

Irina Sodoleanu

EDIFICIUL CU MOZAIC
DIN TOMIS ÎN CONTEXT
URBANISTIC ȘI PORTUAR

BIBLIOTHECA TOMITANA
XII

Irina Sodoleanu

EDIFICIUL CU MOZAIC DIN TOMIS ÎN CONTEXT URBANISTIC ȘI PORTUAR

Considerații preliminare pe marginea unor documente,
planuri și fotografii din arhivele de profil

MEGA
Cluj-Napoca
2025

Volumul a fost publicat în cadrul proiectului desfășurat de către Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța cu finanțarea nerambursabilă a Institutului Național al Patrimoniului, din Timbrul Monumentelor Istorice, Sesiunea I/2025, contract numărul 10/12.09.2025, „Valorificarea și Promovarea Edificiului cu Mozaic de la Tomis – Reverberații Moderne ale Tehnicilor Tradiționale ale Mozaicului”, subprogramul „Punere în valoare – interpretare și prezentare – monumente istorice de importanță națională”.

DTP:
Editura Mega

Copertă:
Alma Parasca

Redactor:
Alexandra Olaru

© Irina Sodoleanu, 2025

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SODOLEANU, IRINA

*Edificiul cu mozaic din Tomis în context urbanistic și portuar I: considerații
preliminare pe marginea unor documente, planuri și fotografii din arhivele de
profil / Irina Sodoleanu. – Cluj-Napoca: Mega, 2025*

Conține bibliografie
ISBN 978-606-020-979-9

72
71

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS

ABREVIERI.....	7
INTRODUCERE.....	9
1. ELEMENTE DE URBANISM LA TOMIS (SEC. IV-VI P.CHR.).....	15
1.1. Considerații stratigrafice (secolele IV-VII p.Chr.).....	17
1.2. Infrastructura.....	22
1.2.1. Stabilizarea falezei în zona portului antic.....	22
1.2.2. Rețeaua stradală și sistemul de canalizare.....	24
1.2.3. Sistemul de aducțiune, captare și distribuție a apei.....	36
1.2.4. Sistemul defensiv – zidul de incintă în perioada romano-bizantină (sec. III-VI p.Chr.).....	37
1.3. Edificii publice.....	41
1.3.1. Edificii ridicate anterior secolului al IV-lea p.Chr.....	42
1.3.2. Clădiri publice cu diverse funcționalități (sec. IV-VI p.Chr.).....	45
1.3.3. Bazilici paleocreștine.....	47
1.4. Instalații meșteșugărești.....	49
1.5. Zone rezidențiale.....	50
2. EDIFICIUL CU MOZAIC DIN TOMIS ÎN MATERIALUL DIN ARHIVELE DE SPECIALITATE.....	51
2.1. Scurt istoric al cercetărilor.....	54
2.2. Operațiuni de conservare, restaurare și introducere în circuitul turistic.....	60
2.3. Înregistrarea patrimoniului mobil și imobil și importanța sa pentru cercetare la peste 50 de ani de la descoperirea complexului arheologic.....	61
2.4. Descriere generală și detalii tehnice.....	64
2.4.1. Terasa I (terasa superioară).....	64
2.4.2. Terasa a II-a (terasa mediană).....	78
2.4.3. Terasa a III-a (terasa inferioară).....	95
2.5. Mozaicul.....	101
2.5.1. Substrucția.....	101
2.5.2. Decorul interior al sălii cu mozaic. Detalii generale.....	102
2.5.3. Valoarea artistică a mozaicului pavimental.....	104

2.5.4. Reparații la nivelul mozaicului.....	107
2.6. Alte informații cuprinse în materialul din arhivele consultate.....	109
2.6.1. Construcții anterioare.....	110
2.6.2. Construcții ulterioare.....	112
2.7. Concluzii.....	114
3. EDIFICIUL CU MOZAIC ȘI ANEXELE SALE ÎN CONTEXTUL ACTIVITĂȚILOR PORTUARE TOMITANE (SEC. IV-VI P.CHR.).....	122
3.1. Anexe portuare ridicate la sud-est de Edificiul cu mozaic.....	123
3.1.1. Anexele târzii C1, C2, C3 (secolul V (?) p.Chr.).....	124
3.1.2. „Anexele” situate la sud de C1-C3 (C4-C5)	127
3.1.3. „Sectorul antrepozite”.....	132
3.2. Considerații asupra portului tomitan.....	132
3.3. Utilitatea Edificiului cu mozaic în structura urbană și portuară a orașului	138
3.4. Propuneri de etapizare.....	143
CONCLUZII.....	146
BIBLIOGRAFIE.....	151
ILUSTRĂȚIE.....	163
PLANȘE.....	215

ABREVIERI

AARMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
ActaMP (AMN)	Acta Musei Porolissensis (Acta Musei Napocensis), Cluj-Napoca.
AJA	American Journal of Archaeology, Archaeological Institute of America.
AMMR	Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanța.
Annali di Geofisica	Annali di Geofisica, Istituto Nazionale di Geofisica, Roma.
AnDobr	Analele Dobrogei, Constanța.
Apulum	Apulum, Alba Iulia.
Archaeologia Polona	Archaeologia Polona, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Warsaw.
Arheol. Inf.	Arheološk Informator. Academic Journal of Archaeology, Prilep.
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București.
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România.
DAGR	Darembert C., Saglio E., <i>Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines</i> , Paris, 1877–1926.
Dacia NS	Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (nouvelle série), București.
DID II	Vulpe R., Barnea I., <i>Din Istoria Dobrogei</i> , vol. II, București, 1968.
Études et travaux	Études et travaux, Institute of Mediterranean and Oriental Cultures, Polish Academy of Sciences, Varșovia.
FHDR	<i>Fontes Historiae Daco-Romanae</i> , București, I (1964); II (1970); III (1975).
Geo-Eco-Marina	Geo-Eco-Marina, Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Geologie și Geoecologie Marină, București.
Hesperia	Hesperia, American School of Classical Studies at Athens.
IGLR	Popescu E., <i>Inscripții grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România</i> , București, 1976.
IJNA	The International Journal of Nautical Archaeology, Portsmouth.
INA	Quarterly Institute of Nautical Archaeology Quarterly.
ISM	Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, București, I (1983), II (1987), III (1999).
JRM	Journal of Mosaic Research, Uludağ University, Bursa.
JRS	The Journal of Roman Studies, The Society for the Promotion of Roman Studies, Londra.
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Muzeul Județean Târgu-Mureș.
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București.
Memoria Antiquitatis	Memoria Antiquitatis, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț.

Near Eastern	Archaeology Near Eastern Archaeology, American Schools of Oriental Research, Boston.
Peuce	Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.
Pontica	Pontica, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
StCl	Studii Clasice, București.
SEBarc	Sylloge Epigraphica Barcinonensis, Universitat de Barcelona.

INTRODUCERE

Edificiul cu mozaic a fost descoperit în 1959, în timpul unor ample lucrări de reorganizare urbanistică și de reînnoire a zonei peninsulare aflate în imediata vecinătate a „Sfatului Popular”, primăria orașului în acea vreme, actualul sediu al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC¹), în administrarea căruia se află și monumentul amintit. Transformările urbanistice ale Constanței anilor ‘60 și ‘70 ai secolului XX au prilejuit descoperiri arheologice de importanță majoră pentru cunoașterea structurii anticului Tomis: Edificiul cu mozaic, termele din apropiere de Poarta 1, cartierul rezidențial din Parcul Catedralei, segmente ale zidului de incintă romano-bizantin sau numai amprenta fundației acestuia, presupusul turn al acestuia, ale cărui blocuri ciclopice erau încă vizibile pe valea ce precedă portul modern, în dreptul punctului numit „La serpentină”, Sectorul de vest cu cele două bazilici paleocreștine etc.

Au apărut astfel mărturii arheologice, pe baza cărora s-au putut face primele aprecieri referitoare la elementele de urbanism specifice orașului vechi, după cum s-au putut elabora și primele propuneri pentru o stratigrafie complexă a Tomisului. Acestea au putut fi completate în deceniile ce au urmat de rezultatele cercetărilor preventive desfășurate în diferite zone ale orașului modern. Au rezultat astfel crâmpoșe de informații despre o rețea stradală antică, despre un sistem de canalizare și despre un sistem de aducțiune, de stocare și de distribuție a apei potabile. S-au conturat traseele celor două faze ale incintei romane târzii, aspecte privitoare la viața publică a cetății (amfiteatrul, existența unui număr mare de bazilici creștine, a unor clădiri publice), zone meșteșugărești și rezidențiale etc., toate dezvoltate grație unei infrastructuri bine organizate.

Dintre toate aceste construcții, Edificiul cu mozaic se detașează nu numai datorită monumentalității și luxului caracteristice, ci și datorită faptului că se numără printre puținele construcții tomitane conservate și cercetate, care au putut fi incluse în circuitul de vizitare, datorită eforturilor colectivului Muzeului Regional de Arheologie Dobrogea din acea perioadă. Însă, deși activitatea științifică desfășurată pe șantierul de aici a fost cât se poate de riguroasă, o mare parte a materialului descoperit a rămas nepublicată până în ziua de astăzi. Chiar anumite detalii privitoare la edificiul în sine nu sunt încă clarificate. Datarea amenajării pavimentului cu mozaic din sala principală a complexului a constituit obiectul unor opinii diferite în lucrările cercetătorilor care s-au ocupat de subiect; etapizarea funcționării acestuia nu prezintă încă limite clare, iar raportul său cu construcțiile din jur nu a fost analizat pe larg. De asemenea, o mare parte dintre informațiile privitoare la construcțiile situate spre sud-est nu au fost publicate. Cedarea spre valorificare a cercetărilor arheologice întreprinse de Maria Bărbulescu (Munteanu) între anii

¹ MINAC – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

1974–1976, în spațiul dintre Edificiul cu mozaic și cel cu *lenticarion*, ne-a oferit acum șansa de a putea include funcționarea marelui complex într-un context mai larg. De asemenea, carnetele de șantier consultate și planurile din arhiva MINAC au făcut posibilă conturarea unei imagini mai detaliate asupra falezei de sud-est a orașului antic, spațiu de legătură între zona urbană și cea portuară.

De aceea, ideea reluării problemelor legate de Edificiul cu mozaic într-un context mai larg, oferit și de cercetările inedite amintite, este una absolut obligatorie pentru clarificarea unor aspecte legate de tema propusă, inclusiv prin integrarea informației nou apărute. Acest demers a necesitat verificarea arhivei fotografice a muzeului (din registrele de înregistrare a clișeelelor fotografice am selectat o întreagă serie de imagini făcute în timpul săpăturilor de la Edificiul cu mozaic), a arhivelor în care se păstrează planurile întocmite în timpul săpăturilor (planuri care redau situația monumentului în momentul descoperirii, unele chiar înaintea începerii lucrărilor de restaurare-conservare), a carnetelor de șantier, în măsura în care acestea au fost păstrate.

Prin urmare, cadrul general al construcției și al evoluției acestei clădiri a fost deja tratat, cu diferite ocazii, în articole publicate în reviste de specialitate sau în ghiduri turistice. Un studiu monografic care să adune toate aceste referiri nu există încă. De aceea, lucrarea de față se dorește un prim pas dintr-un proiect mai amplu de reluare a activității de cercetare-publicare a Edificiului roman cu mozaic. Structura lucrării ține cont atât de studiile mai vechi, cât și de cele nou apărute, în special în domeniul artei mozaicului. Odată cu sporirea posibilităților de acces la informație, prin trecerea în format electronic a lucrărilor publicate în reviste internaționale, este posibil să apară noi elemente care să clarifice, mai ales prin analogie, situații arheologice și istorice asupra cărora încă mai planează anumite semne de întrebare. Bibliografia privitoare strict la Edificiul roman cu mozaic este restrânsă. Trebuie amintite în acest sens contribuțiile lui Adrian Rădulescu², unul dintre cercetătorii care au participat la descoperirea monumentului și la săpătura propriu-zisă (articolele publicate se referă atât la structura arhitectonică a edificiului, la datarea sa, la paviment, dar și la o parte din inventarul arheologic descoperit – loturile de amfore și de ceramică romană aflate în încăperile boltite nr. 3 și 4), ale cercetătorilor Maria Bărbulescu (Munteanu) și Ghiorghe Papuc (ceramica de lux)³, ale lui Zaharia Covacef⁴ (contribuții privind piesele sculpturale care decorau marea sală cu mozaic), ale lui Ion Barnea⁵ (care propune cea mai târzie datare a mozaicului, legând întreg edificiul de fenomenul creștin din perioada târzie a Tomisului romano-bizantin), ale lui Alexandru Suceveanu⁶ (care a propus o datare mai timpurie pentru întregul complex), ale cercetătorilor Vasile Canarache⁷ și Mihai Bucovală⁸ (autor al primei ediții a ghidului publicat de MINAC, apoi coautor al celei de-a doua ediții, alături de Virgil Lungu) și ale lui Mihai Sâmpetru⁹ (autor al unui studiu despre cronologia Edificiului roman cu mozaic, în care analizează și posibilitatea producerii unui cutremur în secolul V p.Chr. la Tomis și efectele acestuia asupra edificiului și, în special, asupra mozaicului).

² RĂDULESCU 1970; RĂDULESCU 1971; RĂDULESCU 1973.

³ MUNTEANU, PAPUC 1976.

⁴ COVACEF 1997; COVACEF 2002.

⁵ BARNEA I. 1976; BARNEA I. 1977b.

⁶ SUCEVEANU 1969.

⁷ CANARACHE 1960; CANARACHE 1970.

⁸ BUCOVALĂ 1977; BUCOVALĂ & LUNGU 1997.

⁹ SÎMPETRU 1973.

Descoperirea sa, în anul 1959, a atras atenția presei vremii, vestea fiind publicată în revista *Flacăra*¹⁰, apoi în ziarul *Dobrogea Nouă*¹¹. Fiind un monument de importanță recunoscută pentru patrimoniul cultural constănțean, lucrările de construcție care vizau terenul pe care a fost adus la lumină au fost sistate. A început astfel o campanie de cercetări arheologice sistematice, care au durat mai bine de cinci ani, extinzându-se ulterior către sud-est și continuând cu investigarea construcțiilor dispuse de-a lungul falezii, printre care se afla și complexul cu *lentiaron*.

*

Tomis, ca punct central al zonei litorale, necesită un interes special în cercetarea arheologică. Istoria sa îl plasează în epoca romană, în fruntea orașelor vest-pontice. O cercetare arheologică exhaustivă în vechiul Tomis este, însă, imposibilă, din cauza suprapunerii de către orașul modern Constanța. Săpăturile preventive și cele sistematice, impuse de descoperirea unor complexuri foarte importante, au fost susținute de autoritățile responsabile. Astfel, săpăturile din Parcul Catedralei și cele de la Edificiul roman cu mozaic s-au desfășurat în mai multe campanii și au dus la sistarea unor lucrări de construcții, dar și la conservarea vestigiilor în forme accesibile atât pentru cercetarea ulterioară, cât și pentru publicul interesat. În acest mod s-au scos la lumină artefacte, monumente și dovezi arheologice ale modului de organizare urbană a anticului Tomis. Totuși, mai există aspecte care au rămas necunoscute, multe elemente ale urbanismului tomitan aflându-se încă la stadiul de presupunere. Puține monumente sau complexuri au putut fi studiate integral, în măsura conservării lor sub pământ. Edificiul roman cu mozaic este unul dintre acestea.

Motivația alegerii temei își are rădăcinile în preocupări mai vechi, care au privit în special manifestarea artei mozaicului în provinciile Dacia și Moesia Inferior (Scythia). Subteme ale subiectului propus le-am urmărit îndeaproape pe parcursul specializării, situație care a dus la familiarizarea cu bibliografia referitoare la Edificiul cu mozaic și mai ales cu materialele ce îl privesc, păstrate în arhivele MINAC. Elaborarea unei monografii despre Edificiul cu mozaic a fost unul dintre dezideratele colectivului muzeului constănțean. Însă motivele care au împiedicat realizarea sa au fost multiple: cantitatea bogată și variată de material arheologic recoltat; prioritatea acordată proiectului de restaurare, conservare și introducere în circuitul de vizitare; abundența activităților de cercetare pe teren, care au urmat săpăturilor de la mozaic, impuse fiind de modificările urbanistice din zona peninsulară; mutarea muzeului, cu tot cu expoziții și cu conținutul depozitului într-o nouă clădire etc.

Având în vedere că astăzi, la peste cinci decenii de la descoperirea marelui complex, mulți dintre cei prezenți pe șantier în timpul cercetărilor arheologice au dispărut, considerăm o datorie de onoare a noilor generații să reia demersul valorificării științifice a vechilor săpături. Ne-am asumat primul pas în direcția amintită prin reluarea cercetării în vederea detalierei

¹⁰ Flacăra 46 (234), anul VIII, 14 noiembrie 1959, p. 18: „Marea revelație a arheologilor constănțeni a fost «focarul» arheologic din Piața Ovidiu, pe faleza care desparte orașul de port. [...] Două lovituri de târnăcop, date de un muncitor care săpa groapa pentru fundația unui bloc au atins un zid antic. A treia lovitură n-a mai fost dată deoarece pe locul respectiv a și apărut arheologul de serviciu – tânărul profesor Adrian Rădulescu. Cu aceasta începe de fapt povestea descoperirii unui mare edificiu roman și, implicit, a prețiosului mozaic [...]”.

¹¹ *Dobrogea Nouă*, anul XII, nr. 3474, 3 octombrie 1959, p. 1–2; *Dobrogea Nouă*, anul XII, nr. 3481, 11 octombrie 1959, p. 3.

caracteristicilor constructive ale complexului, așa cum apar ele în documentele din arhivele consultate, ale decorului interior și mai ales ale integrării monumentului în contextul urbanistic mai larg, dar și în cel portuar. Lucrarea își propune să deschidă drumul publicării materialelor descoperite în sit prin crearea contextului necesar: uniformizarea notațiilor făcute pe piese, în registre, în carnetele de șantier; identificarea plasării obiectelor pe variatele planuri folosite de-a lungul cercetării arheologice etc. Ca o urmare firească, ar trebui să vină o suită de volume, elaborate tematic de echipe de cercetători, în care vor fi analizate materialele descoperite în timpul cercetării de la Edificiul cu mozaic, cu accentul pus pe cele două depozite de mărfuri surprinse *in situ*, de altfel, singurele care pot arunca o lumină mai clară asupra datării unor etape din existența complexului avut în vedere. O parte din acest material a fost analizat deja sub diferite aspecte, însă augmentarea și actualizarea bibliografiei privitoare la diferite categorii de obiecte impun reluarea cercetării. După descoperirile făcute în anii '60-'70 pe faleza de sud-vest a Tomisului, materialul recoltat în timpul cercetării a fost grupat în categorii, curățat, restaurat, înregistrat și conservat în depozitele MINAC. Piese mai importante au fost incluse în expoziția sa de bază. După cum am amintit, o parte din acest material a fost cercetat, iar rezultatele obținute au fost publicate: o parte dintre amforele întregi sau întregibile¹², categoriile de ceramică șampilată de la Edificiul cu mozaic¹³ și din C1-C3¹⁴, opaițele de import¹⁵ și tiparele de opaițe¹⁶, piesele sculpturale¹⁷, câteva categorii de piese din metal – ancore, piroane, calupuri de minereu¹⁸ și două agățătoare de candelă din bronz¹⁹ – și, recent, detalii despre proveniența pieselor din marmură, care decorau sala cu mozaic²⁰. În același timp, fragmente din placajul cu marmură au apărut în fotografiile care au însoțit în special lucrările de popularizare. O publicare integrală a acestor materiale, într-o viziune unitară și conformă standardelor științifice actuale, va fi în măsură să elucideze probleme de economie antică și să pună în valoare importanța Tomisului în zona pontică.

Am structurat conținutul acestei lucrări în trei capitole pentru acoperirea celor trei idei anunțate din titlul general, *Edificiul cu mozaic din Tomis în context urbanistic și portuar*, formulat și propus spre dezvoltare în cadrul studiilor doctorale de către profesorul, istoricul și arheologul Alexandru Barnea: contextul urbanistic în care a fost ridicat complexul, caracteristici constructive ale edificiului în sine – liant între orașul de sus și zona comercială din apropierea portului – și locul sau rolul său între edificiile și anexele comerciale portuare. Din teza de doctorat cu același titlu, susținută în martie 2014, am ales trei capitole pentru relevanța lor în direcțiile de cercetare propuse din titlu.

În primul capitol, *Elemente de urbanism la Tomis (sec. IV–VI p.Chr.)*, am sistematizat informația publicată, referitoare la spațiul urban al Tomisului, datorată cercetărilor arheologice sistematice și preventive desfășurate în Constanța anilor '50 ai secolului XX și până astăzi. Am acordat o atenție deosebită elementelor de infrastructură, vitale în cazul dezvoltării sau măcar

¹² RĂDULESCU 1973, p. 193–207; RĂDULESCU 1975, p. 693–694.

¹³ PAPUC 1973, p. 153–192.

¹⁴ MUNTEANU, PAPUC 1976, p. 147–154.

¹⁵ PAPUC 1976, p. 201–205.

¹⁶ ICONOMU 1976, p. 136–146.

¹⁷ COVACEF 1980, p. 157–163; COVACEF 1997, p. 205–216; COVACEF 2002.

¹⁸ NASTASI 2015.

¹⁹ PETCU, NUȚU, NASTASI 2014, p. 355–356 și 359, cat. no. 8 și 9.

²⁰ ALEXANDRESCU, SODOLEANU, PROCHASKA, în curs de publicare.

al funcționării normale a oricărui oraș. Am accentuat un aspect deosebit de important în cazul particularității geografice a orașului Tomis, și anume consolidarea falezei de sud-vest, fără de care viața din aria portuară ar fi fost pusă în pericol. Am subliniat caracterul pragmatic, dar și estetic al acestor lucrări de stabilizare a malului, care au presupus nu numai construirea unor pereți de susținere, ci și valorificarea maximă a spațiului avut la dispoziție: consolidarea s-a făcut prin ridicarea unor clădiri cu utilitate practică, specifică unui oraș-port. O altă contribuție a fost analiza tuturor informațiilor referitoare la străzile sau la porțiunile de artere tomitane surprinse în timpul cercetărilor arheologice, în existența cărora am sesizat anumite specificități legate de extinderea spațiului fortificat în perioada romană, dar și de relieful peninsulei, care a impus o anumită orientare traseelor lor. Am continuat cu prezentarea elementelor care susțin caracterul de centru urban al Tomisului tocmai pentru a putea integra Edificiul cu mozaic în țesutul său și pentru a-i justifica plasarea între un spațiu public central al orașului și pivotul activităților sale comerciale, portul. Nu am făcut referiri la spațiul funerar aferent așezării, deoarece studii pe această temă au fost elaborate anterior²¹, iar în lipsa publicării noilor cercetări, foarte bogate, de altfel, încă o expunere cu același conținut nu își avea locul. În aceeași măsură, atenția noastră s-a axat pe spațiul interior al fortificației, cel exterior putând constitui subiect separat pretabil la o lucrare de sine stătătoare.

În capitolul al doilea, *Edificiul cu mozaic din Tomis în materialul din arhivele de specialitate*, am inclus elementele de noutate privitoare la construcția acestuia. Capitolul conține atât informații publicate în momentul descoperirii marelui complex, cât și elemente inedite, extrase din carnetele de șantier pe care le-am consultat. Am pornit de la premisa că fiecare element amintit în aceste surse de informare primară este folositor cercetării. Prin prisma informațiilor sistematizate, după consultarea carnetelor de șantier și a publicațiilor referitoare la complex am încercat o marcarea a principalelor faze înregistrate în funcționarea Edificiului cu mozaic, bineînțeles, în raport cu stratigrafia generală a Tomisului. Am încercat o analiză mai în detaliu a principalului element decorativ, și anume pavimentul cu mozaic, alăturându-ne, pe baza unor argumente concise, propunerii de datare mai timpurie a acestuia, în raport cu prima etapă de funcționare a complexului.

Capitolul al treilea, *Edificiul cu mozaic și anexele sale în contextul activităților portuare tomitane (sec. IV-VI p. Chr)*, este poate cel mai important din lucrarea noastră, deoarece, prin cercetarea elementelor rezultate în urma unei săpături arheologice inedite, capitolul aduce noi date privitoare la interesul pentru protejarea zonei portuare în Antichitate. Astfel, o construcție mult mai timpurie decât cele ridicate în tehnică *opus mixtum*, situate pe aceeași faleză, arată grija pentru consolidarea malului încă dintr-o perioadă mai timpurie (elenistică?), precum și faptul că practica ridicării de edificii cu pilaștri interiori, în acest scop, era deja încetățenită la Tomis. Alături de groapa cu material ceramic elenistic, descoperită în fața încăperii boltite nr. 10, de pe terasa mediană a edificiului cu mozaic, construcția amintită ar constitui cea mai timpurie amenajare înregistrată în zona portuară antică. După prezentarea succintă a tuturor construcțiilor cu caracter comercial surprinse pe faleza de sud-vest a orașului, am încercat stabilirea raportului de anterioritate-posterioritate dintre toate structurile din zonă. Prin raportarea la stratigrafia generală a Tomisului și la descoperirile arheologice înregistrate în arealul peninsular, am propus, cu titlu de ipoteză, și o ordonare cronologică a etapelor de construcție și de funcționare identificate.

²¹ BARBU 1961; BARBU 1971.

Obiectivele pe care le-am avut în vedere au fost în mare parte legate de dorința de a stabili un cadru general pentru inițierea elaborării unui material monografic privitor la Edificiul cu mozaic. Astfel, ne-am propus etapizarea funcționării edificiului cu mozaic, sublinierea rolului său în viața urbană și portuară a cetății Tomis, stabilirea contextului în care au funcționat anexele portuare din apropiere, ordinea cronologică în care au fost construite, precum și includerea lor pe un plan general al orașului vechi (prin identificarea pe desenele de detaliu a unor puncte comune cu cele înregistrate pe planurile generale, incluzând pe unul dintre ele cercetarea inedită despre care am amintit). Acestea au fost posibile numai în urma acumulării, ordonării și sistematizării informațiilor publicate separat despre descoperirile arheologice de la Tomis.

Am adoptat o tratare a temei din perspectivă arheologică, pentru că cele mai multe informații privitoare la subiectul ales proveneau din cercetările de teren întreprinse în Tomis. Prin urmare, metodele de cercetare aplicate au cuprins investigarea materialului de arhivă, obținerea de date din planurile desenate de arhitecții cu care s-a colaborat în momentul săpăturii (dimensiunile structurilor, raportul spațial dintre ele etc.), preluarea elementelor de descriere a structurilor constructive din fotografiile făcute înainte de restaurare. Toate acestea au fost secondate de observațiile făcute pe teren pentru surprinderea detaliilor referitoare la reparațiile asupra covorului cu mozaic, pentru înregistrarea motivelor de decor incluse în acestea, pentru descifrarea traseului zidurilor târzii din fața încăperilor boltite, dar și a celor timpurii de la nivelul orașului, care au fost tăiate de construirea edificiului și pentru amenajarea anexelor de la sud-est de mozaic. Acțiunea întreprinsă a necesitat și modificarea planurilor existente prin includerea, la scară, a tuturor structurilor înregistrate în această zonă.

Creionarea cadrului general al ridicării, al funcționării și al încetării existenței Edificiului cu mozaic, sigur, cu titlu preliminar, precum și a implicării sale în viața orașului, dar și în aria portuară, se evidențiază drept condiție fără de care un studiu extins asupra inventarului arheologic descoperit aici nu ar fi posibil. Considerăm că am deschis astfel calea spre inițierea unei cercetări exhaustive a tuturor aspectelor care țin de acest important complex, cercetare care nu poate fi continuată decât în contextul unei colaborări extinse, ghidate de motivația comună a membrilor echipei de a elabora o monografie valoroasă pentru istoria tomitană.

1.

ELEMENTE DE URBANISM LA TOMIS (SEC. IV-VI P.CHR.)

În perioada romano-bizantină, Tomis era un oraș prosper, a cărui dezvoltare urbanistică, vizibilă în extinderea treptată a suprafeței locuite, era susținută în principal de profilul său comercial-portuar. Oraș-port la Pontus Euxinus, capitală a provinciei Scythia, Tomis întrunea toate atributele unui centru urban comercial, administrativ, religios, cultural, deplin dezvoltat într-o provincie romană limitrofă. În secolul IV p.Chr. păstra încă unele dintre edificiile grandioase specifice perioadei romane timpurii. Amfiteatrul din zona actualului hotel Ibis (str. Ecaterina Varga colț cu Negru Vodă), inclus în secolul IV p.Chr. în aria intra-murană, este posibil să mai fi funcționat pentru o perioadă scurtă și pe parcursul secolului IV p.Chr.²², până la edictul lui Constantin cel Mare, cu privire la luptele cu gladiatori, din octombrie 325. Tot în această perioadă este finalizată construcția Edificiului cu mozaic, care va fi utilizat până la începutul secolului VII, când viața urbană încetează cu desăvârșire la Tomis. De asemenea, zidul de incintă construit la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr. continuă să funcționeze până în secolele V–VI p.Chr., când suprafața locuită a orașului se extinde către vest. Astfel, zidul de incintă este prelungit pentru a include *intra muros* un nou cartier, care cuprindea două basilici și alte construcții a căror funcționalitate nu a putut fi stabilită din cauza zonei restrânsă în care s-au putut face cercetări (posibil construcții anexe lăcașelor de cult sau spații rezidențiale și meșteșugărești, mai ales dacă se iau în calcul și cele șase cuptoare pentru ars materiale de construcții descoperite în aceeași zonă).

Un oraș eligibil pentru titlul de capitală de provincie trebuie să îndeplinească patru criterii: poziționare strategică, având în vedere și factorul geografic; capacitate de găzduire a autorităților provinciale și a structurilor fiscale; facilitarea posibilității de coordonare a acțiunilor desfășurate în teritoriu de către administrația civilă și militară localizate aici; accesul facil al populației

²² G. Papuc consideră că edificiul a funcționat în perioada secolelor II–III p.Chr., exclusiv în zona *extra muros* și că, odată cu construirea incintei romano-bizantine, acesta a încetat să mai ființeze (PAPUC 2005, p. 51); în aceeași măsură, însă, în perioada amintită, edificiile de acest fel continuă să funcționeze în imperiu, după cum o arată preferința pentru teme decorative care ilustrează lupte în interiorul amfiteatrelor în decorul mozaicurilor din secolul IV p.Chr. (pentru menționarea unui astfel de exemplu, vezi HUGNOT 2009, p. 219 și n. 5) sau situația din Africa Romană, unde la Carthagina, spre exemplu, edificiile din domeniul divertismentului au funcționat și în secolul IV p.Chr., până la venirea vandalilor, care le-au distrus din temelii (SEARS 2007, p. 39).

străine sau locale în capitala provinciei²³. Tomis îndeplinea toate aceste cerințe, lucru confirmat atât de izvoarele literare, cât și de cele epigrafice.

Suprafața orașului, în perioada de maximă dezvoltare, măsura peste 60 ha, fiind cel mai mare oraș de pe coasta pontică a provinciei. Histria, spre exemplu, a înregistrat un proces invers, de restrângere a teritoriului fortificat, în perioada amintită măsurând numai aproximativ 7 ha. Callatis și-a restrâns treptat teritoriul fortificat, ajungând să includă între zidurile incintei romano-bizantine o suprafață de numai 23 ha²⁴.

În cazul orașului Tomis, identificarea principalelor trăsături urbanistice pentru secolele IV–VII p.Chr. (sau pentru perioada antică în general) este dificil de realizat. Deși multe dintre elementele sale sunt deja cunoscute, rămân încă întrebări fără răspuns. Știm că exista un sistem de colectare și distribuire a apei potabile sub oraș, însă nu cunoaștem tronsoanele tuturor gale-riilor subterane care făceau posibil acest lucru. Cunoaștem traseele incintei romano-bizantine în partea continentală a peninsulei, însă nu știm dacă aceasta îngredea orașul și falezele sale, determinând un spațiu urban închis, cu toate laturile fortificate. Diversele săpături arheologice preventive au surprins porțiuni de străzi, în funcție de care se poate discuta, la modul general, despre o tramă stradală, însă și această imagine este în aceeași măsură incompletă. Delimitarea și plasarea în spațiu a unor cartiere sau a unor zone funcționale în cadrul orașului vechi are cel mai mult de suferit. Sigur, există indicii arheologice și geomorfologice care să ne permită presupuneri documentate, însă incomplete. Spre exemplu, putem plasa forul orașului spre jumătatea de est a pieței Ovidiu, însă ne aflăm în imposibilitatea ilustrării formei, a modului de organizare, a edificiilor care îl flancau (cu excepția Edificiului cu mozaic, a edificiului descoperit pe strada Marc Aureliu și a altor câteva construcții). Și exemplele în acest sens pot continua.

Pentru a încerca o completare a imaginii pe care o oferă descoperirile arheologice, în cazul oricărui oraș vechi suprapus de unul modern, un bun rezultat s-a obținut prin urmărirea atentă a tramei stradale actuale și a modului modern de organizare, care, în orașele cu locuire neîntreruptă, urmează planul orașului vechi îndeaproape²⁵. Bineînțeles, într-un oraș cu o continuitate de locuire, acest aspect devine evident. Totuși, deși Tomis a fost lăsat în uitare perioade întregi de timp de-a lungul istoriei sale sinuoase, pe planurile din epoca modernă, care s-au păstrat până astăzi, par să se mai conserve anumite indicii. Cel mai concret exemplu este strada Mircea cel Bătrân, ușor deviată spre mare astăzi, dar care pare să fi fost artera principală tomitană, care ieșea din oraș prin Poarta Mare, spre Histria. Un alt exemplu pare să îl constituie și piața Ovidiu. Din cauza râpei aflate la extremitatea continentală a pieței, precum și a aspectului său geografic (cea mai îngustă parte a peninsulei), spațiul acesta rămâne și în zilele noastre unul cu deschidere largă, destinat în mare parte manifestărilor cu caracter cultural-artistic și înconjurat de instituții publice sau administrative (Banca Națională, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, al cărui sediu a fost gândit inițial ca sediu al primăriei orașului, hoteluri, terase etc.).

Pentru zona veche a Constanței, străzile nu păstrează însă aceeași direcție cu cele antice. Această situație se observă foarte clar pe planul structurilor descoperite în Parcul Catedralei, cu o orientare total diferită față de cea actuală (excepția o reprezintă termele, care au funcționat până în secolul VI p.Chr.²⁶ și care au exact aceeași orientare cu clădirile din zonă, distingându-se

²³ ZAHARIADE 2006, p. 71.

²⁴ ALEXANDRU *et al.* 2012, p. 441.

²⁵ KAISER 2011, p. 201.

²⁶ PAPUC 2005, p. 61–63.

de construcțiile mai timpurii). De asemenea, căile de acces care treceau prin porțile incintei romano-bizantine, cele descoperite până acum, dau astăzi într-un front de blocuri. Prin urmare, traseele lor vechi nu s-au păstrat, organizarea străzilor moderne din zonă fiind complet diferită. Arterele antice se puteau, însă, distinge încă în secolul XIX, pe planuri mai vechi de sistematizare a Constanței²⁷, încă mult retrasă față de întinderea actuală, aflată în spatele liniei vechii incinte.

Încercarea de a recunoaște în orientarea a patru dintre străzile moderne din peninsula dovezi ale unei topografii antice ortogonale²⁸ poate apărea forțată sau neîntemeiată odată cu încadrarea în plan a porțiunilor de străzi antice surprinse în timpul săpăturilor preventive. În afară de intersecția stradală surprinsă în Parcul Catedralei, orientarea străzilor antice pe axele nord-vest/sud-est și nord-est/sud-vest este confirmată și în alte puncte, după cum vom constata în cele ce urmează. Orientarea nord/sud, est/vest poate să corespundă unei topografii bizantine timpurii, deviate de la planul inițial din cauza implantării unor edificii creștine în zonă. În mod deloc surprinzător pentru o fostă colonie grecească, planul urbanistic elenistic a fost păstrat la Tomis și în perioada romană și apoi în cea bizantină timpurie, cu mici modificări. Urbanismul roman s-a manifestat la Tomis prin implantarea unor structuri tipic romane²⁹ în vechiul oraș grecesc: galeriile subterane, apeductele, amfiteatrul, depozitele din zona portuară, termele etc., cu păstrarea rețelei stradale elenistice din peninsula, fenomen înregistrat de regulă în orașele grecești intrate sub administrație romană³⁰.

1.1. Considerații stratigrafice (secolele IV–VII p.Chr.)

Cercetările arheologice desfășurate în perimetrul anticului Tomis au surprins secvențe stratigrafice corespunzătoare secolelor IV–VII p.Chr. în mai multe zone. Cu toate acestea, din cauza caracterului fragmentat și discontinuu al săpăturilor, multe desfășurate în puncte aflate la mare distanță, nu s-a putut stabili o stratigrafie exactă. Cea mai completă este cea elaborată în urma săpăturilor din Parcul Catedralei, căreia i s-au adus nuanțări³¹ în urma descoperirilor mai noi. Conform acestora, stratigrafia Tomisului s-ar prezenta în felul următor³²:

1. Nivelul IV (sfârșitul secolului III p.Chr.) – reprezentat de un strat gros de distrugere prin incendiere. Este surprins în Parcul Catedralei³³. Neidentificarea sa în alte zone cercetate poate fi pusă în legătură cu acțiunea de nivelare, care a avut loc la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr., surprinsă în multe dintre ariile cercetate. Această nivelare ar constitui un moment diferit, care succedă distrugerea amintită și marchează începutul unei noi etape de dezvoltare urbanistică la Tomis. În periodizările elaborate pentru diferite orașe din Scythia, etapa cuprinsă între jumătatea și sfârșitul secolului III p.Chr. se încheie printr-o distrugere

²⁷ TOMA 2010.

²⁸ Natalia Toma propune pentru orașul antic o organizare ortogonală, după axe orientate N-S și E-V, pornind de la străzile moderne din zonă, care ar păstra orientarea celor antice. TOMA 2010, p. 69.

²⁹ KAISER 2011, p. 202.

³⁰ KARAGIOURGOU 2001, p. 37–38.

³¹ BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 90.

³² Am păstrat notațiile folosite de autori pentru secvențele stratigrafice surprinse în Parcul Catedralei, iar pentru nivelurile târzii, notațiile din rapoartele la care am avut acces; am extras numai succesiunea stratigrafică relevantă pentru ridicarea și funcționarea Edificiului cu mozaic, adică sfârșitul secolului III p.Chr. (N IV, Parcul Catedralei) – VI p.Chr. (N1, Fantasio).

³³ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11.

generalizată, marcată arheologic printr-un strat de arsură. Prin urmare, și în alte centre dobrogene se înregistrează o distrugere violentă, petrecută în timpul domniei lui Diocletian, urmată de o imediată refacere de proporții. La Histria, perioada istorică ce corespunde nivelului II A se încheie la sfârșitul secolului III p.Chr., printr-o distrugere violentă³⁴. La Dinogetia, în afară de distrugerile provocate de atacurile carpo-gotice de la mijlocul secolului III p.Chr., un nou moment distructiv este înregistrat în timpul domniei lui Diocletian și este urmat de refaceri imediate³⁵. Aceeași situație se observă și la Tropaeum Traiani³⁶.

2. Nivelul III cuprinde în mare parte secolul IV p.Chr. și corespunde unei perioade de dezvoltare urbanistică. Începutul său este sesizabil printr-un nivel de pregătire a terenului, realizată prin răzuirea nivelurilor timpurii și/sau prin nivelare. Deși pentru săpăturile din Parcul Catedralei nu apare sub acest nume (nivelare) în stratigrafia elaborată, este totuși emisă ipoteza răzuirii nivelurilor romane timpurii pentru pregătirea spațiului în care urmau să fie ridicate construcțiile de la începutul secolului IV p.Chr.³⁷. Aceeași operațiune a fost întreprinsă și pe faleza de nord-est a Constanței, unde edificiul de sub actuala stradă Marcus Aurelius a fost construit după răzuirea straturilor timpurii și după nivelarea terenului³⁸. De asemenea, în fața intrării nr. 1 în portul de astăzi, edificiul care a precedat bazilica creștină de aici a fost ridicat la începutul secolului IV p.Chr. peste un nivel de gropi cu bogat material elenistic și roman timpuriu³⁹, ceea ce indică o pregătire prealabilă a terenului prin lipsa unor straturi arheologice legate de perioadele anterioare. În zona teatrului Fantasio, această nivelare este înregistrată între sfârșitul secolului III și începutul secolului IV p.Chr.⁴⁰. Este notată N 4 și este pusă în legătură cu ridicarea incintei, la începutul secolului IV p.Chr. Nivelarea este vizibilă și în cercetările de la Camera Notarilor și Tribunal⁴¹. Stratul gros de tasare cu lut și cu material cochilifer a fost înregistrat și în săpăturile de pe terenul fostei Bănci Turco-Române, actual sediu al Serviciului Public de Taxe și Impozite, de pe strada Sulmona, nr. 22. Stratul sigilează un nivel bogat în ceramică datată în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului III p.Chr. Aparține, prin urmare, celei de-a doua jumătăți a secolului III p.Chr. și este suprapus de o construcție din secolele IV–V p.Chr.⁴². Nivelul N III, din Parcul Catedralei, corespunde lui N 10, pe str. Arhiepiscopiei, nr. 23 și parțial lui N 3 și lui N 2, din zona Fantasio; acesta este surprins între -1,75–2,5 m adâncime în cercetarea de la Camera notarilor publici. Alături de N IV, N III corespunde perioadei *b* din periodizarea generală a Scythiei, ale cărei limite sunt cuprinse între sfârșitul secolului III p.Chr. și sfârșitul secolului IV p.Chr.⁴³.

3. Nivelul II, nivel de arsură, înregistrat în Parcul Catedralei, corespunde tulburărilor din ultimele decenii ale secolului IV p.Chr. Nu este prezent în alte zone cercetate. Cu toate acestea, în mai multe locuri ale orașului este surprinsă suprapunerea construcțiilor din secolul IV p.Chr.

³⁴ SUCEVEANU 1969, p. 340.

³⁵ SUCEVEANU 1969, p. 358.

³⁶ Sfârșitul etapei corespunzătoare nivelului N III este marcat de urme de arsură generalizată, fiind apoi nivelat pentru susținerea construcțiilor noii etape, IV A; BOGDAN CĂTĂNICIU, BARNEA A. 1979, p. 35.

³⁷ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 37 și 44.

³⁸ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 88–89.

³⁹ POENARU BORDEA 1965, p. 438–439.

⁴⁰ CCA 2008, nr. 143, p. 291.

⁴¹ CCA 2005, nr. 79, p. 128.

⁴² BĂJENARU 2013, p. 42 și 77–78.

⁴³ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 205.

de către cele ridicate în secolul V p.Chr., ceea ce denotă o încetare generalizată a funcționării unor complexuri ce aparțineau secolului IV p.Chr. În Sectorul de vest, de exemplu, un nivel datat între sfârșitul secolului III și prima parte a secolului IV p.Chr. este suprapus de bazilica ridicată în secolul V p.Chr. Lipsa de continuitate între locuirea de secol IV și cea de secol V p. Chr. a fost provocată de un eveniment violent.

4. Nivelul I₂, datat în prima jumătate a secolului V p.Chr.; contrar tendinței generale de declin, resimțit în provincie între sfârșitul secolului IV și jumătatea secolului V p.Chr. (perioada c⁴⁴), în zona Parcul Catedralei au fost ridicate edificii cu ziduri groase, alcătuite din piatră legată cu mortar (edificiul D⁴⁵ și B-M-J, care pare să fi beneficiat și de încălzire interioară, după cum o arată câteva *suspensurae* păstrate *in situ*⁴⁶). Edificiul D suprapune o parte din complexul ce a funcționat în secolul IV p.Chr. Nivelarea locuirii din secolul IV p.Chr. a fost înregistrată și în timpul cercetării din apropierea Pieței Ovidiu, pe faleza de nord-est a Constanței, pe strada Marcus Aurelius⁴⁷.

Plinta edificiului D este suprapusă de arsură, ce a afectat parțial construcția, fără a-i opri funcționarea, care a continuat și în faza următoare. Acest strat de arsură marchează sfârșitul N I₂. Este datat printr-un tezaur monetar, din care cea mai târzie monedă aparține anului 423⁴⁸. Distrugerii în secolul V p.Chr. au fost observate și în apropierea Pieței Ovidiu, unde suprafața mozaicului din încăperea de secol IV p.Chr. de pe strada Marcus Aurelius este perforată de gropi cu material din secolul V p.Chr.⁴⁹.

5. Nivelul I₁ este ultimul surprins în Parcul Catedralei, nu pentru că locuirea acestei zone s-ar fi încheiat în secolul V p.Chr., ci pentru că straturile târzii au fost înlăturate în perioada modernă, când s-a construit catedrala. N I₁ cuprinde a doua jumătate a secolului V p.Chr. Celor două niveluri apropiate, N I₂ și N I₁, le corespunde o activitate constructivă intensă în secolul V p.Chr. Practic, această zonă este refăcută în totalitate. În afara construcțiilor nou ridicate, care nu mai țin cont de cele anterioare (B, D, H), au fost refăcute arterele de circulație din zonă, respectiv străzile A și I. În a doua jumătate a secolului V p.Chr. sunt ridicate noi structuri și în Sectorul de vest al orașului, unde funcționau și ateliere meșteșugărești producătoare de materiale de construcții.

6. N1⁵⁰ este surprins în săpăturile din spatele teatrului Fantasio⁵¹ și confirmat de descoperirile de la Camera notarilor publici⁵². Fără o departajare cronologică clară, secolul VI, eventual

⁴⁴ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 205.

⁴⁵ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11–12.

⁴⁶ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 19.

⁴⁷ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 91.

⁴⁸ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, 11; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 90.

⁴⁹ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 93.

⁵⁰ Straturile târzii din spațiul cercetat lângă catedrală au fost înlăturate în momentul amenajării terenului pentru ridicarea edificiului creștin. Existența lor a fost însă confirmată de materialul târziu provenit din gropi. Prin urmare, stratigrafia elaborată pentru Parcul Catedralei se încheie cu nivelul I₁, adică sfârșitul secolului V p.Chr. Ea este completată însă cu rezultatele altor cercetări. Un nivel bine conturat, care aparține secolului VI p.Chr., este cel identificat în zona teatrului Fantasio. Îl prezentăm în continuarea celor anterioare, păstrând însă notațiile din raportul de cercetare. Chiar dacă sistemul de notare a straturilor apare sincopat, succesiunea cronologică rămâne una coerentă. Până la definitivarea stratigrafiei târzii a orașului antic, prin publicarea de noi cercetări, preferăm utilizarea notațiilor deja consacrate în literatura de specialitate.

⁵¹ CCA 2009. Campania 2008, nr. 143, p. 290–292.

⁵² CCA 2005. Campania 2004, nr. 79, p. 128.

și începutul secolului VII p.Chr. sunt marcate în mai multe zone ale orașului fie prin structuri constructive, fie prin materiale arheologice găsite în gropi menajere. Având în vedere periodizările propuse pentru alte situri dobrogene, sunt de presupus măcar două partiții diferite pentru intervalul cronologic amintit⁵³.

Revenind la dezvoltarea urbanistică a orașului, prin prisma celor prezentate, în perioada avută în vedere înregistrăm două mari etape de reorganizare urbană, legate în principal de extinderea spațiului fortificat.

Prima etapă este reprezentată de lucrări ample, în vederea lărgirii spațiului locuit, prin construirea incintei romano-bizantine, la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr. Odată cu operațiunile întreprinse pentru îndeplinirea acestui scop, în mai multe zone cercetate din aria orașului antic a fost înregistrată stratigrafic o nivelare care a urmat stratului de distrugere corespunzător secolului III p.Chr. Având în vedere apariția sa atât la limita locuită a orașului, pentru ridicarea incintei, cât și în inima profund elenistică a acestuia (săpăturile din Parcul Catedralei⁵⁴), putem afirma că ne aflăm în fața unei activități extinse de dezvoltare urbană, comandată și dirijată probabil de administrația imperială⁵⁵, în contextul general al interesului acordat provinciei Scythia⁵⁶.

Cea de-a doua etapă, ultima de acest fel pentru Antichitatea tomitană, a însemnat includerea unui nou cartier în interiorul spațiului fortificat, prin prelungirea incintei, între secolele V–VI p.Chr. A debutat cu masiva demantelare a structurilor existente anterior în Sectorul de vest al orașului și probabil și a porțiunii de incintă care închidea partea de vest a cetății. Acest din urmă moment este bine documentat prin săpături recente⁵⁷, desfășurate în spatele teatrului Fantasio. În mod direct, pentru demersul nostru, ne privesc cele două etape, în care vechea colonie milesiană își continuă transformarea într-un veritabil oraș romano-bizantin, cu sistem de aducțiune a apei extins, cu sistem defensiv puternic, cu edificii publice luxoase și cu tramă stradală încheată.

Aceste două momente importante marcate în stratigrafia tomitană, care se încadrează periodizării generale elaborate pentru provincia Scythia⁵⁸, sunt:

a) Nivelarea masivă produsă la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr.⁵⁹, înregistrată în mai multe zone ale peninsulei, ca urmare a distrugerilor provocate în ultima parte a secolului III p.Chr., identificate în stratigrafia orașului printr-un puternic nivel de arsură⁶⁰. Este strâns legată de construcția incintei romano-bizantine, moment în care sunt executate și

⁵³ Fazele IV A și IV B la Histria, bogat reprezentate arheologic chiar în centrul orașului târziu, în structura Bazilicii Episcopale și a anexelor sale, SUCEVEANU 2007.

⁵⁴ BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 89.

⁵⁵ POULTER 1992, p. 118.

⁵⁶ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 156–159; PANAITTE, ALEXANDRESCU 2009, p. 429–455 ilustrează, cu ajutorul celor 22 de stâlpi miliari analizați, activitatea de refacere a drumurilor din Scythia, la inițiativa imperială, în prima parte a Dominatului.

⁵⁷ CCA 2009. Campania 2008, p. 290–292.

⁵⁸ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 205.

⁵⁹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11–23 – construcțiile ridicate în secolul IV p.Chr. suprapun clădiri vechi dezafectate, ținând însă cont de trama stradală; aceeași situație s-a înregistrat și în cercetările de pe strada Arhiepiscopiei nr. 23 (CCA 2001, nr. 73, p. 108–110); în spatele teatrului Fantasio a fost înregistrată o altă nivelare petrecută la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr., CCA 2009, 290–292; în săpătura dintre străzile Traian și Termele romane (fostă Aleea Marinarilor), cf. CCA 2005. Campania 2004, nr. 79, 127–128.

⁶⁰ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11 și 13.

alte amenajări: străzi⁶¹, locuințe orientate în funcție de acestea, edificii publice etc. În Parcul Catedralei, cele mai numeroase structuri înregistrate în timpul săpăturilor sistematice dintre anii 1971–1974 aparțin secolului IV p.Chr.⁶². Tot aici constatăm faptul că această bogată perioadă constructivă, care a marcat mare parte din suprafața orașului, a urmat unui nivel de distrugere reprezentat printr-un strat de arsură deosebit de gros și de bine conturat arheologic (Nivelul IV în Parcul Catedralei)⁶³. Cercetarea arheologică desfășurată în punctul str. Arhiepiscopiei nr. 23 a confirmat efervescența urbanistică din secolul IV p.Chr. În perimetrul cercetat în această zonă, cele mai multe complexuri aparțin secolului IV p.Chr., iar refacerea străzii de aici ține de același interval cronologic. În acest context par să se plaseze și terasarea falezei de sud-vest a orașului, și ridicarea Edificiului cu mozaic. Tot în secolul IV p.Chr. a fost ridicată și clădirea cu mozaic situată pe faleza de nord-est a orașului, pe str. Marcus Aurelius. Secolul IV p.Chr. este bine marcat din punct de vedere constructiv și în săpătura de pe strada Sulmonei nr. 7, precum și în Sectorul de vest, sub nivelul bazilicii mari. Raportată periodizării generale, situația surprinsă la Tomis se încadrează perioadei g, corespunzătoare sfârșitului secolului III – 378 p.Chr.⁶⁴, caracterizată pe întreg teritoriul dobrogean printr-o activitate constructivă generalizată⁶⁵.

b) Al doilea moment important începe în a doua parte a secolului V p.Chr.; acum au loc schimbări în structura urbanistică a Tomisului, în special în partea sa de vest; un nou cartier va fi inclus în zona urbană prin prelungirea zidului de incintă spre vest. De remarcat că etapa constructivă este precedată de o distrugere masivă, vizibilă în stratul gros de cenușă corespunzător nivelului I₂, datat în prima jumătate a secolului V p.Chr.⁶⁶. În secolul V p.Chr. se înregistrează existența unui nivel care acoperă construcții din secolul IV p.Chr. Astfel, în săpăturile din Parcul Catedralei s-a observat încetarea funcționării complexului X, cu cele trei încăperi ale sale, F, C1 și C2 (**Fig. 1**), conservate integral, și cu cea de-a patra, G, conservată parțial, la sfârșitul secolului IV p.Chr., după cum o arată stratul de arsură corespunzător acestei perioade⁶⁷. De asemenea, pe latura de est a străzii A, o serie de construcții din secolul V p.Chr. taie ziduri mai timpurii, care aparțin unor amenajări din secolele II–III p.Chr. și IV p.Chr.⁶⁸. La Histria se înregistrează nivelarea locuirii de secol IV p.Chr., peste care s-au ridicat construcțiile romane târzii⁶⁹.

La sfârșitul secolului V p.Chr., construcțiile anterioare au trecut printr-o puternică acțiune de demantelare, probabil în vederea reutilizării spațiului pentru alipirea cartierului de vest și bineînțeles pentru recoltarea de *spolia*⁷⁰. Lucrări de reorganizare urbanistică sunt efectuate în perioada târzie și în zona peninsulară, unde se înregistrează construirea în secolul V p.Chr. de structuri cu zidărie puternică, legată cu mortar, cu aspect diferit față de cele din secolul IV p.Chr., precum și reamenajarea străzilor A și I⁷¹.

⁶¹ CCA 2009, p. 291 datează una dintre străzile descoperite în spatele incintei de sfârșit de secol III – început de secol IV p.Chr. în secolul IV p.Chr. De asemenea, el surprinde în această săpătură și nivelarea amintită mai sus.

⁶² RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11–23.

⁶³ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11.

⁶⁴ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 205.

⁶⁵ Pentru același fenomen, însă pe scară mai largă și în izvoarele epigrafice, vezi LEWIN 2001.

⁶⁶ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11.

⁶⁷ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 13.

⁶⁸ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 19.

⁶⁹ MUNTEANU FL. 2011a, p. 29.

⁷⁰ CCA 2009. Campania 2008, p. 290–292.

⁷¹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11.

1.2. Infrastructura⁷²

Urbanismul este privit astăzi ca „ramură a arhitecturii care proiectează și planifică lucrările de construire, de sistematizare, de reconstruire sau de restructurare a unei așezări omenești (oraș, sat etc.), împreună cu complexul de măsuri social-economice, tehnice, igienice care se iau în vederea satisfacerii necesităților materiale și social-culturale ale noilor așezări”⁷³. Un element important în orice demers de planificare urbană îl deține infrastructura ce va deservi funcționarea corectă și îndelungată a ansamblului urban. Elementele de infrastructură pot fi gândite și materializate, transpuse în teren *a fundamentis* sau pot constitui parte integrantă a operațiilor de restructurare urbană desfășurate într-o așezare preexistentă. Orașele grecești de pe malul vestic al Mării Negre au făcut parte din a doua categorie în cadrul schimbărilor petrecute de-a lungul perioadei romane și bizantine timpurii. Astfel, peste o structură urbană elenistică, primele construcții romane s-au așezat perfect. Cel mai clar exemplu este oferit de incintele elenistice, care, atât în Tomis, cât și la Histria, au continuat să constituie principala centură a orașelor până spre secolul II p.Chr. Trama stradală oferă un alt astfel de exemplu, aceasta rămânând practic cel mai conservator element urbanistic în fostele colonii grecești. În general, sistemul hippodamic, ortogonal, aplicat în perioada elenistică în multe dintre coloniile grecești sau în porturile maritime ale imperiului timpuriu, a rezistat și a fost utilizat ca sistematizare a spațiului locuit, până în Antichitatea târzie⁷⁴.

Elemente de infrastructură, în accepția termenului de facilități minime de funcționare a unei societăți într-un mediu urban, accepție preferată de James Crow⁷⁵, în pofida celei referitoare strict la căile de comunicație sau, practic, la componentele tehnice ale scheletului urban și rural actual, ar fi cele care privesc asigurarea unui teren stabil pentru aria urbană (nivelări, terasări), asigurarea unor condiții de igienă generală prin construirea de sisteme de canalizare, punerea la dispoziția locuitorilor a unei cantități suficiente de apă potabilă (sisteme de aducțiune și stocare a apei potabile), elaborarea unei rețele stradale, amenajarea unor spații publice (piețe și piațete), asigurarea unei securități minime pentru dezvoltarea orașului (fortificarea printr-un sistem de incinte strategic dispuse).

1.2.1. Stabilizarea falezei în zona portului antic

Perioada dintre sfârșitul secolului III p.Chr. și începutul secolului IV p.Chr. a constituit pentru Tomis o perioadă de transformări urbanistice majore. Stratul gros de arsură corespunzător secolului III p.Chr., surprins în timpul săpăturilor din Parcul Catedralei, reprezintă sfârșitul violent al unei epoci înfloritoare din istoria Tomisului. De-a lungul evoluției sale, în perioada romană înregistrăm mai multe puncte de referință în transformarea urbană continuă a așezării, unele legate de principala activitate economică, comerțul, care avea ca punct central portul orașului. Acesta era privit ca având trei roluri majore – vamă, punct sigur de acostare și zonă de depozitare a mărfurilor care constituiau obiectul schimbului maritim⁷⁶. Pentru ca

⁷² Fragmente din acest subcapitol au fost publicate în NASTASI 2014.

⁷³ Dicționarul enciclopedic, vol. VII, București, 2009, urbanism.

⁷⁴ Orașele din Thessalia, KARAGIORGOU 2001, p. 37–38 și 73–74; Caesarea Maritima, PATRICH 2011, p. 101; Efes, SCHERRER 2001, p. 86, etc.

⁷⁵ CROW 2007, p. 251–286.

⁷⁶ CHIOFFI 2012, p. 319–333.

aceste funcții să fie îndeplinite în contextul schimbărilor la care a fost supus orașul, începând cu perioada romană timpurie (sfârșitul secolului I p.Chr. – începutul secolului II p.Chr.), portului trebuia să i se asigure o apărare constantă. Presupunem mutări sau mărimi a portului către vest⁷⁷ i-ar corespunde și necesitatea lărgirii spațiului apărat de incintă pe această latură. Prin urmare, mărirea graduală a suprafeței apărate de fortificație pare să fi fost determinată nu numai de rațiuni economico-sociale, ci și de rațiuni de strategie portuară. Relieful peninsulei constanțene prezintă o faleză înaltă pe toate părțile sale, latura de vest/sud-vest dispunând și de o mică zonă joasă la baza sa. Faleză înaltă era întreruptă pe această latură, în două puncte, de văi care par să fi influențat și poziționarea a două dintre incintele sale, cea elenistică și cea romano-bizantină. Prima, nivelată în perioada modernă, tăia peninsula, deschizându-se spre mare la nord-est de Edificiul cu mozaic⁷⁸. Cealaltă se deschide și astăzi în punctul numit convențional „La serpentina”, aproximativ în fața intrării nr. 3 în portul modern. Pe versantul său de sud-est era ridicată latura de vest a incintei romano-bizantine, continuată spre mare cu un dig suprapus într-o perioadă istorică ulterioară de acel așa-numit „dig genovez”. Portul se întindea între extremitățile acestui mic golf, marcate astăzi aproximativ de intrările 1 și 3 în portul modern. Pentru valorificarea la maximum a spațiului portuar erau necesare, însă, lucrări de stabilizare a malului abrupt și instabil al falezei.

Operațiunea de terasare, condiționată de întinderea zonei care trebuia întărită sau valorificată din punct de vedere urbanistic astfel, pare să se fi produs pe porțiuni discontinue la Tomis. Aspectul general este acela al unei întăriri a pantei prin terasare și construire de clădiri al căror zid de sprijin al terasei era prevăzut cu contraforti. Lipsa de continuitate între terase este evidențiată clar în săpătura de lângă Edificiul cu mozaic, unde chiar și orientarea clădirilor este diferită. Acesta ar putea fi un argument pentru efectuarea acestor lucrări în etape diferite, însă nu distanțate foarte mult în timp. Ne aflăm în fața unor seturi de terase, nu neapărat continue, care susțineau construcții cu mai multe niveluri. Exploatarea teraselor într-un spațiu urban își are originile în Asia Mică, în Pergamul secolului II a.Chr.⁷⁹. Sistemul de susținere a mai multor etaje cu ajutorul terasărilor și al încăperilor boltite este întâlnit la Efes în perioada romană timpurie (sec. II–III p.Chr.). Însă, spre deosebire de această situație, unde cartierele descoperite au caracter rezidențial, faleza tomitană pare rezervată în totalitate edificiilor publice. Lucrul este explicabil, de altfel, prin faptul că extinderea orașului Efes către port s-a petrecut abia în perioada romană⁸⁰.

Instabilitatea zonei peninsulare este bine-cunoscută în perioada modernă: o zonă destul de largă de pe faleza de est a Constanței (160 × 100 m) – strada Cărămidari – a alunecat în mare la sfârșitul secolului al XX-lea⁸¹. Prăbușirea altor porțiuni de faleză de-a lungul timpului a dus la propunerea mai multor moduri de întărire a malurilor înalte ale Constanței, care au și fost aplicate în zone și perioade diferite: plantarea copacilor pe faleza de sud-vest, porțiuni de ziduri de susținere sau postamente pe ambele faleze și construirea de clădiri care să susțină malul.

⁷⁷ Discuție dezvoltată mai jos, în subcapitolul 4.2. Considerații asupra portului tomitan.

⁷⁸ Ultimele încăperi boltite, B9-B12, sunt construite chiar la baza malului de sud-est al acestei râpe.

⁷⁹ PARRISH 2001, p. 8.

⁸⁰ PARRISH 2001, p. 11.

⁸¹ Pe 19 ianuarie 1894, în România a fost resimțit un cutremur cu magnitudinea de 3,4° Richter și cu intensitatea de 5° Mercalli, cu coordonatele epicentrului în zona Olteniei (SHEBALIN *et al.* 1998, p. 3). În ce măsură ar putea avea legătură cu prăbușirea acestei porțiuni de oraș, oricum instabilă, din cauza exploatării lutului pentru cărămidăriile din apropiere, este greu de estimat.

Aceasta a fost și soluția lui J. T. Barkley, care a propus construirea magaziiilor „genoveze” pentru consolidarea falezei de sud-vest în anul 1860. Alunecarea terenului constituie și o problemă de actualitate, dată fiind înlăturarea vegetației dintre porțile 3 și 4 de intrare în portul modern, dar și în zona clădirii cu *lentiaron*, unde magazinele „genoveze” au fost dezafectate, iar în ultimii ani, zidurile de susținere a malului înalt se dărâmă treptat.

Modul de amenajare a falezei de sud-vest în Antichitate și tipul construcțiilor din această zonă demonstrează faptul că aceeași preocupare a marcat și activitățile de planificare urbană a orașului antic. Soluția a fost construirea de edificii publice de mari dimensiuni, în trepte, care să stăvilească deplasarea pământului către port. Dacă pentru perioada elenistică poate fi luată în considerare existența unei incinte închise (perimetrare) la Tomis, probabil că pentru perioada romană aceasta nu își avea rostul, cel puțin începând cu secolul III p.Chr., tocmai datorită existenței amenajărilor falezei în trepte care coborau spre port.

1.2.2. Rețeaua stradală și sistemul de canalizare

Pentru perioada romană, în fapt, până spre sfârșitul secolului al VI-lea p.Chr., zona peninsulară, cea mai veche parte a orașului antic, pare să păstreze organizarea spațiilor rezidențiale specifice orașului grecesc. Aceasta se prezintă sub forma unor artere cu lățimi diferite (străzile principale au o lățime de aproximativ 5 m, iar cele secundare, stradelele, de aproximativ 2 m⁸²), care prin direcțiile ordonate, perpendiculare unele pe celelalte, țin o rețea stradală care organizează spațiul locuit după sistemul ortogonal.

Săpăturile din Parcul Catedralei au înregistrat utilizarea celor două străzi, A și I (**Fig. 1**), pe perioade lungi de timp, iar orientarea locuințelor grecești de sub nivelurile romane, conservate pe porțiunea cercetată, trădează aceeași organizare spațială deja din perioada elenistică. Același rezultat a fost obținut și în timpul cercetărilor desfășurate puțin mai sus de Parcul Catedralei, pe strada Arhiepiscopiei, nr. 23⁸³. Ambele săpături au evidențiat o organizare de tip ortogonal, cu străzi orientate nord-vest/sud-est și nord-est/sud-vest, care împărțeau peninsula în loturi egale. Străzile au funcționat pe aceeași traiectorie, cu diverse reparații, până în secolul al VI-lea, dacă nu cumva până la începutul secolului al VII-lea p.Chr. (straturile de locuire târzii au fost decapate în timpul operațiunilor de nivelare întreprinse pentru ridicarea catedralei). Conservarea planului ortogonal implantat în perioada elenistică, până în perioada romană și chiar romano-bizantină, este tipică pentru orașele grecești care au beneficiat de acest tip de cadastrare și care au prezentat o continuitate de viață în aceste perioade. Larissa, capitala Thesaliei, a păstrat organizarea hippodamică și în perioada romană, când străzile elenistice au fost pavate cu marmură (în timpul lui Augustus) și au fost prevăzute cu un sistem de canalizare (sec. II p.Chr.)⁸⁴. Tot în Thessalia, orașul-port Demetrias conservă planul hippodamic din perioada elenistică până în Antichitatea târzie⁸⁵. Callatis, care a cunoscut același tip de cadastrare între secolele IV–III a.Chr., are axele stradale cu aceeași orientare ca cele din peninsula Tomisului, respectiv nord-vest/sud-est și nord-est/sud-vest⁸⁶. Și la Histria unele artere utilizate

⁸² Situație înregistrată și în alte orașe, spre exemplu, la Sagalassos, cf. GIORGI 2007, p. 339.

⁸³ CCA 2001, 108–110.

⁸⁴ KARAGIORGOU 2001, p. 38.

⁸⁵ KARAGIORGOU 2001, p. 74.

⁸⁶ ALEXANDRU *et al.* 2012, p. 441.

în perioada elenistică au continuat să funcționeze până în perioada târzie a Antichității, așa cum o arată stradela α' din cartierul Domus⁸⁷.

Odată cu extinderea orașului, străzile nou construite par să respecte, pe lângă topografia generală a terenului, inițial *extra muros*, direcția sau poziționarea față de arterele corespunzătoare. O parte din drumul principal, care lega Tomis de Histria, se transformă acum într-o arteră importantă, în spațiul interior al fortificației târzii, fiind amenajată corespunzător. De presupus că același lucru s-a întâmplat și cu drumul care pornea din cetate spre Callatis. Străzile construite în noua parte *intra muros* (de după construirea primei faze a incintei romano-bizantine) converg către piața Ovidiu, ca urmare a condițiilor de relief. Sistemul ordonat din zona peninsulară este completat, începând cu secolul II p.Chr., odată cu construirea incintei romane timpurii, de o rețea stradală organizată diferit, cu axul străzilor principale orientat probabil după porțile de intrare în cetate.

Referirile epigrafice la rețeaua stradală tomitană sunt aproape inexistente. O singură inscripție pomenește actul de generozitate al unui binefăcător tomitan, care „a împodobit scumpul (său) oraș cu străzi largi”⁸⁸. Termenul utilizat, *εὐρύγυια*, se mai întâlnește într-o altă inscripție tomitană, însă cu referire la un alt oraș, Neapolis din Siria⁸⁹. Concluzionăm că la mijlocul secolului III p.Chr., de când datează inscripția, Tomis avea o rețea stradală bine conturată. Când a fost conceput planul acesteia și care au fost considerațiile avute în vedere în proiectarea și aplicarea sa nu se specifică nicăieri. Însă, mai multe detalii referitoare la morfologia sa și la topografia generală a spațiului *intra muros* ne oferă descoperirile arheologice.

Vom continua cu o prezentare a datelor cunoscute despre rețeaua stradală tomitană (**Fig. 2**), cu referire la arterele funcționale în perioada secolelor IV–VI (VII) p.Chr. În timpul cercetărilor preventive desfășurate în Constanța, au fost înregistrate traseele mai multor străzi antice. În mare parte, rezultatele acestor cercetări au fost analizate și publicate, însă pentru cele inedite ne vom baza și pe „elementele de folclor arheologic” și eventual pe constatări făcute pe teren.

a) Strada A (notată în continuare *a*⁹⁰), identificată la Parcul Catedralei (**Fig. 1**), cu direcția nord-vest/sud-est, urmează panta ușoară spre mare. Lățimea totală era de 5 m. Prezintă trei faze de amenajare, databile în secolele IV–V p.Chr. Cea mai complexă reamenajare este ultima, cea făcută în secolul V p.Chr., contemporană cu ridicarea clădirilor cu ziduri legate cu mortar, care o flanchează pe latura de est. În acest moment, strada *a* este pavată cu dale mari de calcar și este prevăzută cu canal median de scurgere a apelor pluviale, acoperit cu plăci de calcar. Canalul are lățimea de 1,10 m, iar adâncimea, de 0,95 m și este alcătuit din plăci de piatră dreptunghiulare așezate pe cant, care prezintă orificii laterale pentru scurgerea apei. Lățimea sa demonstrează calitatea de canal colector, care strângea apa reziduală dintr-un cartier important.

Continuarea sa a apărut sub trotuarul de lângă catedrală și de lângă carosabilul străzii Arhiepiscopiei, în timpul unor săpături realizate pentru canalizarea orașului în anii 50 ai secolului al XX-lea. Este, probabil, aceeași arteră descrisă de V. Canarache: „O stradă de epocă mai târzie romană, descoperită în apropierea muzeului și orientată de la nord-vest spre sud-est, are în partea de nord-est un trotuar lat de 1,20 m, ridicat cu 30 centimetri deasupra nivelului dalat al străzii. Marginea cealaltă a străzii nefiind încă găsită, nu se știe dacă avea și ea trotuar”⁹¹.

⁸⁷ BOUNEGRU, LUNGU 2003–2005, p. 175.

⁸⁸ ISM II 102.

⁸⁹ ISM II 188.

⁹⁰ În continuare, străzile vor fi notate cu litere mici, a, b, c, ... p, conform ordinii de prezentare în text.

⁹¹ CANARACHE 1961, p. 37.

b) Strada I (notată în continuare *b*), tot de la Parcul Catedralei (**Fig. 1**), are direcția nord-est/sud-vest, se intersectează în unghi drept cu strada *a*. Se află în pantă spre *a* și este degajată pe o lungime de 24 m⁹². Este prevăzută cu un canal colector pe centru. În el se vărsa conținutul unor canale secundare. Primul, spre vest, aduna apele menajere din interiorul complexurilor X și H⁹³, care par să fi avut o curte interioară din care pornea de fapt canalul *b*. Celălalt canal secundar, dinspre vest, deversa apele menajere din complexurile R și Z. Are un nivel roman timpuriu (secolele I–II p.Chr.), reprezentat de un pavaj din dale de piatră bine fixate în pământul galben. În secolele III–IV p.Chr., strada a fost însoțită pe latura de est de un trotuar, cu două faze de funcționare, alcătuit din blocuri de piatră de mari dimensiuni. Importanța acestei străzi este dată nu numai de trotuarul său și de canalul colector principal care o traversa, ci și de faptul că principalele clădiri de pe laturile sale, respectiv X și T, au intrările situate pe această arteră. Pragul de intrare în camera C2 a complexului X (lățimea intrării era de 1,10 m) se află la același nivel de călcare cu cel al străzii I, lucru care denotă contemporaneitatea lor.

c) Artera surprinsă în săpăturile de pe strada Arhiepiscopiei, nr. 23 (**Fig. 3**), pe care o vom denumi în continuare *c*. Amenajarea inițială a acesteia aparține probabil perioadei elenistice, când a fost aplicat sistemul ortogonal la Tomis; ea suprapune un pavaj mai vechi, ce pare să fi aparținut unei căi pietonale din perioada elenistică⁹⁴. A fost reamenajată în contextul bogatei activități de planificare urbanistică și de ridicare de noi construcții în secolul IV p. Chr. Reamenajarea sa constă în pavarea liniei mediane a străzii cu plăci de calcar de mari dimensiuni, iar a laturilor marginale, cu pietre de dimensiuni mijlocii. Este orientată nord-est/sud-vest și are lățimea de 5,25 m. Din punct de vedere stratigrafic, prezintă trei niveluri de funcționare:

- cel dintre secolele II–III p.Chr. (tasare de piatră amestecată cu scoici, fragmente ceramice și pământ);
- cel din secolul IV p.Chr., pe care l-am amintit deja;
- cel dintre secolele V–VI p. Chr., care acoperă nivelul de dalaj cu un strat de lutuală amestecată cu fragmente ceramice de mici dimensiuni.

Strada este flancată de trei complexuri de locuire. Construcțiile cu aspectul cel mai ordonat și compact aparțin secolului IV p. Chr. Autorii săpăturii consideră că artera ar fi una secundară. Totuși, lățimea ei ar indica faptul că ne aflăm în fața unei artere importante, cu caracter public. Este foarte posibil ca între complexurile de secol IV p.Chr. din jumătatea de vest a săpăturii (A și B) să fi existat o altă arteră perpendiculară pe prima, cu aceeași lățime, orientată nord-vest/sud-est (notată în continuare *c'*(?)). Această presupunere este susținută de prezența a două porțiuni de pavaj⁹⁵, de lipsa de continuitate între structurile care o mărginesc și de distanța dintre limitele celor două locuințe (A și B), care este egală cu distanța dintre B și C (deci, cu lățimea străzii *c*). O porțiune de pavaj suprapune structura din secolele II–III p.Chr., dezafectată în momentul construirii locuințelor ce aparțin secolului IV p.Chr. Pe pavajul superior s-a găsit o monedă de secol IV p.Chr. Având în vedere lipsa complexurilor târzii din această zonă, precum și implantarea unei fântâni prin demantelarea unei porțiuni a zidului mai timpuriu, putem presupune existența în acest punct, în secolul V p.Chr., a unui spațiu public, deschis, într-un

⁹² RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 38.

⁹³ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 38.

⁹⁴ CCA 2001, p. 110.

⁹⁵ CCA 2001, p. 110.

cartier târziu, care își pierduse strălucirea inițială. Prin urmare, caracterul public al străzii c' (?) s-a păstrat și în perioada târzie.

Astfel, cu aceste două artere perpendiculare (în cazul în care cercetări viitoare vor dovedi că și c' (?) este o arteră și nu un simplu spațiu pavat) descoperite în săpătura de pe strada Arhiepiscopiei și cu cele două, a și b , din Parcul Catedralei, s-ar putea delimita suprafața unei insule de locuire din această zonă a orașului. Prin măsurarea distanței dintre c și b și pe cea dintre c' (?) și a ar rezulta o parcelă de teren cu laturile de aproximativ 54 (60?) m și 36 (30?) m⁹⁶. Parcele cu un raport al laturilor similar se întâlnesc la Cnidos și Palmira⁹⁷. La Histria, de asemenea, după modelul Miletului, precum propune Al. Ștefan⁹⁸, străzile romane timpurii sunt trasate la distanțe de 30 m sau cu multiplu de 30 m (60 m, 90 m), adică aproximativ multiplul a 100 de picioare romane. Capătul străzii c , la joncțiunea cu strada b , era cunoscut anterior cercetării de pe Arhiepiscopiei 23 din săpăturile pentru sistemul de canalizare, desfășurate pe strada Elena Pavel (acum, Arhiepiscopiei) între anii 1959–1960. Pe imaginile din fototeca MINAC se observă pavajul din dale de piatră de dimensiuni mari, care a putut fi parțial urmărit pe sub trotuarul actual, până sub treptele de intrare în Catedrala Sf. Petru și Pavel (**Fig. 3a**). Traseul său continuă pe sub clădirea catedralei, spre nord-vest, în spațiul cercetat în anul 2001.

d) În timpul cercetărilor preventive desfășurate în punctul str. Constantin Brâncoveanu, nr. 1, în anul 2006⁹⁹, a fost surprins traseul unei stradele cu pavaj din dale de piatră, datată în secolul II p.Chr.; elementul de datare l-a constituit pentru autorii săpăturii un opaiț din prima jumătate a secolului II p.Chr., găsit în nivelul de distrugere de deasupra zidurilor care o flancau¹⁰⁰. Stradela era lată de 2 m și orientată nord-vest/sud-est, asemenea străzii a din Parcul Catedralei. Nu se cunosc date despre funcționarea spațiului înainte de amenajarea stradelei, însă zidul demantelat aflat sub una dintre laturile sale și încadrat tot în perioada romană timpurie indică același mod de organizare a spațiului urban, cu construcții cu aceeași orientare în zona peninsulară și sprijină ipoteza existenței unei căi de acces pe același traseu, eventual mai îngustă.

Se remarcă absența unor construcții anterioare perioadei romane timpurii. Singura urmă antică surprinsă în spațiul destinat cercetării este o groapă clopot, cu material elenistic, datată printr-o ștampilă sinopeeană din subgrupa V B, corespunzătoare intervalului cronologic 252–243 a.Chr.. Situația nu este surprinzătoare. Perioada cuprinsă între secolele III a.Chr. și I p.Chr., asimilată în săpăturile din Parcul Catedralei nivelului VII, este foarte slab reprezentată în peninsula tomitană, nivelul având caracter discontinuu și în celelalte săpături din aria amintită¹⁰¹. Stradela face parte dintr-o arie mai retrasă a cartierului rezidențial din centrul peninsulei tomitane. Străzile principale, late de aproximativ 5 m, delimitau zona importantă a acestui cartier, marcată probabil și de situarea în vecinătatea portului vechi.

e) Strada situată la est de Edificiul cu mozaic (**Fig. 2 și 4**) cobora probabil până pe terasa inferioară, spre port, după cum o demonstrează canalul situat pe mijlocul său. Acesta nu avea altă posibilitate de joncțiune pe terasa mediană (unde nu exista niciun fel de canal), ci intra probabil în canalul colector care trecea prin fața încăperilor boltite de pe nivelul cel mai de jos

⁹⁶ Valorile sunt măsurate estimativ pe repere identificate în Google Earth și pe Pl. I.

⁹⁷ MARTIN 1956, p. 123.

⁹⁸ ȘTEFAN 1974, p. 39–51.

⁹⁹ <http://cronica.cimec.ro/detalii.asp?k=3639&d=Constanta-str-Brancoveanu-2006>.

¹⁰⁰ PAPUC *et al.* 2006.

¹⁰¹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 25.

al Edificiului. Era orientată nord-est/sud-vest¹⁰², asemenea străzii *b*. Informațiile referitoare la acest complex arheologic sunt oferite strict de materialul fotografic din arhiva MINAC, de câteva detalii cuprinse în presa vremii, precum și de o dispunere schematică pe unul dintre planurile din aceeași arhivă. Din situația arheologică a Constanței în anul 1966, publicată de directorul Vasile Canarache în ziarul *Contemporanul*, aflăm că „La capul de nord al edificiului a apărut, chiar zilele acestea, un splendid pavaj de dale mari de piatră, pe sub care își face loc canalul ce înconjoară pe 150 m monumentul, pentru a nu lăsa apele pluviale să pătrundă în corpul sau la temelii edificiului. Până acum s-au degajat peste 100 m din acest pavaj, care merge mai departe pe sub malurile nesăpate încă. Limitele lui nu se cunosc, dar ceea ce a fost dezvelit până acum lasă impresia că ne aflăm într-o mare piață publică, placată cu lespezi ciclopice care urcă foarte pronunțat către est, ca să ajungă probabil în centrul orașului”¹⁰³.

Din fotografiile de arhivă se desprind și alte observații. Strada este înclinată puternic către mare și urma probabil panta naturală a terenului, aici deschizându-se în Antichitate o vale care pătrundea adânc în peninsula tomitană, nivelată în perioada modernă. Relieful vechi, acoperit astăzi parțial de nivelarea modernă făcută pentru ridicarea clădirii primăriei orașului (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, astăzi) și pentru piața Ovidiu, poate fi urmărit pe planuri și hărți din perioada modernă. Pe două dintre planurile păstrate în Arhiva Militar-Istorică de Stat a Rusiei din Moscova, recent publicate¹⁰⁴, apare un drum de-a lungul țărmului de sud-vest al peninsulei, din care se desprindeau alte două, care conduceau spre așezarea de pe înălțimea falezei¹⁰⁵. Cel din capătul de nord/nord-vest al acestui drum de coastă urcă spre oraș pe latura unei văi care pătrunde adânc în mijlocul peninsulei. Se confundă cu traseul vechi al străzii *e*, care pare să se fi păstrat în continuare. Celălalt pare să urce pe la sud-est de edificiul cu *lentiaron* și urmează probabil tot un drum vechi, al cărui traseu fusese dictat în vechime de relief, și aici existând un mic intrând în fațada falezei înalte.

Este greu de stabilit dacă și sub ce formă a funcționat această stradă înainte de ridicarea edificiului, dar putem conchide că este cel puțin contemporană cu el. Orientarea și poziționarea sa sugerează folosirea ei și în perioada romană timpurie, deoarece se află în cel mai facil punct de acces din zona joasă a țărmului spre locuirea de pe acropole. Pentru perioada elenistică, dacă valea respectivă se afla în exteriorul incintei, cum ar fi firesc, de altfel, și strada ar fi tot spre exterior și ar constitui cel mult un drum de acces spre oraș din vecinătatea portului. Trebuie consemnat, însă, că se încadrează planului urbanistic general, respectându-i axele de orientare.

Strada *e* prezintă o intervenție ulterioară clară, marcată de dale de calcar dreptunghiulare, mari, mult mai puțin uzate și diferite ca aspect, așezate cu precădere pe linia unui canal de scurgere construit sau doar reparat în aceeași etapă (**Fig. 4**). Ultimele trei rânduri de dale dreptunghiulare, toate din etapa de reparație, par să schimbe direcția străzii spre oraș, fiind fixate cu o mică deviație față de celelalte. Imediat după intrarea în B12, încăperea boltită cu orientarea

¹⁰² TEODOR 2012, n. 19 a observat o neconcordanță între orientarea trecută pe planurile săpăturii de pe strada Sulmona nr. 7 și orientarea reală a lotului cercetat. Astfel, strada *f*, care conform planurilor inițiale are traseul de la est la vest, are orientarea reală nord-vest/sud-est, respectând astfel axele planimetrice tomitane din peninsula.

¹⁰³ V. Canarache, *Tomisul reînvie*, *Contemporanul*, anul 20, nr. 38, 23 septembrie 1966, p. 7.

¹⁰⁴ *Planul cetății Kiustendji. Noiembrie 1828 și Planul locului din fața cetății Kiustendji cu arătarea a șase redute construite în decembrie 1828. A ridicat topograful inginer-căpitanul de Stat Major Sokolovski*, în STĂNICĂ, CIOBANU 2023, p. 16–18, fig. 2 și 3.

¹⁰⁵ STĂNICĂ, CIOBANU 2023, fig. 2 și 3.

diferită față de celelalte unsprezece, strada care se îndreaptă spre nord-est (spre piața Ovidiu) pare să cotească ușor spre nord. Dalele din porțiunea aceasta sunt însă dintr-o etapă mai târzie de reparație, chiar posterioară celei care acoperă canalul median. Prin urmare, marca aceasta doar o reparație a străzii, păstrând direcția originală sau o alterare târzie a traseului inițial, deviat spre nord? Dată fiind panta falezei, dar și având în vedere că strada *e* se află sub o nivelare modernă a văii naturale prezente aici în Antichitate, este posibil ca traseul ei să fi fost condiționat de forma veche a terenului. Astfel, strada putea ajunge la nivelul orașului de sus fie printr-un set de scări care i-ar fi păstrat orientarea, cel puțin în faza inițială a funcționării ei, fie prin schimbarea direcției și continuând cu o rampă. În măsurătorile de specialitate viitoare trebuie ținut cont și de faptul că nivelul de călcare exterior, la nord-est de edificiul cu mozaic, prezenta în Antichitate o înclinație către nord-vest. Acest aspect a fost surprins în timpul cercetărilor arheologice și pe fațada exterioară a zidului de nord-est – către sud-vest, zidul nu este finisat, aflându-se probabil sub nivelul de călcare, urmând ca treptat, spre nord-vest, să fie lucrat îngrijit –, partea vizibilă a zidului.

Orientarea sa este aceeași cu cea a străzii *b*, *c* și *l'*, recent descoperită. Acest aspect este unul extrem de important, deoarece indică un model urbanistic unitar conservat pe parcursul mai multor secole în zona cea mai veche a orașului Tomis. Deși strada *e* ar putea marca limita continentală a organizării urbane ortogonale, fiind cea mai apropiată de linia presupusă a incintei elenistice¹⁰⁶, observăm în cele ce urmează că organizarea după axele nord-vest/sud-est și nord-est/sud-vest se păstrează și peste această linie presupusă.

Reamenajarea străzii *e* prin construirea/repararea canalului de scurgere și repavarea porțiunii dislocate pentru desfășurarea acestei activități sunt strâns legate de reparațiile și adăugirile efectuate pe latura de nord-est a Edificiului cu mozaic – adosarea canalului boltit și blocarea intrării în sala cu mozaic din această parte a orașului. O privire asupra situației din Parcul Catedralei, în care cele două străzi perpendiculare cercetate acolo, *a* și *b*, sunt refăcute în prima parte a secolului al V-lea cu sistem de canalizare nou și pavaje din dale mari de calcar ar putea sugera o încadrare cronologică în același secol și pentru modificările de pe laturile de nord-est și nord-vest ale Edificiului cu mozaic. Datarea în secolul al V-lea este susținută pentru ridicarea canalului boltit și în carnetele de șantier și în succintele publicații apărute până în acest moment, dar și de observațiile făcute la nivelul mozaicului pavimental.

f) Artera orientată nord-vest/sud-est surprinsă în săpătura arheologică preventivă efectuată pe strada Sulmona, nr. 7, într-un nivel de locuire ce aparține perioadei secolelor IV–VI p.Chr.¹⁰⁷. Este placată cu dale mari de piatră, așezate peste un strat de pământ amestecat cu mortar de culoare roz, provenit probabil din construcția adiacentă sau din timpul amenajării canalului care taie perpendicular strada. Canalul este construit în aceeași tehnică precum cel adosat peretelui de nord-est al Edificiului cu mozaic, respectiv din piatră legată cu mortar de culoare roz și

¹⁰⁶ Este plasată convențional la limita de nord-vest a pieței Ovidiu, dar care este posibil să se fi aflat mai spre sud-est, dată fiind lipsa construcțiilor din perioadă greacă, epocă marcată în zonă prin mai multe gropi cu material arheologic. De asemenea, în timpul cercetării preventive care a scos la lumină sala cu mozaic de lângă clădirea Băncii Naționale a României, a fost descoperit „un mormânt de incinerare în cutie de marmură, aflat într-un șanț de canalizare”, datat pe baza materialului conținut în secolul al II-lea p.Chr. cf. ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 89. Totodată, din rațiuni strategice, incinta ar fi trebuit să fie ridicată pe coama malului de nord-vest al râpei amintite, astfel încât aceasta să fie lăsată *extra muros*, pe post de șanț natural, parte a sistemului de fortificare.

¹⁰⁷ BUCOVALĂ 1998, p. 180.

cu boltă din cărămidă¹⁰⁸. Resturile antice sunt conservate în continuare în subsolul construcției care s-a ridicat pe terenul respectiv. Nivelul căruia îi aparțin aceste construcții – canalul și zidurile groase, legate cu mortar roz și foarte atent fățuite – a suferit o distrugere violentă. Probabil că jghebul paralel cu acest canal a fost construit după distrugerea primului, în a doua jumătate a secolului VI p.Chr. – începutul secolului VII p.Chr., după cum consideră autorul cercetării¹⁰⁹. Construcțiile din secolul al IV-lea au o orientare ușor deviată către vest de la axele planimetrice ale clădirilor timpurii pe care le suprapun. Săpătura oferă un exemplu concret de alterare ușoară a planimetriei în unele puncte din orașul vechi, cauzate de obicei de implantarea unor structuri importante în apropiere sau de raportarea la noi elemente de delimitare a spațiului urban – zidurile de incintă. Nivelurile la care am făcut referire suprapun o construcție romană timpurie, care respecta planimetria zonei vechi a peninsulei: zidul orientat nord-vest/sud-est era însoțit pe o mică porțiune de un pavaj din dale mari de piatră, care putea aparține fie unei străzi mai vechi, fie unei curți interioare (**Fig. 4** și **Pl. I**).

g) Strada de secol IV p.Chr., refăcută în a doua jumătate a secolului VI p.Chr., înregistrată în timpul săpăturilor din zona teatrului Fantasio (**Fig. 2**). Strada avea orientarea est-vest, iar în prima perioadă de funcționare măsura 4 m lățime. Din a doua fază au fost surprinse câteva dale de calcar din placajul care o acoperea. Pe toată perioada funcționării (până în prima parte a secolului VII p.Chr.), această arteră a fost flancată, pe tot traseul ei (atât cât a putut fi degajat), de structuri de locuire cu orientare identică (N-S, E-V)¹¹⁰.

h) Artera principală de intrare în oraș prin Poarta Mare (**Fig. 2**) – lățimea ei pe porțiunea surprinsă, respectiv cea de pe axa intrării în oraș, este de 10 m. Probabil în interiorul cetății aceasta se îngusta; lățimea unei artere în dreptul porții corespunde de obicei lățimii sale din zona *extra muros* și poate fi mult mai mare decât prelungirea sa din spațiul *intra muros*¹¹¹. Era construită din dale de piatră de mari dimensiuni (1,10 m × 0,60 m × 0,20 m), cu forme geometrice neregulate, dar cu muchii tăiate drept și atent prelucrate pentru o strânsă îmbinare. Deschiderea porții era orientată către nord-vest; prin urmare, și orientarea străzii care intra în oraș se poate presupune a fi aceeași, respectiv nord-vest/sud-est. În timpul cercetărilor arheologice făcute asupra căii de acces în cetate au fost înregistrate minimum trei etape constructive, ceea ce arată o utilizare de lungă durată, fiind probabil vechiul drum care lega Tomisul de Histria¹¹². Este suprapusă astăzi parțial de str. Mircea cel Bătrân. Strada trecea pe lângă bazilica episcopală¹¹³, fiindu-i anterioară. Porticul de nord al bazilicii se sprijină pe extremitatea de sud a străzii, suprapunând-o parțial cu un pavaj din dale de cărămidă situat cu aproximativ 30–40 cm mai sus, pe un strat de nivelare. Probabil funcționarea sa inițială era legată de amfiteatrul care existase aici înaintea ridicării bazilicii și de ansamblurile economice sau de locuire din aria *extra muros*. A fost utilizată până în prima parte a secolului al VII-lea p.Chr.¹¹⁴.

i) Strada care pătrundea în oraș prin poarta de nord-est a incintei (**Fig. 2**); pe porțiunea pe

¹⁰⁸ BUCOVALĂ 1998, p. 181.

¹⁰⁹ BUCOVALĂ 1998, p. 184.

¹¹⁰ PAPUC *et al.* 2009, p. 290–292.

¹¹¹ KAISER 2011, p. 50.

¹¹² CANARACHE 1961, p. 20.

¹¹³ O porțiune din absidă și alte câteva resturi de ziduri sunt conservate astăzi în subsolul hotelului Continental Forum (fostul Ibis), de pe str. Negru Vodă.

¹¹⁴ Viețuirea târzie din această zonă este marcată prin descoperirea în zona porții și în cea a porticului bazilicii a unor monede de la Mauricius Tiberius și Phocas, cf. RĂDULESCU 1991, p. 34.

care a fost surprinsă, respectiv între cele două turnuri, de-a lungul căii de acces în cetate, măsura aproximativ 4 m lățime¹¹⁵. Este lățimea tipică unei străzi publice într-un oraș roman¹¹⁶, iar la Tomis, confirmată și în alt punct¹¹⁷. Era orientată nord-sud.

j) Strada care intra în oraș prin poarta de lângă teatrul Fantasio (poarta de sud-vest); avea lățimea de aproximativ 4 m (distanța măsurată în punctul de deschidere minimă a intrării, între cele două canate)¹¹⁸.

k) Strada care ieșea din orașul Tomis pentru a se continua în exterior cu drumul care ducea spre Callatis. Existența ei a fost presupusă în urma descoperirii unor plăci de pavaj¹¹⁹ pe traiectoria care ar fi corespuns unei artere ce ieșea din cetate printr-o poartă situată în apropierea falezei (Fig. 2 și Pl. I). De asemenea, pe majoritatea planurilor vechi ale Constanței, drumul spre Mangalia păstrează aceeași traiectorie, care intersectează movila ce pare să fi acoperit latura de est a incintei târzii, în același punct, de plasat astăzi pe strada Traian, lângă scările ce coboară spre poarta nr. 3, în apropiere de „Serpentină”. Aici pare să se fi aflat o altă poartă a orașului¹²⁰.

l) În zona termelor romane de pe actuala stradă Revoluției (fostă Karl Marx), un canal colector orientat nord-sud, alcătuit din dale mari de calcar, așezate pe cant, pare să fi fost dispus de-a lungul unei stradele cu aceeași orientare, într-un cartier cu construcții orientate după axele nord-sud și est-vest¹²¹. Stradela a fost blocată într-o perioadă târzie (Fig. 2 și Pl. I). Orientarea, indicată de descoperitor, fără o plasare pe un plan general sau o raportare la alte puncte de reper învecinate, iese din tiparul ordonat discutat până acum. Devierea poate fi explicată prin existența în apropiere a unei bazilici situate la aproximativ 7 m est de canalul stradelei¹²². Cercetări recente¹²³ au scos la lumină, la sud-est de această zonă, traseul unei străzi cu canal central alcătuit din plăci înalte din calcar. Este o stradă secundară, cu o lățime de 3 m. Este orientată nord-vest/sud-est și pare să fie continuarea celei menționate anterior, denotând o raportare anterioară ușor eronată la punctele cardinale. Prin urmare, nu ar fi vorba de o alterare târzie a țesutului urban, ci de încă un exemplu de păstrare a axelor de orientare tradiționale.

m) De la sud-est de treptele care făceau legătura dintre terasele superioare ale Edificiului cu mozaic, spre *lentiaron*, de-a lungul celor trei încăperi longitudinal dispuse pe panta falezei (C1-C3), exista probabil o stradă care făcea legătura dintre piațeta din fața celor 11 depozite boltite și alte spații comerciale situate spre sud-est, tot de-a lungul falezei, care în această zonă cotește ușor spre sud. După orientarea încăperilor din apropierea edificiului cu *lentiaron*, spre nord-vest, se poate presupune că această stradă nu se înfunda într-un front de clădiri, ci continua, cotind spre sud/sud-est, asemenea falezei, spre artera principală, la care ne vom referi în cele ce urmează (punctul *n*) (Fig. 2). Latura dinspre port a stradelei era delimitată de un șir de coloane, din care se conservau trei baze în momentul cercetării arheologice (Fig. 7). Colonada a fost zidită într-o etapă ulterioară.

¹¹⁵ Lățimea intrării măsoară 4,34 m cf. RĂDULESCU 1991, p. 83, ceea ce presupune că artera care pătrundea prin ea în oraș ar fi trebuit să fie cu câțiva centimetri mai îngustă.

¹¹⁶ În Britannia, lățimea străzilor publice măsoară cel mai adesea 4,10 m, cf. KAISER 2011, p. 50.

¹¹⁷ PAPUC *et al.* 2009, p. 290–292.

¹¹⁸ RĂDULESCU 1995–1996, p. 84.

¹¹⁹ BARBU 1972, p. 86.

¹²⁰ De urmărit planurile publicate de TOMA 2010 și STĂNICĂ, CIOBANU 2023.

¹²¹ PAPUC 2005, p. 63.

¹²² PAPUC 2003, p. 63.

¹²³ MOTOTOLEA, POTĂRNICHE, STANC 2017, p. 378 și Fig. 1.

n) În fața încăperilor boltite situate pe terasa inferioară, adică la nivelul de călcare al zonei portuare, se întinde o arteră, despre a cărei lățime nu avem cunoștință. Dovezi ale existenței ei le găsim pe un plan al săpăturilor de la Edificiul cu mozaic, pe care la sud-vest de terasa inferioară este desenat un calup de dale mari, pe care nu le-am putut surprinde pe nicio fotografie, deoarece zona apare inundată de pânza freatică de fiecare dată (**Pl. XII**). Pe imagini se observă, însă, altceva: trei blocuri mari așezate în linie paralelă cu un canal boltit, la sud-vest de acesta. Coama canalului pare situată puțin mai jos decât nivelul acestor blocuri (**Fig. 73**). Credem că este vorba despre bordura străzii *n*, care delimitează un trotuar destul de lat, lipit de zidul de sud-vest al terasei inferioare a Edificiului cu mozaic. Pe sub linia mediană a acestui trotuar trece canalul boltit. Ne aflăm, deci, în fața unei străzi importante. Traseul ei îl regăsim și pe planuri vechi, din a doua parte a secolului al XIX-lea, de-a lungul țărmlui. Poate fi vorba despre artera care însoțea linia țărmlui, ajungând probabil până la Edificiul cu scară sau unindu-se, la un moment dat, cu strada *k* ce ieșea din oraș prin poarta dinspre Callatis¹²⁴.

o) În săpăturile efectuate la sud-est de Edificiul cu mozaic¹²⁵, în continuarea celor trei încăperi – anexe târzii –, a fost descoperit traseul unei alte căi de acces. Stradela nu s-a conservat în întregime, lățimea sa rămânând imposibil de precizat. Se observă însă traseul unui canal, de-a lungul feței exterioare a zidului de sud-vest al complexului târziu. Canalul prezintă două faze de funcționare. În prima etapă, pereții laterali și fundul sunt din cărămidă, iar deasupra sunt așezate plăci de piatră de dimensiuni medii. Plăcile care îl acoperă, cele rămase, deoarece întreaga zonă este foarte deranjată, sugerează prezența unei stradele exterioare zidului de sud al anexei C3, stradela ce cobora spre port, intersectând-o pe cea care dădea în piațeta de pe terasa mediană a edificiului¹²⁶. Din imagini se observă că ne aflăm în fața unei străzi în pantă, care venea dinspre nivelul superior al orașului și cobora spre zona comercială din apropierea portului (**Fig. 6**).

p) Strada orientată nord-vest/sud-est din săpătura de lângă sediul Băncii Naționale, sucursala regională Constanța – cercetare inedită¹²⁷.

r) Strada identificată recent, surprinsă la intersecția cu *l*¹²⁸. Era orientată nord-vest/sud-est. Au fost surprinse porțiuni disparate de pavaj, unele din etape diferite de funcționare a străzii. Avea o lățime de 5 m.

s) Stradă cu orientare nord-est/sud-vest, descoperită în ultimii ani în timpul cercetărilor arheologice desfășurate pe un lot situat la intersecția străzilor Aristide Karatzali și Marcus Aurelius¹²⁹. Acesta ar fi cam ultimul ecou al respectării planului ortogonal elenistic pe măsură ce orașul a evoluat către partea continentală. La nord-vest de acest punct începe o orientare diferită a străzilor și a puținelor structuri înregistrate, ceea ce s-ar explica prin existența în imediata vecinătate a unui zid de incintă care a funcționat în perioada romană, după ieșirea din uz a celui elenistic. Traseul său este plasat de cercetători pe linia dintre Biserica greacă (aflată la intersecția străzilor Aristide Karatzali și Mircea cel Bătrân) și Poarta 2 de intrare în portul

¹²⁴ Drumul I cf. TOMA 2010, p. 69 și 72.

¹²⁵ Cercetare desfășurată de Maria Bărbulescu (Munteanu) în perioada 1974–1976, care ne-a încredințat spre valorificare materialul arheologic rezultat și documentația din arhiva corespunzătoare campaniilor arheologice din acest punct.

¹²⁶ Vezi mai jos informațiile referitoare la piațeta de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic.

¹²⁷ Cercetare efectuată de Tr. Cliante, Gh. Papuc (inedită); reluată în capătul dinspre Banca Națională a României, sucursala Constanța de către Traian Cliante, Aurel Mototolea și Tiberiu Potârniche în anul 2017.

¹²⁸ MOTOTOLEA, POTÂRNICHE, STANC 2017, p. 378.

¹²⁹ Cercetare efectuată de Octavian Mitroi.

modern¹³⁰. Elementele de planimetrie prezentate sprijină ipoteza existenței separate, în timp și în spațiu, a unei incinte elenistice și a uneia romane timpurii¹³¹, până la ridicarea impunătorului zid romano-bizantin vizibil astăzi de-a lungul bulevardului Ferdinand.

În general, în ceea ce privește **sistemul de canalizare**, panta naturală a peninsulei oferea un plan suficient de înclinat pentru ca apele pluviale să se scurgă fără a produce pagube, direct în canalele colectoare sau în mare. Totuși, străzile care nu au avut înclinația naturală suficient de pronunțată au fost prevăzute cu canale de scurgere. Specifice rețelei stradale refăcute sau chiar nou trasate, în zona de extindere a cetății, sunt canalele situate pe axul median, de-a lungul străzii, sub nivelul ei, acoperite cu dale mari de calcar.

Canalele de evacuare a apei erau de obicei construite de-a lungul străzilor, motiv pentru care se consideră că traseul unui canal descoperit ne poate indica prezența unei străzi cu aceeași direcție¹³². La Tomis, însă, există și un alt tip de canal decât cel care însoțește parcursul unei străzi: cel care își are traseul de-a lungul zidurilor unor edificii, fără a ține cont de direcția arterelor din apropiere. Canalul lipit de zidul de nord-est al Edificiului cu mozaic coboară spre colțul de nord al acestuia și cotește spre sud-vest, dublându-i latura de nord-vest. Era un canal acoperit cu boltă alcătuită din cărămizi legate cu mortar. Un alt exemplu asemănător este canalul descoperit pe strada Sulmona nr. 7, orientat nord/sud, care trecea pe sub strada orientată est/vest (descrisă la punctul *f*). Era construit tot din piatră și cărămidă și acoperit de o boltă din cărămidă. Materialele care îl alcătuiau erau legate cu același tip de mortar roz, cu cărămidă pisată în compoziție¹³³.

În ceea ce privește **spațiile publice deschise**, cu siguranță existau mai multe piețe sau piațete în orașul romano-bizantin. Una ar fi fost piața centrală, în jurul căreia au fost ridicate în secolul IV p.Chr., dar și mai târziu, edificii publice: Edificiul cu mozaic, sala cu mozaic de pe faleza opusă, complexul de pe strada Revoluției din 22 Decembrie 1918, pentru care Gh. Papuc propunea, în una dintre comunicările susținute la Sesiunea Pontica, identificarea cu reședința guvernatorului provinciei.

Reperete care par a delimita această zonă ar fi valea naturală care pătrundea adânc în inima peninsulei, de la nord-est de Edificiul cu mozaic, până spre centrul Pieței Ovidiu de astăzi, strada *p* și edificiile enumerate anterior. Zona respectă și indicațiile topografice vitruviene, conform cărora, într-un oraș-port maritim, *forumul* trebuie situat în apropierea portului. Un alt indiciu ar fi și învecinarea străzii principale *h*¹³⁴ (de mari dimensiuni, suprapusă parțial de strada Mircea cel Bătrân de astăzi, care a fost surprinsă și în cercetările de la Bazilica episcopală și care probabil intra în cetate prin Poarta Mare) cu acest spațiu, care respectă o altă recomandare privitoare la

¹³⁰ ARICESCU 1972, p. 439–446 și ARICESCU 1977, p. 155–156.

¹³¹ Variantă opusă ipotezei lui Vasile Barbu, conform căreia ar fi existat o singură fortificație, construită în perioada elenistică, funcțională și în perioada romană, cf. BARBU 1961, p. 204; privitor la incintele tomitane, vezi și BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 33, 71–72 și n. 468.

¹³² ADAM 2005, p. 538.

¹³³ BUCOVALĂ 1998, p. 171–200.

¹³⁴ Forumul se situa la intersecția principalelor străzi (PELLETIER 1982, p. 58); vezi și Ostia, MAR 1996, p. 118. În cazul unui oraș a cărui formă și orientare țin mult de relieful neofertant avut la dispoziție, se poate presupune că măcar una dintre străzile principale, cea care intra în oraș prin Poarta mare, atingea spațiul public deschis principal. Ipoteza apartenenței străzilor *h* și *p* la aceeași arteră, cea principală, formulată de unii specialiști, trebuie însă tratată cu prudență. Între prelungirea axelor celor două străzi este o distanță considerabilă, întâlnirea lor fiind posibilă numai în cazul în care una dintre ele își schimbă traseul undeva pe parcurs.

permiterea accesului vehiculelor în *forum*¹³⁵. De asemenea, poate fi presupusă o orientare a acestuia după axele principale ale topografiei tomitane¹³⁶, cu latura lungă pe direcția străzii amintite.

Existența unei *agora* este atestată în perioada elenistică printr-o mențiune epigrafică, într-un document datat între sfârșitul secolului II – începutul secolului I a.Chr.¹³⁷. Dacă a fost păstrat pe același spațiu și în perioada romană este dificil de estimat. Conservarea sistemului stradal ar susține această posibilitate, însă apropierea sa de vechiul traseu presupus al incintei elenistice¹³⁸ ar pleda mai mult spre o plasare a principalului spațiu public în perioada corespunzătoare mai spre sud-est (respectiv mai spre centrul orașului elenistic).

Al doilea spațiu public de care avem cunoștință, mult mai restrâns și cu o utilizare strâns legată de clădirea în fața căreia se situa, este piațeta din fața încăperilor boltite de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic.

De asemenea, urmele unui pavaj care însoțea exteriorul absidei bazilicii mici din Sectorul de vest par să plaseze, fie anterior acesteia, fie concomitent, după cum consideră autorul descoperirii, un spațiu destul de larg, pavat¹³⁹. Dacă acesta avea caracter public sau aparținea interiorului unei anexe a bazilicii mici este greu de spus. Însă, orientarea celor două bazilici contemporane poate sugera prezența unui spațiu deschis în partea frontală (al treilea), care să se continue cu o arteră spre o presupusă ieșire din oraș în această zonă¹⁴⁰.

În apropierea punctului Sulmona, nr. 7, autorul cercetării presupunea existența unui spațiu public deschis – „o piațetă sau o sursă publică de apă potabilă”¹⁴¹ –, spre care se îndrepta strada orientată est/vest. În anul 2012, în timpul unei cercetări preventive, desfășurate în spatele clădirii a cărei ridicare a prilejuit săpătura din anul 1994, au apărut două puțuri legate probabil de galeriile subterane, sursa de apă a locuitorilor Tomisului. Urmele antice erau profund deranjate de clădirile moderne ridicate aici, însă existența acestor două „fântâni” la o mică distanță una de cealaltă ar putea fi legată de presupunerea lui Mihai Bucovală cu privire la existența unei piațete în zonă.

Treptat, marile deschideri publice sau porțiuni din străzile orașelor din vestul Pontului Euxin încep să fie ocupate de construcții private, nemaîținându-se cont, în mare parte, de planificarea urbanistică inițială¹⁴². Fenomenul de invadare a spațiului public se înregistrează în mai multe centre urbane dobrogene, printre care Tomis, în secolul VI p.Chr.¹⁴³, Histria, în ultimul sfert al

¹³⁵ Livius 1.48.5–7; 9.30.9, apud KAISER 2011, p. 29, n. 103.

¹³⁶ Și în cadrul coordonatelor urbanismului roman, piața publică principală, forumul, păstrează orientarea principalelor axe ale orașului, PELLETIER 1982, p. 60.

¹³⁷ ISM II, 5.

¹³⁸ Planul ortogonal care respectă orientarea longitudinală nord-est/sud-vest, inclusiv în perioada bizantină timpurie, își are limitele pe latura dinspre oraș a pieței Ovidiu. În afară de strada de la nord-vest de Edificiul cu mozaic, care păstrează orientarea amintită, în săpăturile executate în vederea reinnoirii sistemului de utilități din zonă, pe strada Vasile Canarache, pe linia treptelor care separă clădirea cu nr. 13 de fosta agenție CFR, au fost identificate zidurile unei construcții în tehnica *opus mixtum*, care păstra orientarea pe axele nord-est/sud-vest, respectiv nord-vest/sud-est (săpătură Traian Cliante, Octavian Mitroi, în anul 2012).

¹³⁹ RĂDULESCU 1966, p. 27.

¹⁴⁰ Natalia Toma plasează o presupusă poartă în apropierea bazilicilor, alta decât cea prin care trecea drumul spre Callatis și care s-ar fi aflat mai spre sud-vest de bazilici, cf. TOMA 2010, p. 68–69.

¹⁴¹ BUCOVALĂ 1998, p. 198.

¹⁴² CUSTUREA, NASTASI 2013, p. 324.

¹⁴³ Fenomenul este reprezentat la Tomis de ridicarea anexelor de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic, de îngustarea capătului de nord-est al străzii *b* din Parcul Catedralei și de blocarea străzii *l*.

secolului VI p.Chr.¹⁴⁴, Argamum¹⁴⁵ și Tropaeum Traiani, în urma creșterii demografice dintre sfârșitul secolului V p.Chr. și prima jumătate a secolului VI p.Chr.¹⁴⁶. Sigur, evenimentul nu este unul nou, ocuparea spațiilor publice de construcții parazitare fiind întâlnită în perioadele de criză și în lumea greacă¹⁴⁷, însă este, și în această perioadă, un exemplu de degradare a unei concepții urbanistice unitare.

În concluzie, între perioada elenistică și cea romană se înregistrează în zona peninsulară o continuitate marcată de respectarea orientării clădirilor și a străzilor care le delimitează. Situația se schimbă în partea extinsă a așezării, odată cu ridicarea zidului de incintă romano-bizantin. Între linia care ar marca un presupus traseu al incintei romane a orașului (Biserica greacă – Poarta 2) și cea romano-bizantină, organizarea spațiului *intra muros* se face după alte criterii, raportate probabil la relief, la orientarea drumurilor principale care ieșeau din oraș timpuriu și care în această perioadă devin interioare spațiului nou fortificat, la plasarea porților de intrare în oraș etc.

Prin urmare, specificul tomitan în ceea ce privește rețeaua stradală comportă următoarele elemente:

- plan de sistematizare adoptat în perioada elenistică, după modelul ortogonal;
- continuitate în păstrarea planului ortogonal până spre sfârșitul funcționării urbane a orașului;
- „ruperea” ritmicității planului elenistic în momentul extinderii spațiului locuit, prin mutarea progresivă a incintei romane spre partea continentală; unele străzi care depășesc presupusa linie marcată de incinta elenistică au orientare diferită față de a celor din spațiul *intra muros* elenistic (strada *f* este prima care deviază, suprapunând totuși un nivel de construcții romane cu orientare clasică);
- „contaminările” târzii, reprezentate de străzi sau stradele implantate în planul elenistic, fără a ține cont de acesta, ci de specificul ocupațional al zonei pe care o deserveau și mai ales de relieful acesteia (stradela *o*);
- schimbările ce probabil au fost aduse în planimetria orașului romano-bizantin, în cea mai conservatoare parte a sa, prin implantarea bazilicii cu criptă din zona Hotelului Palace și eventual a bazilicii de la Poarta 1;
- este posibil ca ecouri ale organizării urbane din spațiul peninsular (cu limita pe latura văii naturale suprapuse astăzi, după o nivelare modernă, de Piața Ovidiu) să se fi extins în perioada romană și peste această linie, după cum o arată nivelul cel mai vechi descoperit în timpul săpăturilor de pe strada Sulmona, nr. 7, căruia îi aparțin structuri orientate nord-vest/sud-est, suprapuse, după demontare, de construcții cu orientare ușor deviată spre vest (**Fig. 5**, strada *f*), datate între secolele IV–VI p.Chr.

¹⁴⁴ ȘTEFAN 1976, p. 44; MUNTEANU 2011, p. 33.

¹⁴⁵ TOPOLEANU 1999, p. 201.

¹⁴⁶ BARNEA 1977, p. 267–268.

¹⁴⁷ După încheierea războaielor medice, zona de nord-est a agorei ateniene a fost ocupată de ateliere diverse, iar pentru trecerea acestui spațiu înapoi în proprietatea statului a fost necesară expulzarea noilor proprietari, la sfârșitul secolului V a.Chr., cf. MARTIN 1956, p. 49.

1.2.3. Sistemul de aducțiune, captare și distribuție a apei

Problematica privitoare la sistemul de aducțiune, captare și distribuție a apei, atât în cartierele rezidențiale, cât și în cele meșteșugărești și în special în zonele publice, este mult mai complexă la Tomis. În lipsa unor surse cu apă dulce, potabilă¹⁴⁸, tomitanii au fost nevoiți să gândească un sistem de aducțiune a apei de la o distanță apreciabilă.

Astfel, pentru perioada romană, necesarul de apă potabilă era asigurat dintr-un punct situat la aproximativ 4 km nord de intrarea principală în cetate, în care se realiza captarea apei prin dren din acviferul situat pe una dintre faliiile dobrogene, de unde era condusă mai departe prin intermediul apeductelor de adâncime spre Tomis¹⁴⁹. Apa era apoi stocată în sistemul de galerii subterane, ale căror ramificații acopereau toate cartierele tomitane (**Fig. 8**). Existența unor cisterne subterane nu a fost confirmată arheologic, situație care a îndemnat pe unii cercetători să considere că galeriile subterane tomitane îndeplineau și acest rol, de acumulare și păstrare a apei potabile. Apa era scoasă din galeriile tomitane prin puțurile plasate în diferite zone, probabil publice, ale orașului. Noi tronsoane au fost adăugate odată cu modificările urbane din perioada Dominatului. Gh. Papuc vorbește și despre o ramificație a galeriilor care iese din spațiul *intra muros* și care ajunge în afara incintei, în apropierea Teatrului de operă și balet „Oleg Danovski”¹⁵⁰. Într-adevăr, în acea zonă, pe o hartă a Constanței vechi, sunt înregistrate cel puțin trei fântâni. Puțurile antice erau încă accesibile în secolul al XIX-lea, însă conțineau la acea vreme o apă de proastă calitate, salmastră, nepotabilă (mai puțin puțul de pe faleza de sud-vest, din apropierea edificiului cu scară, despre care P. Polonic spune că, după curățare, prin el ar fi putut fi scoasă apă bună de băut¹⁵¹ – aserțiune discutabilă, totuși, având în vedere faptul că acestea ar fi trebuit să comunice între ele). Plasarea unor puncte de scos apă în afara spațiului fortificat poate fi explicată prin funcționarea unor structuri în spațiul *extra muros* (ferme, ateliere etc.). Spre exemplu, în aceeași zonă, în apropierea sediului clădirii Poștei, a fost descoperită o groapă cu rebuturi de opaițe. Aceasta a aparținut probabil unui atelier producător de corpuri de iluminat, a cărui activitate s-a extins până la jumătatea secolului al IV-lea p.Chr.¹⁵². Prin urmare, apa necesară unor ateliere localizate în spațiul *extra muros* era scoasă tot din acest sistem de galerii, care ajungea până în spațiul din afara fortificației romano-bizantine, într-o zonă cu activitate meșteșugărească.

A doua sursă de apă potabilă, situată la o distanță de aproximativ 10 km de oraș, a fost identificată la Ovidiu și a fost captată într-o perioadă mai târzie decât cea de la Mamaia-Pescărie, datorită extinderii suprafeței locuite a orașului și, prin urmare, și a creșterii numărului de locuitori¹⁵³.

¹⁴⁸ Ovidius amintește de lipsa izvoarelor cu apă bună în apropierea orașului, precum și de gustul neplăcut, salmastru al apei scoase din sursele de apă, *Pontice* II, 7, 63–74; *Pontice* III, 2, 17–18; *Tristia* III, 12, 27–44; aceste informații demonstrează, de altfel, și caracterul posterior secolului I p.Chr. al proiectului de aducere a apei potabile din apropierea orașului și a stocării sale în sistemul de galerii, subliniind în aceeași măsură importanța intervențiilor romane în augmentarea trăsăturilor și a facilităților urbane ale Tomisului.

¹⁴⁹ BUCOVALĂ 1970, p. 205–206; PAPUC 2005, p. 85–87.

¹⁵⁰ Cercetare Constantin Chera, vezi PAPUC 2005, p. 94 și nota 36.

¹⁵¹ POLONIC, mss., apud TOMA 2010, p. 63–64.

¹⁵² ICONOMU 1970, p. 237–254.

¹⁵³ PAPUC 2005, p. 94.

1.2.4. Sistemul defensiv – Zidul de incintă în perioada romano-bizantină (sec. III–VI p.Chr.) (Pl. I, 16)

Încadrarea zidului de incintă al unui oraș în categoria elementelor de infrastructură pare la prima vedere discutabilă. Însă, în contextul Antichității târzii și al tulburărilor care au marcat această perioadă, fortificarea spațiului locuit este o condiție fără de care un oraș nu poate funcționa: Zidul de incintă este pentru Tomis una dintre condițiile minime care trebuie îndeplinite pentru ca acesta să poată exista ca centru urban și să se poată dezvolta în continuare.

Peninsula Constanței era mult mai întinsă în Antichitate¹⁵⁴. Modificările de nivel ale apei mării și numeroasele prăbușiri ale falezei, unele petrecute în perioada modernă, au micșorat suprafața așezării de-a lungul timpului. Totuși, prin trasarea pe hartă a incintelor care au apărut cetatea în diverse perioade istorice, se poate urmări nu numai legătura dintre spațiul locuit și incintă, ci mai ales între extinderea zonei portuare și a incintei. Extinderea din secolul III p.Chr. urmărește mai ales linia falezei de vest, unde se afla și portul, dovedind dezvoltarea ariei portuare în urma intensificării activității comerciale tomitane. Atenția arhitecților tomitani pentru zona portuară reiese și din amplul plan de întărire a falezei de aici, prin construirea de edificii care să țină pământul și să împiedice surparea malului peste una dintre cele mai importante și mai vii părți ale cetății. Surparea falezei de nord-est în perioada modernă împiedică crearea unei imagini asupra modului de susținere a acesteia sau asupra sistemului de apărare care trebuie să fi existat aici.

Opinia tradițională a cercetătorilor plasează o incintă romană timpurie, construită în secolul II p.Chr., pe linia Poarta 2 – Hotelul Tineretului – Biserica greacă¹⁵⁵, traseu urmărit în perioada otomană de un nou zid de incintă al orașului, desemnat cu toponimul Küstendje. Zona situată la nord de linia amintită ne apare, până în secolul III p.Chr., ca o arie *extra muros*. Au demonstrat-o mormintele timpurii descoperite aici (din secolul II p.Chr.)¹⁵⁶ și instalațiile meșteșugărești scoase la lumină în partea de nord-est a peninsulei. Trei cuptoare pentru ars recipiente ceramice au funcționat aici între sfârșitul secolului II p.Chr. și prima jumătate a secolului următor¹⁵⁷. De asemenea, construirea unui amfiteatru, clădire specifică mai degrabă ariei *extra muros*, prin caracterul violent al spectacolelor desfășurate în incinta sa, a fost pusă în legătură cu dezvoltarea și închegarea în jurul său a unei zone economice puternice. Ulterior, zona începe a fi locuită¹⁵⁸, ceea ce duce la necesitatea fortificării acestui spațiu, fortificare petrecută undeva în ultimul sfert al secolului III p.Chr. – începutul secolului IV p.Chr. Aceeași situație se înregistrează și spre vestul orașului, unde, înainte de ridicarea construcțiilor din tronsonul de vest, a existat o locuire intensă¹⁵⁹.

Astfel, suprafața mărită a orașului este apărată începând cu secolul IV p.Chr. de un nou zid de incintă, surprins de săpăturile arheologice în diferite puncte, începând cu intersecția străzilor Dragoș Vodă și Ecaterina Varga până sub strada Mihai Viteazul de astăzi și în punctul „La

¹⁵⁴ Ramificația galeriilor subterane de pe faleza de nord-est, în dreptul puțului nr. 3, indică faptul că în partea de nord/nord-est, peninsula era mai înaintată spre mare și locuită, având în vedere necesarul de apă distribuit de acest tronson pornit din bifurcația amintită. Cf. PAPUC 2005, p. 83 și nota 3.

¹⁵⁵ ARICESCU 1972, p. 442.

¹⁵⁶ RĂDULESCU 1991, p. 34.

¹⁵⁷ RĂDULESCU 1991, p. 28.

¹⁵⁸ RĂDULESCU 1991, p. 35.

¹⁵⁹ RĂDULESCU 1966, p. 55.

Serpentină”. Zidul va funcționa până la sfârșitul secolului VI – începutul secolului VII p.Chr. În mod tradițional, literatura de specialitate înregistrează două mari faze de funcționare pentru zidul de incintă romano-bizantin:

a) Incinta are un traiect condiționat de morfologia terenului. Prin urmare, are o formă neregulată, care a suferit de-a lungul timpului reparații și adăugiri. Porțiunea din incinta înregistrată pe faleza de nord-est a Constanței (mai precis, extremitatea de nord-est din traseul conservat al incintei), pe atunci mai întinsă spre mare, încă se mai păstra, la începutul secolului XX, în „curtea proprietății Manoilidis”¹⁶⁰, situată pe strada Mircea cel Bătrân, vizavi de intersecția ei cu strada Dragoș Vodă. De asemenea, blocuri de mari dimensiuni erau răsturnate la baza falezei din această parte, cu siguranță alunecate din incintă, ale cărei fundații puteau fi urmărite până la adâncimea de -1,70 m de la nivelul de călcare modern¹⁶¹. Spre vest, prima porțiune din curtea incintei, cercetată aproape exhaustiv în anii ‘90, este cea care include Poarta Mare.

Pornind de la informațiile referitoare la unul dintre turnurile de apărare a orașului Tomis, descoperit în 1933 de Scarlat Lambrino, la intersecția străzilor M. Kogălniceanu și Dragoș Vodă, între anii 1987–1998, vechea săpătură a fost redeschisă, iar aria cercetată, extinsă¹⁶². Astfel, presupunerea lui Lambrino, conform căreia turnul descoperit de el flanca o poartă, a fost confirmată. Poarta Mare a fost înregistrată și de către V. Pârvan, însă fără a i se cunoaște funcționalitatea, ci ca simplă porțiune de incintă, conservată sub casa col. dr. Zissu, situată la intersecția străzilor Mircea cel Bătrân și Dragoș Vodă¹⁶³.

A fost scoasă la lumină poarta principală a orașului, a cărei intrare avea lățimea de 10,5 m. Era mărginită de două turnuri semicirculare alungite, cu axul lung de 15 m, iar cel scurt, de 11,5 m, cu zidurile groase de 3,50 m¹⁶⁴.

De aici, probabil condiționat de caracteristicile reliefului local, zidul de incintă pornea spre nord-vest, pe sub locuințele de pe bulevardul Tomis. Nuclee de piatră și mortar erau încă vizibile, la începutul secolului XX, în „pivnițele d-lor Postelnicu și Canceff”. Pe planurile mai vechi, V. Pârvan consemna, undeva în zona actualului bulevard Tomis, un turn dreptunghiular, cu latura frontală de 12 m¹⁶⁵.

La aproximativ 70 m nord-vest de acesta se situează „Turnul măcelarilor”, cu față semicirculară. Nu se țese cu incinta, ceea ce pare să indice ridicarea sa ulterioară, probabil pentru întărirea fortificației prea expuse în această zonă, fiind aproape de drumul litoral. Repararea acestuia s-a făcut într-o perioadă târzie, prin grija și pe cheltuiala unei asociații profesionale¹⁶⁶. Este o dovadă a existenței unor posibilități private de susținere a unor lucrări publice de amploare¹⁶⁷. O revitalizare a fenomenului de binefaceri private, după criza generală ce a cuprins întreg imperiul în secolului III p.Chr., se înregistrează între jumătatea secolului V – jumătatea secolului VI p.Chr. și la Aphrodisias¹⁶⁸.

¹⁶⁰ PÂRVAN 1914–1915, 417.

¹⁶¹ RĂDULESCU 1995–1996, 89.

¹⁶² PAPUC, LUNGU 1998, p. 204; PAPUC 2005, p. 63.

¹⁶³ PÂRVAN 1914–1915, p. 417.

¹⁶⁴ Dimensiunile sunt date conform rapoartelor de cercetare arheologică publicate în CCA, campania 1998 și campania 2000; RĂDULESCU 1991, p. 26–29; PAPUC, LUNGU 1998, p. 201–208.

¹⁶⁵ PÂRVAN 1914–1915, p. 417

¹⁶⁶ IGLR 8.

¹⁶⁷ Încă două inscripții confirmă existența acestei practici în perioada târzie IGLR 7 și IGLR 9.

¹⁶⁸ LIEBESCHUETZ 1992, p. 5.

La aproximativ 35 m spre nord-vest, în linie dreaptă față de Turnul măcelarilor, zidul de incintă este prevăzut cu o poartă, apărută la extremități de două turnuri pătrate, cu fața de 5,40 m lățime. Curtina are aici o grosime de 3,20 m¹⁶⁹ și își continuă traseul spre nord-vest, pe o lungime de aproximativ 15 m, după care intră sub Bulevardul Ferdinand, sub care cotește spre sud-vest. Posibil ca această frântură în traseul său să fi fost prevăzută cu un turn intermediar de apărare¹⁷⁰. După încă o porțiune de curtină, conservată pe o lungime de aproximativ 23 m, pe direcția nord-est/sud-vest, se află cea de-a treia poartă. Calea care pătrundea prin aceasta avea orientarea nord-vest/sud-est.

De aici, zidul continuă spre mare. Parcursul său, demantelat în totalitate în această zonă, pare să fi fost surprins cu prilejul a două sondaje arheologice. Primul, efectuat în anul 1976, pe strada Mihai Viteazu, la 35 m spre mare de intersecția cu Bulevardul Ferdinand, a înregistrat, la -4,50 m adâncime, o aglomerare de blocuri de mari dimensiuni, prăbușite, care aparținuseră unui zid orientat nord-est/sud-vest¹⁷¹. Al doilea a fost efectuat în 1958, undeva între Strada Mihai Viteazul și Muzeul Marinei¹⁷², după cum o arată câteva clișee consemnate în registrele clișotecii MINAC, cu numele „Zid incintă Tomis” (Fig. 9). Interpretări recente¹⁷³ resping ideea existenței unei faze anterioare în care incinta romano-bizantină își schimbă traseul în zona teatrului Fantasio, coborând spre mare. Într-adevăr, indiciile arheologice privitoare la această ipoteză fie nu sunt încă publicate în totalitate, fie lipsesc. Zidul din imaginea amintită, chiar dacă are un parament demantelat, după cum sugerează blocul de pe latura sa de vest, este totuși destul de îngust comparativ cu celelalte porțiuni cunoscute ale incintei. Eventuale informații cuprinse în carnetele de șantier din arhiva MINAC pot aduce lămuriri cu privire la această situație.

O a patra poartă poate să fi existat pe latura de vest, pe drumul care lega Tomis de Callatis¹⁷⁴. Și, eventual, dacă avem în vedere orientarea celor două bazilici din Sectorul de vest și necesitatea existenței unei căi de pătrundere în oraș și pe drumul dinspre Dunăre, am avea pe latura de vest încă o poartă, a cincea¹⁷⁵. Drumurile trasate pe planuri rusești ale orașului otoman păstrează direcția drumurilor antice și converg în puncte care se suprapun vechilor porți ale cetății romano-bizantine, susținând existența ultimelor două menționate¹⁷⁶.

O ultimă poartă identificăm în ruinele supuse atenției lumii științifice inițial de către O. Tafrali, identificate în punctul numit astăzi „La serpentină”, în apropierea intrării nr. 3 în portul modern. În anii ‘50 ai secolului trecut au fost desfășurate cercetări arheologice asupra acestui sit, ce era încă vizibil la nivelul pantei falezei între șoseaua care coboară spre port și gardul care mărginește traseul căii ferate. Rezultatele sunt încă inedite, însă clișee păstrate în arhiva MINAC, precum și imagini publicate de O. Tafrali¹⁷⁷ prezintă un set de ziduri ce par să contureze o poartă flancată de două turnuri mici, orientată către mare. Tehnica de construcție a zidurilor este identică cu cea folosită pentru cele care încadrează poarta de vest: blocuri mari,

¹⁶⁹ RĂDULESCU 1995–1996, p. 84.

¹⁷⁰ RĂDULESCU 1995–1996, p. 84.

¹⁷¹ CHELUȚĂ-GEORGESCU 1976, p. 258.

¹⁷² RĂDULESCU 1995–1996, p. 85–86 și nota 9.

¹⁷³ TEODOR 2014.

¹⁷⁴ RĂDULESCU 1966, p. 84, n. 72; PAPUC 2005, p. 56.

¹⁷⁵ TOMA 2010, p. 68–69.

¹⁷⁶ STĂNICĂ, CIOBANU 2023.

¹⁷⁷ TAFRALI 1930.

alungite, bine lucrate pe toate fețele, montate pe lungimea laturilor turnului, nelegate cu mortar. Turnul dinspre est prezintă o intervenție/reparație evidentă.

În timpul cercetărilor de la Poarta Mare a orașului Tomis s-a constatat că fortificația romano-bizantină a fost în faza inițială dublată către exterior de un șanț de apărare. Într-o etapă ulterioară, acesta a fost umplut cu pământ, iar pavajul străzii de ieșire din oraș, fixat peste el¹⁷⁸. Existența lui nu a mai fost consemnată în niciuna dintre celelalte porțiuni cercetate.

b) Bibliografia tradițională vorbește despre o a doua etapă în funcționarea incintei, cauzată de restructurările urbanistice produse în secolele V–VI. Se presupune că latura de vest a incintei a fost demantelată¹⁷⁹, iar pornind de la poarta nr. 3 de intrare în cetate (zona Teatrului Fantasio), a fost alipită o nouă porțiune de incintă, cu direcția aproximativă est-vest. Continuarea acestei incinte de-a lungul bulevardului Ferdinand a fost inițial o simplă presupunere, deoarece, în urma efectuării unui sondaj pe strada Mihai Viteazul, pe traiectoria incintei timpurii, nu s-a surprins nicio porțiune din ea¹⁸⁰. Însă în timpul cercetărilor din Sectorul de vest al orașului romano-bizantin au fost dezvelite două segmente de incintă, unul din latura de nord și celălalt din latura de vest¹⁸¹. Perioada cuprinsă între sfârșitul secolului V p.Chr. și începutul celui următor a fost marcată și în celelalte colonii vest-pontice prin refaceri urbanistice de amploare¹⁸². La Histria, descoperirea de cărămizi șampilate cu numele împăratului Anastasius sugerează intervenții de restaurare a fortificației în timpul împăratului amintit¹⁸³. La Callatis a fost ridicată incinta romano-bizantină al cărei traseu a fost surprins în timpul săpăturilor preventive, în trei puncte din orașul modern¹⁸⁴.

O serie de elemente recomandă varianta unei incinte care să apere orașul numai pe laturile dinspre uscat drept cea mai potrivită pentru Tomis în secolele III–VI (VII) p.Chr., precum la Efes¹⁸⁵ sau Leptis Magna¹⁸⁶. Cele mai importante dintre aceste indicii ar fi: plasarea digului pe linia incintei bizantine, în continuarea ei; lipsa unor dovezi arheologice referitoare la incintă pe latura dinspre port; plasarea anexelor comercial-portuare de-a lungul țărmului și mai ales construcțiile pe terase de pe această faleză. Deschiderea spre sud-vest ar putea avea ca moment de plecare distrugerile provocate de asediatorii veniți pe mare în anul 269 p.Chr. (Zosimos, I, 42). Straturile puternice de arsură sunt înregistrate în apropierea țărmului, în săpăturile de la Parcul Catedralei, ceea ce ar indica o distrugere venită dinspre mare, căreia i-a urmat o restructurare generalizată a falezei de vest-sud-vest.

Alături de aceste elemente de infrastructură urbană, pe care le-am amintit pe scurt mai sus, ar trebui menționate și eventualele instalații portuare, specifice unui oraș-port, cum era Tomis. Considerăm, însă, dată fiind amploarea pe care o astfel de discuție ar trebui să o aibă și care la Tomis intră în contradicție cu puținătatea informațiilor și a mărturiilor arheologice referitoare

¹⁷⁸ PAPUC, LUNGU 1998, p. 201–208.

¹⁷⁹ Despre demantelările înregistrate recent în aria din spatele teatrului Fantasio, vezi și CCA 2009. Campania 2008, p. 290–292.

¹⁸⁰ CHELUȚĂ-GEORGESCU 1976, p. 258.

¹⁸¹ RĂDULESCU 1966, p. 84.

¹⁸² BARNEA I. 1960, p. 363–374.

¹⁸³ BARNEA I. 1960, p. 365–366.

¹⁸⁴ ALEXANDRU *et al.*, p. 440–441.

¹⁸⁵ PARRISH 2001, p. 65.

¹⁸⁶ LARONDE 1988.

la structura portului antic, că o astfel de discuție ar trebui făcută separat și ar trebui extinsă și asupra anexelor și a construcțiilor comerciale alăturate ariei portuare¹⁸⁷.

1.3. Edificii publice

Construcțiile publice monumentale, decorate cu luxul cuvenit, devin caracteristicile de bază ale perioadei romane târzii. Acum, importanța și însuși caracterul urban al unei așezări rezidă în monumentalitatea edificiilor sale publice¹⁸⁸.

Desigur, în calitatea sa de capitală pentru Scythia, deci de centru politico-administrativ, cultural, economic și religios al provinciei, Tomis a înglobat în aria *intra muros*, între secolele IV–VII p.Chr., edificii grandioase, parte dintre acestea provenind însă și din perioada anterioară (Edificiul cu *lentiaron*, Edificiul cu scară). Specificul urbanistic al perioadei târzii a fost reprezentat, însă, de clădirile religioase, Tomis numărând șapte bazine creștine descoperite până acum. Le vom enumera, dar fără a intra în prea multe detalii privitoare la fiecare în parte. Au fost cercetate arheologic, în măsura în care săpăturile preventive au permis acest lucru, și incluse în diferite studii de specialitate. Unele suprapun edificii romane timpurii, care au avut o cu totul altă destinație inițială și care, în contextul reorganizării urbanistice, au fost scoase din uz, spațiul pe care funcționaseră fiind atribuit noilor construcții de cult.

Structurile publice ridicate la Tomis în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului III și prima parte a secolului IV p.Chr. succedă construcții de mari dimensiuni și de importanță deosebită, care au funcționat în orașul roman timpuriu. Astfel, din datele arheologice, în afara elementelor de arhitectură de dimensiuni grandioase¹⁸⁹, descoperite în diferite părți ale Constanței, stau dovadă a monumentalității orașului roman timpuriu și construcțiile care au putut fi reperate *in situ*. Ni se pare necesar să amintim câteva dintre ele, deoarece unele par să fi funcționat în paralel cu nou-ridicatele edificii, măcar în prima parte a secolului IV p.Chr. Includem aici amfiteatrul suprapus în perioada târzie de cea mai mare bazilică tomitană (PI. I, 11), clădirea cu intrări în arcadă tăiată de zidul de nord-est al edificiului cu mozaic (PI. I, 25), un rest de clădire al cărei perete de nord-est susținea baza falezei de sud-vest (PI. I, 26). O altă construcție monumentală pe care am dori să o amintim este și așa-numitul „Edificiu cu scară” (PI. I, 20), din apropierea porții nr. 3 de intrare în actualul port constănțean. Datele lacunare, precum și lipsa unui inventar bogat recoltat din zona în care a fost înregistrat la începutul secolului XX nu ne permit o încadrare cronologică a funcționării acestuia. Totuși, apartenența sa la perioada romană este certă, motiv pentru care am decis să îl includem în prezentarea noastră.

În contextul descrierii unei suite de edificii publice, ar fi fost de preferat abordarea unei departajări funcționale. Ținând însă cont de faptul că multora dintre structurile tomitane nu le-au fost atribuite încă roluri clare din cauza insuficienței informații oferite de cercetările arheologice, de izvoarele epigrafice, literare sau numismatice, am ales să descriem pe rând fiecare edificiu în parte. În măsura în care va fi posibil, vom preciza și funcționalitatea fiecăruia sau elementele care ar indica o încadrare funcțională.

¹⁸⁷ Vezi cap. III.

¹⁸⁸ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 179; BARNEA 1996, p. 228.

¹⁸⁹ ISM II, 84;

1.3.1. Edificii ridicate anterior secolului al IV-lea p.Chr.

a) Edificiul cu scară (Pl. I, 20)

Considerat inițial ca făcând parte dintr-un monument grecesc, edificiul cu scară sau măcar încăperile situate de-o parte și de alta a treptelor sunt de pură factură romană. Pe fotografiile făcute în 1914 de către Oreste Tafrali, în timpul excursiei la Constanța, suprastructura clădirii este încă vizibilă (**Fig. 10**). Tehnica folosită pentru ridicarea pereților încăperilor de pe terasa inferioară era *opus mixtum*, cu câte patru rânduri de cărămidă, succedate de câte patru rânduri de blocuri de piatră bine fasonate și de dimensiuni mai mari decât cele utilizate la edificiul cu mozaic¹⁹⁰. În prezentarea făcută de O. Tafrali se vorbește despre cele patru încăperi din dreapta treptelor și despre „o altă aripă” cu care se continua clădirea spre stânga. Deducem că O. Tafrali avea în vedere apartenența tuturor urmelor arheologice din zonă la aceeași construcție de mari dimensiuni. Însă, în descrierea sa, P. Polonic recunoaște patru structuri diferite¹⁹¹:

- „zidul înconjurător al orașului antic”, care considerăm că poate fi asimilat cu structura denumită generic „zidul genovez”, conservat pe o lungime considerabilă de „La serpentina” spre est; zidul nu este de factură antică, dar nici nu se poate preciza perioada de încadrare pe baza informațiilor avute la dispoziție (**Pl. I, 21**);

- urmele cheiului antic la sud de zidul de incintă, spre mare; este probabil suprapus astăzi de căile ferate din port, legat probabil de „digul genovez”, care poate fi plasat doar ipotetic pe plan, în continuarea laturii de vest a incintei, nu ca element constructiv integrat acesteia, ci raportat probabil la formele de relief – valea pe malul căreia era ridicat zidul de incintă (**Pl. I, 27**);

- la 50 m est de chei, cele 4 ziduri orientate N-S, legate două câte două, formând două încăperi apropiate una de cealaltă. Polonic înregistrează numai zidul care le leagă pe celelalte două dinspre vest, însă imaginile din arhiva MINAC și din articolul publicat de O. Tafrali arată această grupare a lor, în două încăperi distincte, orientate către mare, către sud (**Fig. 11** și **Pl. I, 24**). Pe planul ing. Alexandru Teodorof se pot aproxima unele dimensiuni, bazate și pe indicațiile oferite de Pamfil Polonic. Astfel, zidurile paralele nu sunt mai groase de 1 m, iar distanțele dintre ele sunt estimate de Polonic la 3–4 m;

- la aproximativ 10 m spre est este descris edificiul cu scară (**Pl. I, 20**) – cele 7 trepte bine conservate și încăperile înșiruite la est de acestea, late de 5 m. Partea dinspre vest a edificiului este complet distrusă, rupura începând chiar din zona podiumului spre care duc treptele și de la trepte. Probabil în partea opusă, conform principiului simetriei pe care clădirea pare să îl respecte, exista un alt rând de încăperi similare. Deschiderea mare a intrărilor trădează o utilitate comercială¹⁹², de magazine în care erau expuse și vândute diferite tipuri de mărfuri și care puteau însoți fațada unor tipuri variate de clădiri publice sau private¹⁹³.

Din analiza planului și a profilului, executată de inginerul Teodorof, din observațiile lui O. Tafrali și ale lui P. Polonic și din observațiile personale făcute pe imaginile consultate în arhiva fotografică a MINAC notăm următoarele:

- existența cheiului antic și a urmelor incintei încă vizibile în perioada modernă;
- apartenența la structuri diferite a zidurilor descrise, justificată prin: diferența de nivel

¹⁹⁰ TAFRALI 1930, p. 52–55, observații făcute pe imaginile publicate.

¹⁹¹ POLONIC, mss., apud TOMA 2010, p. 63–64.

¹⁹² ADAM 2005, p. 658.

¹⁹³ Șiruri de *tabernae* (ἐργαστήρια în orașele grecești) se găseau sprijinite de fațada exterioară a unor clădiri publice – temple, *horrea*, *macella* etc. (HOLLERAN 2012, p. 108).

dintre cele patru ziduri dinspre est și complexul cu scară; tehnica diferită de construcție; planul dezordonat al ruinelor dinspre vest, comparativ cu cel ordonat al celor dinspre est; orientarea diferită a zidurilor;

– funcționarea în perioade diferite a celor două structuri – după încetarea existenței edificiului cu scară este construit, pe terenul nivelat de deasupra, complexul din care se mai păstrau cele patru ziduri, ceea ce ar concorda cu ipoteza conform căreia edificiul cu scară a fost lăsat neterminat spre sfârșitul secolului II p.Chr.¹⁹⁴;

– cele patru ziduri pot reprezenta resturile a două turnuri ce flancau o poartă de mici dimensiuni, o *porta marina* ce se deschidea spre zona portului tomitan.

În privința utilității edificiului cu scară, păreri sunt împărțite. Cele prea puține detalii arhitecturale păstrate, lipsa unui inventar arheologic cercetat sistematic în interiorul său și imposibilitatea de a-l lega de alte structuri învecinate nu permit formularea unei aserțiuni clare. Presupus atelier de prelucrat marmura¹⁹⁵, templu¹⁹⁶ sau denumit simplu „edificiul cu scară” în imposibilitatea determinării funcționalității sale¹⁹⁷, se încadrează, în orice formă am accepta, categoriei clădirilor publice. Situarea în apropierea portului și a unei importante artere de circulație, șirul de încăperi dispuse de-o parte și probabil și de cealaltă parte a treptelor centrale, dimensiunile acestora (lățimea de 5 m¹⁹⁸), orientarea, simetria, intrarea foarte lată în raport cu lățimea totală a fiecărei încăperi confirmă o utilitate comercială a acestora. În Caesarea Maritima a fost ridicat în jurul anului 300 p.Chr. un *horreum*, alcătuit din câte șase încăperi boltite, lipite de postamentul unui templu deja existent în zona portului, dispuse de o parte și de alta a scărilor care îl escaladau¹⁹⁹, ceea ce demonstrează că aceste două tipuri de construcții nu se excludeau, asimilarea edificiului cu scară cu un templu nefiind chiar atât de inoportună pe cât s-a susținut de curând. Un alt exemplu în aceeași direcție îl constituie ridicarea pe fațada templului E de la Corinth, în secolul II p.Chr., a câte șase încăperi, interpretate ca magazine, de o parte și de alta a treptelor monumentale care urcau către templu²⁰⁰.

Încercarea de a atribui o datare timpurie incintei romano-bizantine, pe baza raportării la situarea acestui edificiu în imediata apropiere a traseului incintei²⁰¹, înspre est de aceasta, nu prezintă o argumentare suficientă. În primul rând, ipoteza pleacă de la certitudinea că o astfel de construcție, precum edificiul cu scară, ar aparține, în mod obligatoriu, zonei *intra muros*.

După cum am amintit, în perioada romană timpurie, între secolele II–III p.Chr., în exteriorul incintei romane timpurii, construite pe linia Poarta 2 – Biserica greacă, au existat un „district” economic și unul de divertisment, reprezentat de un amfiteatru. Zona a început treptat să fie locuită, motiv pentru care a fost necesară și fortificarea sa, la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr. Probabil că aceeași situație exista și pe faleza opusă, unde, odată cu dezvoltarea spre vest a portului roman timpuriu, a fost necesară extinderea spațiului apărat de zidul de incintă. Un indiciu în această direcție este și edificiul de mari dimensiuni, suprapus de

¹⁹⁴ ISM II, 65; ALEXANDRESCU VIANU 1992, p. 466; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 46.

¹⁹⁵ CANARACHE 1961, p. 33–35; CANARACHE *et al.* 1963, p. 120, datat în secolul III p.Chr.; COVACEF 2002, p. 244.

¹⁹⁶ TAFRALI 1930, p. 52 și planul de la aceeași pagină.

¹⁹⁷ TOMA 2010, p. 64.

¹⁹⁸ Polonic, mss., apud TOMA 2010, p. 64.

¹⁹⁹ PATRICH 2011, p. 103 și 288.

²⁰⁰ WILLIAMS 1993, p. 34.

²⁰¹ TOMA 2010.

„basilica mare” din Sectorul de vest. Având aceeași orientare precum basilica ce a succedat-o, clădirea amintită, împreună cu anexele ei (printre care se numără și o fântână care avea probabil legătură cu unul dintre tronsoanele galeriilor subterane), a fost încadrată cronologic în perioada cuprinsă între secolele III–IV p.Chr., perioadă în care aria amintită se afla în afara zidurilor cetății²⁰².

b) Amfiteatrul (Pl. I, 11)

Situat între actualele străzi Mircea cel Bătrân, Ecaterina Varga și Negru Vodă, la -7 m adâncime față de nivelul actual de călcare, au fost descoperite urmele unei construcții elipsoidale, cu o suprafață interioară de 30–35 × 55–60 m²⁰³. Zidurile erau construite în tehnica *opus mixtum*, din rânduri de piatră alternate cu câte patru asize de cărămidă, toate legate cu mortar (dimensiunile unei cărămizi–0,25 × 0,14 × 0,04 m). Au fost surprinse părți ale coridorului lat de 1,20–1,35 m și câteva dintre băncile desprinse în timpul demantelării zidurilor edificiului.

Construcția este datată în secolele II–III p.Chr.²⁰⁴. Ar fi încetat să funcționeze în secolul III p.Chr., fiind considerat un edificiu *extra muros* pe toată durata sa de existență²⁰⁵. Totuși, în prima parte a secolului IV p.Chr. avem dovezile activității unui atelier pentru opaițe ceramice în zona Poșta nouă, printre produsele căruia se numărau și cele cu reprezentarea gladiatorilor pe disc²⁰⁶. Prin urmare, apetența pentru jocurile cu gladiatori²⁰⁷ a categoriilor cărora le erau adresate aceste opaițe trebuie văzută numai ca urmare a continuării practicării acestui sport în Tomis și la începutul secolului IV p.Chr., până în momentul interdicțiilor. Astfel, se poate presupune funcționarea amfiteatrului și în interiorul incintei lărgite a orașului, în centrul unui cartier economic, conturat în zonă poate chiar datorită existenței unui edificiu atât de important²⁰⁸.

c) „Clădirea cu intrări în arcadă” (Fig. 71 și Pl. I, 25)

Era situată pe marginea falezei de sud-vest a orașului, pe nivelul antic de călcare al pieței Ovidiu, cu aproximativ 2 m mai sus decât nivelul pavimentului cu mozaic. Una dintre încăperile sale, situată spre partea de sud-vest, a fost tăiată de zidul de nord-est al Edificiului cu mozaic. Este greu de precizat dacă a continuat să funcționeze în paralel cu Edificiul cu mozaic în prima parte a secolului IV p.Chr. Zidurile camerelor rămase, conservate pe o înălțime apreciabilă, indică o continuare a folosirii încăperilor. Puțin probabil ca în momentul efectuării terasării și al pregătirii spațiului în care urma să fie ridicat Edificiul cu mozaic să nu fie nivelate și resturile unei construcții care nu își mai avea rostul. Din moment ce acest lucru nu pare să se fi întâmplat cu clădirea cu intrări în arcadă, ea poate să fi funcționat ca anexă, fără a avea legătură cu interiorul sălii cu mozaic, ci cu exteriorul edificiului. Aceasta a încetat să mai funcționeze în momentul adosării canalului boltit, care o taie, trecând prin deschiderea dintre primele două camere, intrare a cărei boltă pare să fi fost spartă cu această ocazie.

Având în vedere legătura sa cu Edificiul cu mozaic și faptul că în carnetele de șantier

²⁰² RĂDULESCU 1965, p. 84.

²⁰³ Dimensiunile și detaliile tehnice sunt preluate din RĂDULESCU 1991, p. 35–36.

²⁰⁴ RĂDULESCU 1991, p. 35.

²⁰⁵ PAPUC 2005, p. 51.

²⁰⁶ ICONOMU 1970, p. 237–254.

²⁰⁷ BOULEY 2001.

²⁰⁸ RĂDULESCU 1991, p. 35.

consultate sunt cuprinse câteva informații referitoare la această structură, am ales să îi acordăm un spațiu mai mare pentru descriere în capitolul următor.

d) Clădirea cu pilaștri încastrați în zid de la baza falezei de sud-vest (C4-C5, Pl.I, 26 și fig. 81)

În timpul săpăturilor desfășurate între anii 1974–1976, în porțiunea de la sud-est de edificiul cu mozaic a fost descoperită o structură interesantă: o clădire situată la un nivel inferior terasei a II-a a Edificiului cu mozaic, oarecum în continuarea liniei celor trei magazii de la sud-est de acesta, dar cu un nivel mai jos. Particularitatea constă în existența unui zid alcătuit într-o tehnică total diferită față de cea a construcțiilor din jur, din blocuri de piatră bine fasonate, de dimensiuni diferite, bine îmbinate, legate cu pământ. Acesta susține baza falezei și este prevăzut cu contrafort interior, dispus central. Ieșirea din încăperea se făcea pe latura de sud-vest, înspre port. Pare să fie cea mai timpurie construcție de pe faleza de sud-vest și atestă interesul pentru stabilizarea falezei într-o perioadă anterioară construcției Edificiului cu mozaic și a anexelor sale. Într-o etapă ulterioară este îmbrăcat de un alt zid alcătuit în *opus mixtum*, legat cu mortar. Dată fiind importanța descoperirii, vom trata subiectul într-un capitol separat.

1.3.2. Clădiri publice cu diverse funcționalități (sec. IV–VI p.Chr.)

a) Edificiul cu mozaic (Pl. I, 8), situat pe faleza de sud-vest a orașului Tomis, era un edificiu complex, cu atribuții multiple în rețeaua urbană: cale de legătură între nivelul orașului și cel al portului, făcând trecerea între două spații publice importante, forul și aria portuară; structură de rezistență care stabilizează faleza de sud-vest prin sprijinirea, cu zidurile sale puternice, dublate de contraforți, a pereților teraselor tăiate în malul abrupt și instabil din fața portului vechi; oferea spațiu desfășurării activităților socioculturale și administrative, în sala de pe terasa superioară, care poate să fi funcționat, măcar în prima fază de existență a edificiului, ca bazilică civilă; constituia spațiul de depozitare și eventual de comercializare a produselor importate, care intrau în oraș prin intermediul portului situat în această parte a falezei.

Date fiind complexitatea și importanța acestui edificiu, considerăm necesară tratarea multiplelor probleme referitoare la existența acestuia într-un capitol separat. Am considerat însă necesară punctarea existenței edificiului în contextul enumerării construcțiilor cu caracter public din Tomis.

b) Magaziile/prăvăliile adiacente Edificiului cu mozaic

Pe aceeași faleză a portului tomitan, spre sud-est față de edificiul cu mozaic, între acesta și construcția cu *lentiaron*, se întindeau alte încăperi dispuse longitudinal, probabil de-a lungul stradelei care a fost surprinsă din dreptul scărilor ce făceau legătura dintre terasele Edificiului cu mozaic spre sud-est. Sunt trei astfel de încăperi surprinse, iar pe terasa inferioară, încă două. Spre *lentiaron* se mai conturează câteva (Pl. I, C1–3, între stradelele m și o).

c) Edificii termale

c.1. La aproximativ 100 m sud de Edificiul cu mozaic se află o altă clădire de mari dimensiuni, cu orientare identică, nord-est/sud-vest, construită în aceeași tehnică (Pl. I, 6 și Fig. 12)²⁰⁹. Cel mai bine se conservă zidul de nord-est, cel care sprijină faleza, dublat fiind de pilaștri, după

²⁰⁹ Vezi un amplu studiu recent asupra acestui complex inedit la BĂNICĂ 2024.

modelul urmat de toate construcțiile care susțin faleza în această parte a orașului. Înălțimea maximă conservată este de 7 m²¹⁰. Este un zid dublu, gol în interior pe o lățime de 0,50 m, conferind spațiu prin care circula aerul cald pentru încălzirea încăperii. Din același motiv, peretele interior este perforat din loc în loc. Sistemul de încălzire intră și sub podeaua sălii, a cărei suprafață măsoară 30 × 10 m²¹¹. Latura de nord-est făcea trecerea în alte încăperi ale aceleiași clădiri, prin două deschideri. Mai bine conservate sunt intrările de pe latura opusă, de sud-est. Cele trei intrări sunt prevăzute cu ancadramente dreptunghiulare din piatră, asemenea intrărilor în unele dintre depozitele boltite de pe terasa a doua a edificiului cu mozaic (B1, B2 și B5). Două dintre cele trei porți dau într-un vestibul lung de 10 m și lat de 6 m, din care se ajungea la nivelul superior, pe treptele care se conservau încă în momentul descoperirii (Fig. 13). A treia cale de acces, situată în partea de nord-est a zidului de sud-est, aproape de peretele principal, face trecerea către o încăpere situată sub scările din vestibul, care nu a putut fi cercetată. Inscripția de pe arhitrava ancadramentului său anunță intrarea spre o încăpere denumită *lentiaron*. Această cameră ar fi fost cea în care erau stocate cearșafurile din in (*linum*) necesare pentru buna funcționare a unui edificiu termal²¹². Alături de tipul construcției, de canalele care treceau pe sub pavajul sălii mari, de urmele suporturilor unui hipocaust aflat mai spre sud-est, situarea construcției în apropierea portului și prezența acestei camere *lentiaron* confirmă funcționalitatea complexului: edificiu termal.

Conform altor opinii, sălile amintite nu ar aparține unui complex de băi, ci ar avea mai degrabă caracter comercial. *Lentiaron* ar fi, de fapt, un magazin sau chiar o piață pentru comerțului cu bumbac, așa cum este atestat și în peninsula Balcanică, la Serdica, prin prezența unui negustor de bumbac *lentiaris*²¹³.

Interesant este că binefăcătorul care a suportat cheltuielile ridicării acestei încăperi, Hermippos, este fiul unui anume Attas, în amintirea căruia a și ridicat acest edificiu public²¹⁴. Este de presupus că și tatăl său fusese o figură proeminentă în orașul vest-pontic. De aici se naște întrebarea dacă nu cumva acest Attas este același Attas, fiu al lui Dioscurides, gimnaziarh tomitan, pomenit pe o inscripție datată între secolele II–III p.Chr.²¹⁵ și dacă această legătură nu presupune localizarea în apropiere (pe terasa superioară spre care se îndreaptă treptele amintite) a gimnaziului care a funcționat la Tomis în perioada romană timpurie.

c.2. Un alt edificiu termal a fost descoperit mai recent, în 1981, în apropierea pieței Ovidiu, la construirea blocului L12, pe strada Revoluției din 22 Decembrie 1989 (PI. I, 5). Zidurile conservate erau construite în tehnica *opus mixtum*. Au fost surprinse: *praefurniumul*, pavat cu cărămizi dreptunghiulare (0,55 × 0,30 m), un culoar cu lățimea de 1,60 m, cu canal de scurgere dedesubt, canale de scurgere, bazine, un puț tencuit etc.²¹⁶. Edificiul a funcționat și în perioada târzie (sec. VI p.Chr.)²¹⁷. Deși Gh. Papuc, autorul săpăturii și al publicației în care este prezentată construcția impresionantă, oferă detalii amănunțite, lipsa unui plan și a unor fotografii nu permit plasarea

²¹⁰ RĂDULESCU 1968, p. 327; POPESCU 1966, p. 329.

²¹¹ RĂDULESCU 1968, p. 327.

²¹² RĂDULESCU 1968, p. 328.

²¹³ POULTER 1992, p. 115, n. 1.

²¹⁴ ISM II 389.

²¹⁵ ISM II 17.

²¹⁶ PAPUC 2005, p. 61–63.

²¹⁷ PAPUC 2005, p. 63.

acesteia pe planul general al orașului vechi. Am marcat, totuși, o suprafață raportată la numele și numerele de străzi menționate de autor. Autorul menționează că zidurile sunt orientate pe direcția nord/sud. Învecinarea cu două artere cu axele perpendiculare, care păstrează direcția tramei stradale tomitane, respectiv nord-est/sud-est a străzii *p* și nord-vest/sud-est a stradelei *l*, ne face să presupunem că și complexul avea aceeași orientare²¹⁸.

c.3. În săpăturile din Parcul Catedralei, construcția B este identificată cu un edificiu termal, pe baza urmelor de pile și a descoperirii unui bazin din cărămidă, tencuit pe interior, cu dimensiunile $2,10 \times 0,95$ m²¹⁹. De asemenea, în 1987, în timpul unor săpături de salvare, au apărut resturile unui alt bazin, de dimensiuni mai mari, construit din piatră și tencuit cu strat gros de mortar; edificiul era încălzit pe dedesubt. Ultima descoperire confirmă întinderea mai mare a băilor. Rolul de băi private, incluse în structura unei clădiri impunătoare, aflate într-un cartier rezidențial, asemenea situației din cartierul *Domus*, de la Histria²²⁰, nu este exclus. Datarea edificiului a fost făcută de descoperitori în secolul V p.Chr., deși nu este exclusă și o datare în secolul IV p.Chr.²²¹.

d) Sala cu mozaic de pe strada Marcus Aurelius (Pl. I, 9)

Pe faleza de nord-est a Tomisului, pe o latură a actualei piețe Ovidiu, a fost ridicată în secolul IV p.Chr. o construcție impunătoare, decorată cu mozaic pavimental policrom. Din această clădire nu a putut fi cercetată decât sala cu mozaic. Orientarea nord-est/sud-vest, asemenea clădirii cu mozaic aflate pe partea opusă a pieței, se încadrează axelor urbanisticii tomitane. Săpăturile nu au putut fi extinse, deoarece aria dezvelită era înconjurată de clădiri moderne, care au distrus restul construcției antice (**Fig. 14**). Sala avea formă dreptunghiulară. S-au păstrat doar porțiuni din zidurile lungi și acestea având o înălțime foarte mică, de numai 0,30-0,40 m. Se mai conservă și pragul de piatră al intrării în colțul de sud-est. Destinația camerei și a întregii clădiri din care face parte nu este cunoscută încă, însă interesul pentru aceasta s-a manifestat datorită pavimentului cu mozaic întins pe suprafața sa. Acesta se păstrează pe 29,5 m² (din 63,25 m², cât avea inițial)²²².

1.3.3. Bazilici paleocreștine

a) Pentru secolul IV p.Chr., Sozomenos menționează două astfel de edificii funcționale la Tomis în momentul vizitei împăratului Valens (364–378). Din evidența arheologică, cea mai timpurie pare cea a cărei criptă se conservă astăzi sub clădirea liceului Mihai Eminescu, între străzile Vasile Canarache, Sulmona și Traian, pe faleza de sud-vest a orașului (**Pl. I, 10**). Necercetată exhaustiv din cauza clădirilor moderne care o îngreuează, datarea sa a putut fi coborâtă până în secolul IV p.Chr.²²³. Este singura bazilică din Tomis cu pardoseala decorată în tehnica *opus sectile*, cu fragmente triunghiulare de marmură ordonate în diferite jocuri de modele decorative. Cripta, cercetată în totalitate, are intrarea dinspre vest și conservă pe pereți o pictură murală policromă. Literatura de specialitate a punctat posibilitatea ca acest edificiu să dețină rolul de

²¹⁸ În săpăturile mai vechi apar uneori erori în referirile făcute la punctele cardinale – vezi și situația din str. Sulmona nr. 9, în descrierea stradelei *f*, subcapitolul dedicat tramei stradale.

²¹⁹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 19; PAPUC 2005, p. 57.

²²⁰ BOUNEGRU, LUNGU 2003–2005, p. 169.

²²¹ PAPUC 2005, p. 57.

²²² ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 88–89.

²²³ BARBU 1972, p. 100; BARNEA I. 1979, p. 132; BARNEA I. 1991, p. 271.

bazilică episcopală a orașului în perioada amintită. Cât privește a doua bazilică menționată de autorul antic, arheologic este greu de identificat în acest moment. Este avansată ipoteza existenței unui al doilea edificiu creștin datat în secolele III–IV p.Chr. în Sectorul de vest, suprapus însă de „basilica mare” în secolul V p.Chr.²²⁴.

b) Bazilica de la Poarta 1 (**Pl. I, 2**) suprapune nivelul de funcționare al unui alt edificiu din secolul IV p.Chr., care făcea probabil parte din suita de construcții care au flankat frontul de sud-vest al peninsulei tomitane în acea perioadă. Bazilica a funcționat între secolele V–VI p. Chr., având un plan absidat cu o singura navă și lung de 24 m²²⁵.

c) „Basilica Mare” (**Pl. I, 19**), situată în Sectorul de vest al orașului, orientată est–sud-est/vest–sud-vest, la 35 m spre oraș față de actuala stradă Traian, paralelă cu aceasta²²⁶. Are dimensiunile de 48,10 × 23,45 m, fiind la momentul descoperirii cea mai mare bazilică din Scythia²²⁷. A fost însă depășită ca dimensiuni de bazilica de sub hotelul Ibis. Era o bazilică de tip trinavat, căreia i s-a adăugat un *atrium* într-o perioadă mai târzie. Era prevăzută cu criptă cruciformă, cu șapte compartimente și cu tavan boltit. În criptă se putea coborî printr-un coridor, pe o serie de trepte din elemente arhitectonice refolosite. Pereții coridorului au fost reparați într-o altă fază de existență a edificiului; la fel și pavajul de la intrarea în coridor²²⁸. A funcționat între jumătatea secolului V și secolul VI p.Chr.

d) Bazilica mică din Sectorul de vest (**Pl. I, 18**), orientată nord-est/sud-vest, era grav afectată de lucrările moderne, motiv pentru care nu a putut fi surprinsă în întregime. Lungimea estimată a acestei bazilici este de 35 m, iar lățimea, de 18,80 m. Pereții par să fi fost construiți din asize de piatră alternate cu rânduri de cărămidă²²⁹. Interiorul este pavat cu cărămidă, de tipul celei produse în cuptoarele din apropiere. Este prevăzută cu criptă boltită construită integral din cărămidă²³⁰. Asemenea bazilicii alăturate, este datată în a doua jumătate a secolului V p.Chr. și pare să fi funcționat și în secolul următor.

e) Bazilica de pe strada Revoluției din 22 Decembrie 1918, colț cu strada 9 Mai (**Pl. I, 4**), datată în secolele V–VI p.Chr., nu a fost cercetată integral, deoarece a fost distrusă de construcțiile moderne. S-a păstrat însă cripta de formă dreptunghiulară, cu tavan boltit. Într-una dintre nișele din pereții construiți din piatră și cărămidă era păstrat un relicvar din sticlă²³¹. Avea zidurile construite din piatră și cărămidă.

f) Bazilica de lângă hotelul Palace este situată foarte aproape de cea amintită anterior (f), la aproximativ 100 m distanță. Are o singură navă, în interiorul căreia a fost descoperit un puț, ceea ce a dus la ideea existenței unui *baptisterium*. A fost ridicată în secolul V p.Chr.²³².

Probabil în legătură cu una dintre aceste două edificii de cult pot fi puse și fragmentele de arhitravă descoperite în 1956 pe bd. Carpați (astăzi, regina Elisabeta), lângă farul genovez²³³. Fragmentul inscripționat a fost datat între secolele V–VI p.Chr. și este presupus a fi aparținut unei bazilici²³⁴.

²²⁴ RĂDULESCU 1966, p. 83.

²²⁵ BĂRBULESCU, BUZOIANU 2012, p. 94; BARNEA I. 1977b, p. 128; LUNGU 2000, p. 69.

²²⁶ RĂDULESCU 1966, p. 28.

²²⁷ BARNEA I. 1979, p. 128.

²²⁸ RĂDULESCU 1966, p. 37.

²²⁹ RĂDULESCU 1966, p. 23, n. 25.

²³⁰ RĂDULESCU 1966, p. 24.

²³¹ BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 94; PAPUC 2005, p. 63; LUNGU 2000, p. 69–70.

²³² LUNGU 2000, p. 70.

²³³ RĂDULESCU 1968, p. 332–335.

²³⁴ BARNEA 1977, p. 273; ISM II, 391; IGLR, 11.

g) Bazilica de sub hotelul Ibis (astăzi, Continental Forum) (**Pl. I, 11**) este cea mai întinsă din vechiul oraș, depășind-o ca dimensiune și pe cea din Sectorul de vest. Măsoară 54,7 m în lungime și 24,3 m în lățime. Are plan trinavat, cu absidă pentagonală la exterior și este prevăzută cu *atrium* pe latura de vest, cu un portic pe cea de nord și cu trei anexe²³⁵. A fost încadrată cronologic între sfârșitul secolului VI p.Chr. și începutul secolului VII p.Chr.²³⁶.

Numărul mare de bazilici construite între jumătatea secolului V și jumătatea secolului VI p.Chr. la Tomis, precum și un nou zid de incintă și o zonă meșteșugărească pe latura de vest se înscriu unei tendințe generale de revirement al activităților constructive, care a fost mult mai pronunțată în estul imperiului²³⁷. În acest context general, și orașele din Scythia au cunoscut o altă perioadă de înflorire între sfârșitul secolului V p.Chr. și începutul secolului VI p.Chr.²³⁸.

1.4. Instalații meșteșugărești

Informațiile publicate despre instalațiile meșteșugărești care au funcționat la Tomis sunt rare. Un cuptor asemănător cu cele pentru ars materiale de construcții, cercetate în Sectorul de vest al orașului, a fost descoperit la Tomis în anul 1959, între străzile Ecaterina Varga și Vasile Alecsandri²³⁹. Tot în „cartierul economic” a fost descoperit un cuptor de ars materiale de construcții, prins în profilul unei săpături (10 m lungime)²⁴⁰.

În Sectorul de vest al cetății, în apropierea celor două bazilici și în strânsă legătură cu construirea acestora, s-au evidențiat două grupuri de cuptoare (**Pl. I, 17**). Din fiecare grup au putut fi surprinse câte trei cuptoare care par să fi ținut de două ateliere diferite, situate în zona de unde se extrăgea lutul de calitate și unde era cererea mai mare de material de construcții. Cuptoarele au început să funcționeze în a doua jumătate a secolului V p.Chr.²⁴¹.

În afara incintei romano-bizantine și-a desfășurat activitatea și un atelier de produs opaițe, între a doua jumătate a secolului III și secolul IV p.Chr., după cum o demonstrează groapa de rebuturi descoperită la aproximativ 200 m nord de zidul cetății, în zona Poșta nouă²⁴². Gruparea mai multor fântâni în apropiere, în locul unde astăzi se întinde parcul Teatrului de operă și balet „Oleg Danovski”, ar sugera existența și a altor ateliere.

I. Barnea presupunea funcționarea la Tomis, între sfârșitul secolului V și începutul secolului VI p.Chr., a unui atelier de sculptură, ale cărui produse erau destinate în principal edificiilor de cult²⁴³. Localizarea acestuia, însă, este astăzi imposibil de identificat.

Sigură este existența unor ateliere de prelucrat fierul. O demonstrează importul masiv de fier prelucrat sau semiprelucrat, identificat prin descoperirile din încăperile boltite ale edificiului cu mozaic²⁴⁴.

²³⁵ RĂDULESCU 1991, p. 29–30.

²³⁶ RĂDULESCU 1991, p. 34; LUNGU 2000, p. 70–71.

²³⁷ LIEBESCHUETZ 1992, p. 6.

²³⁸ BARNEA I. 1995–1996, p. 183.

²³⁹ RĂDULESCU 1966, p. 6, nota 5.

²⁴⁰ RĂDULESCU 1969, p. 333–353 și 345.

²⁴¹ RĂDULESCU 1966, p. 23.

²⁴² ICONOMU 1970, p. 237–254.

²⁴³ BARNEA I. 1974, p. 385.

²⁴⁴ NASTASI 2016.

1.5. Zone rezidențiale

Clădirile private, cel mai bine reprezentate în cartierul din Parcul Catedralei (**Pl. I, 1**), care pare să fi fost o zonă rezidențială a orașului vechi, corespunzătoare secolului IV p.Chr., erau construite din piatră legată cu pământ (vezi **Fig. 1**). Clădirea X, spre exemplu, urma în mare parte traseul unei construcții anterioare, cu excepția extremității de nord-vest a camerei F, care depășește conturul cădirii din secolul III p.Chr.

Structurile construite din piatră legată cu pământ sunt înlocuite, în secolul V p.Chr., de construcții cu ziduri groase, cu fundația lată de până la 1 m, care utilizau ca liant mortarul (locuințele D, B și J). Prin urmare, în secolul V p.Chr., deși axele principale sunt păstrate, arhitectura generală a zonei se schimbă. Sunt construite clădiri de mari dimensiuni, cu pereți puternici, care puteau susține probabil un etaj, lucru indicat și de treptele descoperite în complexul H. Noile clădiri utilizează mortarul ca liant, spre deosebire de cele anterioare, ale căror ziduri erau legate cu pământ.

Clădirile cu multe încăperi și curți pavate fie cu piatră, fie cu cărămidă, din zona bazilicii de sub hotelul Ibis, date în secolele VI–VII p.Chr., par să reprezinte tot structuri rezidențiale²⁴⁵, așezate în apropierea principalei bazilici tomitane, asemenea edificiilor histriene, din cartierul rezidențial târziu. Urmele de instalații de canalizare și de băi trebuie puse în legătură tot cu ariile private de locuire.

*

Lucrările edilitare monumentale desfășurate în secolul IV p.Chr. în orașele provinciei Scythia au făcut parte din același program edilitar care viza Constantinopolul, începând cu anul 330 p.Chr.²⁴⁶. În Scythia, cea mai timpurie intervenție imperială, de factură certă, este Tropaeum Traiani: în anul 316 p.Chr. este înregistrată, pe inscripția descoperită în timpul săpăturilor de la poarta de est de pe latura de vest a fortificației, ca fundație a lui Constantin cel Mare și Licinius²⁴⁷.

După schema cronologică propusă de Al. Barnea, această perioadă de intense activități constructive se plasează între începutul epocii Dominatului și anul 378 p.Chr. Aceasta ar cuprinde două etape, evidențiate arheologic la Dinogetia; prima etapă s-ar întinde între începutul epocii Dominatului – ultimii ani ai domniei lui Constantin cel Mare sau în timpul lui Constans II²⁴⁸. În această primă etapă au fost ridicate la Tomis multe construcții impresionante, printre care se numără și Edificiul cu mozaic.

Structurile construite în perioada amintită au fost utilizate și la începutul secolului VII p.Chr. Poarta Mare a continuat să constituie un punct de acces în cetate și la începutul secolului VII p.Chr., după cum o arată câteva monede din timpul împăratului Phocas.

²⁴⁵ RĂDULESCU 1991, p. 36.

²⁴⁶ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 159.

²⁴⁷ BOGDAN CĂTĂNICIU 1979, p. 48; IGLR 170.

²⁴⁸ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 205.

2.

EDIFICIUL CU MOZAIC DIN TOMIS ÎN MATERIALUL DIN ARHIVELE DE SPECIALITATE

La limita de sud-vest a actualei piețe Ovidiu din Constanța, parțial în spatele Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, se conservă o clădire antică monumentală, care adăpostește cea mai largă suprafață cu mozaic pavimental policrom din aria limitrofă a fostului imperiu roman. Rolul său în cadrul vieții urbane romane, precum și în cadrul celei portuare pare să fi fost unul important. Edificiul cu mozaic, în complexitatea sa, constituia o punte de trecere între aria publică principală a spațiului urban tomitan și cea portuară²⁴⁹, cu preponderente valențe socioeconomice. Se înscrie astfel în sfera edificiilor publice centrale atât pentru viața urbană a cetății, cât și pentru cea portuară.

Pentru ridicarea acestui complex au fost desfășurate ample lucrări de terasare și nivelare pe faleza de sud-est a orașului vechi. Astfel de amenajări sunt practicate în Imperiul de Est și în Antichitatea târzie²⁵⁰, a cărei caracteristică principală este monumentalitatea edificiilor din marile orașe²⁵¹. Un exemplu probabil contemporan de asemenea intervenții antropice îl constituie Constantinopol. Perioada imediat următoare stabilirii capitalei imperiale în acest punct s-a remarcat printr-o bogată activitate edilitară, marcată și de terasări și reorganizări ale spațiului locuit²⁵².

În acest context, după cum vom demonstra în cele ce urmează, pe faleza de sud-est a anticului Tomis au fost pregătite trei suprafețe plane, prin tăierea a trei terase. Deasupra, pe coama falezei, se întindea nivelul antic de călcare al orașului. Încadrarea acestor trei terase s-a făcut ținându-se cont de zona urbană propriu-zisă, precum și de cea portuară. Este foarte probabilă existența unei străzi care mergea de-a lungul malului antic, încă înainte de amenajarea acestei zone în perioada romană. Orientarea străzilor (probabil funcționale din perioada elenistică, având în vedere planul regulat al traseelor acestora) din zona rezidențială a peninsulei (Parcul

²⁴⁹ DID II, p. 387; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 159 și 197.

²⁵⁰ CROW 2007, p. 259–260, cu referire la propaganda imperială construită pe baza unor astfel de proiecte de amploare, cu trimitere directă la împăratul Theodosius, la lucrările desfășurate sub îndrumarea lui la Constantinopol și la preamărirea acestora în textul de pe baza obeliscului adus de împărat și ridicat la hipodrom. Totuși, la Constantinopol, amenajări ample au fost realizate și mai devreme, în timpul programului urbanistic constantinian.

²⁵¹ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 179.

²⁵² CROW 2007.

Catedralei²⁵³) este spre port, iar canalele de scurgere a apelor pluviale care însoțesc aceste străzi au panta în aceeași direcție. În aria portului trebuie să fi existat un canal colector care deversa apele pluviale în mare, precum și o stradă de pe care se ajungea la nivelul superior al orașului. Aceasta trebuie să fi fost limita inferioară, de sud-est, a pantei falezei, iar nivelul orașului, limita superioară, în fapt, acropola pe care s-a dezvoltat așezarea. Prin urmare, implantarea construcțiilor de aici s-a făcut prin respectarea planului urbanistic preexistent și prin racordarea la rețeaua stradală anterioară²⁵⁴. Astfel, reperele între care s-a încadrat noua construcție ar fi: către nord-est, nivelul orașului (probabil piața centrală a acestuia), către sud-vest, portul și posibila „stradă a portului”, iar către nord-vest, valea naturală existentă aici și strada *e*, care urca de-a lungul ei spre acropole. Către sud-est nu este cunoscută situația terenului înainte de ridicarea anexelor târzii (C1-C3).

Cum a fost începută construcția, care a fost primul nivel finalizat, este greu de stabilit. Cert este că „strada portului” oferea o cale ușoară de acces pentru materialele de construcții necesare. Aceasta a fost identificată prin analiza unor planuri mai vechi de sistematizare a Constanței moderne, precum și pe baza informațiilor arheologice privitoare, în special, la traseul incintei romane și al porților sale, cu artera de ieșire din cetate spre Callatis²⁵⁵. Blocurile de piatră puteau fi aduse ușor din afara orașului pe această stradă, în fața terasei inferioare a mozaicului. În aceeași măsură, materialele de import puteau fi rapid transportate în spațiul de prelucrare aflat în apropierea încăperilor pe care urmau să le deservească. Spre exemplu, așchiile de marmură descoperite în număr mare în patul de așteptare al mozaicului indică o prelucrare minimală, pe loc, a unora dintre plăci²⁵⁶ sau o tăiere pe loc a *tesserae-lor*.

Fiind o zonă de real interes în perioada modernă, faleza de sud-vest a Constanței a suferit o serie de modificări, fie pentru consolidarea ei, fie pentru construirea căii ferate ce lega portul de Cernavodă sau Constanța de Mamaia, gara care funcționa în apropierea clădirii mozaicului sau a altor clădiri moderne (**Fig. 15**). Lucrările de terasare a traseului „drumului de fier”, nivelarea terenului în diferite locuri, ridicarea de construcții cu fundații suficient de adânci pentru a perturba straturile arheologice de dedesubt sau cu zidurile sprijinite chiar pe cele vechi, precum și sistemul de canalizare modern au dus la distrugerea unei bune părți din clădirile antice din zonă și mai ales la amestecarea materialului arheologic, la perturbarea nivelurilor de locuire etc.

Mare parte din săpătura de la mozaic s-a făcut în straturi de umplutură modernă, care însă antrenaseră și foarte mult material antic. O citire și o interpretare stratigrafice sunt practic imposibile, iar materialul arheologic, nefiind găsit într-un context clar, neperturbat (cu mici excepții), nu oferă un temei suficient pentru o etapizare cronologică a funcționării edificiului în Antichitate.

Totuși, prin urmărirea atentă a detaliilor constructive și mai ales a neconcordanțelor stilistice sau tehnice surprinse în decorul interior sau în structura unora dintre ziduri sau anexe adăugate ulterior, putem distinge **patru**²⁵⁷ sau chiar **cinci faze de funcționare**, corespunzătoare

²⁵³ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 9–54; RĂDULESCU *et al.* 1973, p. 333–350.

²⁵⁴ Pentru referiri detaliate la rețeaua stradală, a se vedea capitolul anterior.

²⁵⁵ CANARACHE 1960. Drumul I și Drumul H, care ieșea din oraș prin poarta P5, cf. Toma 2010, p. 69.

²⁵⁶ Prin prelucrare înțelegem mai degrabă numai pregătirea plăcilor pentru fixare pe pereții sălii. Decorul deosebit de elaborat al unora dintre ele a fost cel mai probabil realizat în ateliere specializate, anterior exportului lor către Tomis.

²⁵⁷ CANARACHE 1960; SUCEVEANU 1969, deși opta pentru o datare mai timpurie a complexului, era de acord

efectuării unor modificări majore în structura clădirii. În ciuda lipsei materialului databil sau a unei analize amănunțite a materialului arheologic descoperit în context, putem corela aceste adăugiri sau reparații cu datele pe care le avem din alte săpături din Constanța. Având în vedere marcarea momentelor constructive majore în stratigrafia Tomisului târziu, putem extrapola, integrând etapizarea edificiului studiat în cronologia generală elaborată pentru orașul târziu, utilizând acea „speculație informată” despre care J. Crow vorbea într-o încercare asemănătoare, de stabilire a unor realități urbanistice fundamentale în cazul vechiului Constantinopol²⁵⁸.

Deși ne referim la o săpătură veche de peste cinci decenii, informațiile înregistrate în carnetele de șantier, arhiva fotografică bogată, precum și desenele sau planurile, releveele efectuate de arhitecții cu care s-a colaborat în anii '60 ai secolului XX ne-au facilitat detalierea unor aspecte care până acum au fost numai amintite în lucrările de specialitate. Noutatea abordării constă în încercarea de etapizare a funcționării Edificiului, prin analogie cu activitățile constructive desfășurate în oraș sau chiar în provincie, cu ajutorul noilor descoperiri și al publicațiilor apărute în aceste cinci decenii care au trecut de la cercetarea arheologică a complexului. Astfel, o parte a acestui capitol cuprinde descrierea amănunțită a Edificiului cu mozaic, așa cum a fost prezentat în cele șase carnete de șantier. Amănunțele care nu au fost suficient tratate în aceste prime surse au fost clarificate și dezvoltate cu ajutorul planurilor și al releveelor din arhivele MINAC. Unele planuri, pe lângă specificarea dimensiunilor și a componentelor principale pe care le cuprindeau, conțin și explicații succinte, foarte utile. A treia sursă folosită este arhiva fotografică a MINAC. Deși fiecare clișeu este înregistrat sub denumirea generală „săpături mozaic”, însoțită (uneori) și de anul în care a fost făcut, am reușit identificarea majorității imaginilor pe care le-am utilizat în elaborarea lucrării.

După descrierea construcției ce se întindea pe trei terase, vom încerca o delimitare a fazelor de funcționare, în raport cu stratigrafia generală a orașului, pe care am dezvoltat-o în capitolul anterior.

În publicațiile referitoare la acest complex au fost încetățenite anumite notații, preluate apoi în lucrările apărute ulterior. Invariabil se vorbește despre existența a patru terase. Prin terasă se înțelege, în mod normal, în contextul pe care îl avem în vedere, o suprafață plană, o treaptă tăiată și amenajată în faleză. Este vorba despre o suprafață de teren asupra căreia s-a intervenit în vederea creării unui spațiu plan, nivelat, care să suporte o construcție de mari dimensiuni. Astfel, amenajarea s-a făcut pe trei terase, ocupate de cele trei niveluri ale Edificiului cu mozaic. Nu putem lua în considerare nivelul de călcare al orașului antic drept o a patra terasă. Avem de-a face, deci, cu **trei terase**, nu cu patru. Le-am notat pe fiecare cu cifre romane, dinspre oraș spre port, asemenea notațiilor folosite pe unele planuri din arhiva MINAC (**Fig. 16**). **Terasa I** este cea a mării săli cu mozaic, de pe care se urca la nivelul orașului antic. **Terasa a II-a** era situată imediat sub cea cu mozaic și susținea nu 11 încăperi boltite, după cum s-a încetățenit în lucrările consacrate, ci **12 încăperi boltite** de sine stătătoare, 11 orientate spre port, iar cea de-a 12, spre strada de la nord-vest de edificiu. **Terasa a III-a** era cea mai de jos, în apropiere de portul antic. Din cauza nivelului ridicat al pânzei freatice, dar și al construcțiilor moderne care au suprapus mare parte din ea, aceasta din urmă nu a putut fi cercetată exhaustiv. Însă, pe baza

cu funcționarea îndelungată a acestuia, recunoscând existența mai multor etape.

²⁵⁸ CRAW 2007, p. 251–286. În lipsa unor informații concrete, observațiile făcute pe înregistrări, din timpul cercetării, pot căpăta un oarecare grad de veridicitate, dacă sunt coroborate și cu elementele conservate *in situ*, în măsura în care lucrările de restaurare încă mai permit acest lucru.

informațiilor din carnetele de șantier și a calculelor făcute în funcție de strada de la nord-vest de edificiu, care nu a fost luată în considerare anterior, terasa pare să fi susținut un șir de numai 9 încăperi boltite (Pl. II).

2.1. Scurt istoric al cercetărilor

Odată cu apariția resturilor antice și cu întreruperea lucrărilor edilitare, s-a practicat secționarea suprafeței destinate cercetării în puncte-cheie. Plasarea secțiunilor a fost determinată de configurația terenului, care impunea limita de nord-est a oricăror intervenții (frontul de clădiri moderne de la nivelul pieței Ovidiu și instabilitatea falezei), și mai ales de indiciile arheologice apărute pe parcurs. Orientarea acestora s-a făcut în funcție de axele planimetrice ale construcției antice, iar dimensiunile au variat în funcție de scopul vizat. Niciuna dintre acestea nu este înregistrată pe un plan general al săpăturii dintre cele păstrate în arhiva MINAC. Totuși, deși trimiterile din carnetele de șantier la numere de carouri nu corespundeau toate cu planul caroiajului păstrat în arhiva MINAC, un plan desenat de mână în carnetul de șantier inv. 3741 a adus lămuriri parțiale²⁵⁹. Cele două secțiuni inițiale (denumite a și b) sunt trasate pe un desen atașat la schița de plan a șantierului din Constanța nr. 643/09.III.1960, înaintată Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare, Direcția Monumentelor Istorice²⁶⁰ de către directorul Institutului de Arheologie, prof. Em. Condurachi²⁶¹ (Fig. 17). După caroierea suprafeței avute în vedere, s-a aplicat punctual și **cercetarea pe carouri**²⁶². Odată cu clarificarea unor situații arheologice s-a trecut și la **cercetarea în suprafață**. O altă metodă utilizată a fost cea a **microsondajului**, folosită în special pentru obținerea de informații referitoare la substructura mozaicului, la fundațiile zidurilor principale și la structura canalului de pe latura de nord-est. Trimiterile către contextele de descoperire sunt făcute prin raportarea a trei caroiaje generale ale sitului folosite de-a lungul cercetării²⁶³, plus carourile separate în care au fost segmentate planurile bolților de pe terasa mediană²⁶⁴. Unele secțiuni au fost trasate ca urmare a necesității de asigurare a unui șanț pentru scurgerea apelor pluviale spre port, pentru a nu inunda săpătura. Este cazul secțiunii perpendiculare pe frontul intrărilor în B1 și B2, care a dus la descoperirea primelor ziduri de pe terasa inferioară²⁶⁵.

În ceea ce privește stratigrafia, reprezentanții DMI care au participat la amplul proiect

²⁵⁹ În carnetele de șantier și în însemnările făcute pe piesele din depozitele muzeului sunt folosite trei tipuri de trimiteri, în funcție de planul folosit în momentul descoperirii; am încercat o suprapunere a celor trei planuri, astfel încât să putem identifica mai ușor locurile de descoperire menționate și pentru a le putea corobora în spațiu (vezi Fig. 18, Pl. III și Pl. IX).

²⁶⁰ În continuare, DMI.

²⁶¹ Arhiva INP, Dosar nr. 3726, Adresa nr. 643/09.III.1960, înaintată Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare, Direcția Monumentelor Istorice de către directorul Institutului de Arheologie, prof. Em. Condurachi.

²⁶² În caroul 373, spre exemplu, vezi aici Pl.III.

²⁶³ Vezi mai sus n. 255.

²⁶⁴ Planul fiecărei bolți a fost împărțit în 6 carouri, câte trei de o parte și de alta a axului median al încăperii. Multe piese descoperite în bolți au locul descoperirii notat și în funcție de acest aspect.

²⁶⁵ Arhiva INP, dosar nr. 3726, adresa nr. 637/31 august 1960, a Muzeului Regional Constanța, către DMI, sector Dobrogea, p. 1, în care V. Canarache solicita, printre altele, „un șanț adînc, sub această cotă, transversal, către port, fața bolților unu și doi pentru asigurarea scurgerii apelor, luându-se măsuri totodată pentru dirijarea lor în afara complexului supus cercetării”.

considerau că modul în care colectivul muzeului constănțean a abordat cercetarea a dus la imposibilitatea plasării descoperirilor într-un context cronologic clar, oferind ca exemplu următoarea situație: „cum depunerile rezultate din asvîrlirea gunoaielor – sînt stratificate oblic tot în acest fel trebuiau urmărite. În realitate ele au fost urmărite orizontal, trăgându-se și concluzia greșită că stratigrafia nu există și că depunerile sunt toate moderne și amestecate”²⁶⁶.

Pe de altă parte însă, zona în care a fost ridicat monumentul este una intens folosită în toate perioadele istorice, indiferent de fluctuațiile întinderii așezării și a portului ei. Stratigrafia antică a fost profund bulversată nu numai în perioada modernă, ci și înainte. Să nu uităm nici de faptul că, în timpul războaielor ruso-turce, faleza de sud-vest a fost frontul cel mai expus în fața navelor militare. Și în fotografiile din arhivă se observă cum, cel puțin la nivelul terasei superioare, stratul de moloz era prezent peste tot, cu excepția unor mici puncte în care încă se mai puteau distinge elemente stratigrafice rămase pe loc (în dreptul podiumului, de exemplu). În colțul de sud și în câteva puncte de-a lungul peretelui de sud-est au fost găsite plăci alunecate de pe pereții mării săli, pe pământ direct, deci după înlăturarea mozaicului de aici. În rest, direct pe mozaic, aproape pe toată suprafața păstrată, a fost înregistrat un cuprinzător strat de pământ negru amestecat cu materiale din mai multe perioade istorice, nu fragmente compacte de zidărie, plăci din marmură etc. Carnetele de șantier conțin câteva informații stratigrafice, acolo unde au fost posibil de făcut. Edificiul cu mozaic a fost un șantier „mamut”, ce a necesitat desfășurarea cercetărilor în regim de oarecare urgență, depășind ritmul științific al unui șantier sistematic tradițional, în contexte nu tocmai prielnice, într-o perioadă în care cei câțiva arheologi ai muzeului erau solicitați în diverse zone ale orașului aflat în plină dezvoltare (zona antrepozitelor, zidul de incintă, Sectorul de vest etc.). De aceea, nu toate neajunsurile și lipsurile de metodă sau de rigoare științifică trebuie puse în seama colectivului constănțean.

Enumerăm mai jos intervențiile arheologice despre care avem informații²⁶⁷:

1. Prima secțiune, trasată sub îndrumarea lui Adrian Rădulescu la începutul lucrărilor pe șantierul de la Edificiul cu mozaic²⁶⁸, „a surprins zidul de nord (n.n. nord-est²⁶⁹), lat de 1,5 m”. Perpendicular pe prima secțiune (secțiunea a), lată de 4 m, a fost trasată o alta (secțiunea b), ambele ajungând în pământul de umplutură până la aproximativ 7 m sub nivelul actual de călcare, adâncime la care s-a conturat pavimentul²⁷⁰ (a se vedea schița secțiunilor a și b din **Fig. 17**). Rezultatele acestei prime intervenții au fost dezvelirea unei porțiuni a fațadei interioare a zidului de nord-est, surprins pe o lungime de 28 m, și curățarea unei suprafețe a mozaicului policrom de aproximativ 28 × 15 m²⁷¹.

2. Planul desfășurării săpăturilor arheologice stabilit de IAB în anul 1960 își propunea continuarea cercetării din anul precedent prin: „Dezvelirea completă a spațiului, acoperit probabil cu mozaic, înscris între cele două secțiuni executate în 1958 (sic!) (n.n. o suprafață estimată conform planului anexat la 6000 mp); Completarea săpăturii, prin sondaje și, dacă este necesar,

²⁶⁶ Arhiva INP, dosar nr. 3726, adresa nr. 5637/29 sept. (anul ilizibil), p. 2.

²⁶⁷ Etapele cercetării, descrise pe scurt de RĂDULESCU 1970, p. 52–55, sunt completate și cu alte informații provenite din carnetele de șantier sau din documentele consultate în arhiva INP.

²⁶⁸ 13 august 1959.

²⁶⁹ Punctele cardinale sunt trecute uneori cu aproximație în carnetele de șantier scrise la începutul campaniilor. În A. Rădulescu 1959 inv. 273, referirile la zidul de nord trebuie înțelese ca referiri la zidul de nord-est al edificiului, iar la D. Galbenu 1960, inv. 3740, trimerile către elemente situate la nord trebuie interpretate ca fiind către nord-vest.

²⁷⁰ RĂDULESCU 1970, p. 52–53.

²⁷¹ RĂDULESCU 1970, p. 54.

prin dezvelirea completă a terenului cuprins între prima zonă și faleza vechiului port; sondaje pe terasa superioară zidului cu contraforți, precum și în dreapta și stânga secțiunii principale deja executate în 1958 (sic!), spre a putea preciza limitele edificiului cu mozaic”. Pe plan sunt prevăzute în total 7 sondaje (**Fig. 17**), care nu au fost deschise, săpătura urmând un alt curs în campaniile următoare.

Acesta urma să fie îndeplinit de colectivul muzeului constănțean, delegat de IAB pentru elaborarea lucrărilor arheologice. Din cele două carnete de șantier corespunzătoare anului 1960 aflăm ce parte din plan a fost dusă la îndeplinire și care sunt zonele în care s-a intervenit.

Astfel, în ordine cronologică, urmează cercetările conduse de Doina Galbenu²⁷², în anul **1960**, între lunile **martie (22)** și **iulie**. Riguroaselor înregistrări din carnetul său, cu trimiteri precise la numere de carouri, le găsim plasarea exactă nu în planul mare al caroiajului (**Pl. III**), alcătuit probabil după anul 1960, ci pe o schiță dintr-un caiet de săpătură scris în același an²⁷³ (**Fig. 18**). Astfel, în luna martie a anului amintit s-a săpat în stratul de umplutură din c. 62–64, c. 55–57 și 76–84²⁷⁴, apoi s-a trecut peste zidul de sprijin al căii ferate (spre interior, adică aproape de zidul de nord-est al edificiului), nedemontat în totalitate încă (**Fig. 19**), în c. 28, 29, 31–33. Materialele antice erau amestecate cu cele moderne. Continuă în lunile următoare cu dezvelirea în suprafață a pavimentului, trecându-se imediat la curățarea și conservarea primară a acestuia. Sa obținut astfel lățimea sa maximă pe linia c. 3–4 – c. 65–66. Ca urmare, au putut fi făcute primele considerații referitoare la reparațiile pavimentului din Antichitate, prin prisma diferențelor de decor din porțiunea de est și din dreptul podiumului. Important de menționat este sondajul pentru dezvelirea fundațiilor zidurilor de nord-est și sud-est, trasat pe direcția liniei de carouri 14–15 (**Fig. 18**). În aceeași campanie s-a sondat fundația zidului de sud-vest al mării săli, pe fața exterioară, înspre șirul de scări care făcea legătura între primele două niveluri. Au fost obținute rezultate importante referitoare la tehnica de construcție a fundațiilor, precum și la adâncimea și modul în care erau fixate în pământ. Au apărut primele detalii legate de podiumul din sala cu mozaic, de stratul gros de mortar din fața lui și de fragmentele de plăcuțe din marmură spartă și șlefuită, cu profilul rotunjit, recuperate din stratul de umplutură de sub cel gros de mortar (c. 05-05 și 09-010). Sondajele făcute în 1960 la intersecția străzilor Dianei și Ovidiu au semnalat pentru prima dată existența unor construcții în afara perimetrului ocupat de terasa superioară a Edificiului cu mozaic: construcții din cărămidă și piatră, legate cu mortar din var, nisip, scoici și ceramică pisată (**Fig. 21**). În 1960 s-a săpat în principal în B1 și B2, în suprafață sau prin microsondaje la nivelul pragului de intrare sau a fundației zidului de nord-est. Tot în această etapă au apărut primele resturi ale canalului boltit din spatele zidului de nord-est²⁷⁵.

3. Planul de cercetări elaborat de colectivul constănțean pentru a doua parte a campaniei din

²⁷² D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740.

²⁷³ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, carnet corespunzător săpăturilor desfășurate între 8.08–15.09.1960.

²⁷⁴ Urmărirea plasării carourilor din această parte a textului se poate face pe Fig. 17. Pe plan au fost marcate carourile la care se face trimitere în textul carnetelor de șantier, însă cercetarea a continuat în suprafață și în zonele începute anterior.

²⁷⁵ Arhiva INP, dosar nr. 3726, Tema de proiectare pentru restaurarea și consolidarea mozaicului antic de la Constanța și pentru construcțiile, provizorie și definitivă, de protecție a mozaicului și a complexului respectiv. Faza SP+DE, nr. 1883/18.V.1960, executat de către arh. L. Vasilescu, arh. P. Miclescu, arheolog R. Florescu (grupa studii și documentare), prof. arh. R. Bordenache, arh. Șef proiect St. Balș (grupa proiectare) și aprobat de către arh. V. Bilciurescu, DMI p. 3.

anul 1960 (**1 august – 1 noiembrie 1960**) cuprindea²⁷⁶: „a) degajarea întregului front al monumentului la cota 8–9 m față de nivelul mozaicului pentru a degaja accesul la întreaga serie de bolți. b) Un șanț adânc sub această cotă, transversal, către port, în fața bolților unu și doi pentru asigurarea scurgerii apelor de ploaie, luându-se măsuri totodată pentru dirijarea lor în afara complexului supus cercetării. Un șanț similar, paralel în dreptul ultimilor 2 pilaștri către nord-vest (în aceeași campanie urma să se degajeze și zona de sud-est a sălii cu mozaic, din punctul în care era întrerupt mozaicul și până la zidul de sud-est). c) degajarea fețelor interioare și exterioare ale zidului de capăt dinspre strada Ovidiu (...) e) degajarea monumentului în direcția sud-est pentru descoperirea încăperilor anexă acceselor, treptelor etc. Până la magaziile genoveze”.

Informații despre această etapă de cercetare, desfășurată în perioada cuprinsă între lunile **august și octombrie 1960**, aflăm din carnetul de șantier semnat de Alexandru Bogdan. Degajarea încăperilor boltite s-a realizat în paralel cu deschiderea unei noi porțiuni a secțiunii b din 1959 (**Fig. 17 și Pl. III**), care era orientată nord-est/sud-vest, pe linia c. 253–373 (numerotarea carourilor se schimbă, este aplicat un nou sistem de caroiere, mai cuprinzător, vezi **Pl. III**), în care s-au conturat zidurile anexelor târzii din fața B1, curățate apoi în suprafață, dar și cele două așa-numite „cămine de vizitare” (**Fig. 44**). Au apărut primele detalii legate de inventarul rămas în încăperile boltite – în B1, spre exemplu, aproximativ pe nivelul de călcare inițial au apărut două fragmente de râșnițe din piatră, iar în exteriorul său, în anexa târzie, un jgheab din piatră. S-au înregistrat primele reparații la nivelul terasei mediane – intrarea în B1, căreia i s-a adăugat un prag din material litic refolosit (printre blocuri se număra și un fragment sculptural). În a doua jumătate a lunii septembrie, cercetarea s-a concentrat în partea de sud-est a nivelului superior (c. 11–12, 24–25, respectiv o parte din suprafața marcată pe planul mare de c. 69–71, 105–107) și în zona ocupată de *vestibulum*. Spre sfârșitul campaniei a fost deschisă o secțiune de 35 × 7,80 m², pe linia cuprinsă între carourile 250–241 și 171–162, și a intrării în bolțile 3–8, care în primă fază a scos la lumină mult material modern, inclusiv fragmente de construcții din ciment.

4. Etapa a patra s-a desfășurat în perioada **aprilie-august 1961**, sub coordonarea lui Vasile Barbu²⁷⁷ și a vizat anexele de pe terasa mediană (din fața B3-B4), degajarea următoarelor încăperi boltite, în special interiorul B7, în care a fost descoperit un bogat material decorativ (elemente din placajul pereților sălii cu mozaic), colțul de sud-est al terasei inferioare, suprapus de ziduri târzii, surprins prin continuarea către port a secțiunii trasate în campania anterioară (cu deschiderea liniei de carouri 372–612 (**Pl. IV**)), cuptorul pentru var construit în perioada postantică în fața intrării în B2 etc. Acum se constată deranjarea profundă a straturilor arheologice cu cât săpătura înainta spre nord-vest – în B 8–9 apare foarte mult material recent, iar pământul de umplutură este foarte afânat. Amintim că această parte a edificiului a fost puternic afectată de construcții moderne, zidul de nord-est al terasei inferioare fiind complet demantelat începând din dreptul B10 spre nord-vest. Singurele informații referitoare la cercetarea terasei inferioare, destul de puțin cuprinzătoare, sunt incluse în câteva pagini ale acestui carnet. Tot acum se adâncește săpătura în complexul roman tăiat de zidul de nord-est al sălii cu mozaic, precum și pe mare parte din lungimea canalului boltit din spatele aceluiași zid. Tot în această etapă aflăm din carnetul de șantier corespunzător anului următor, 1962, semnat de M. Perșinaru, că Gh. Poenaru

²⁷⁶ Arhiva INP, dosar nr. 3726, Adresa nr. 637/31.08.1960 a lui V. Canarache, către DMI Dobrogea, p. 1.

²⁷⁷ Consemnările care îi corespund se regăsesc în caietul de șantier inv. 3751.

a executat un sondaj în zona de vest-nord-vest a intrării în B11, descoperind limita edificiului spre nord-vest și traseul unui canal care cobora dinspre terasa superioară²⁷⁸.

Din dispozițiile de șantier din anul 1961²⁷⁹ aflăm că în campaniile din acel an cercetarea atinsese terasa inferioară, iar pe cea mediană se ajunsese cel puțin până la B7. Pe cea superioară fusese descoperit vestibulul.

5. În următoarea perioadă (primăvara anului 1962), consemnată de Marin Perșinaru în însemnările sale de șantier, se continuă cercetarea în încăperile boltite, B2-B11, într-un mediu cu atât mai „infestat” de material modern, cu cât se avansează spre nord-vest (Fig. 23). Începând cu interiorul B5 și cu cât se înaintează spre B11, materialul antic devine din ce în ce mai puțin și, uneori, antrenat întâmplător în depuneri moderne. Înspre capătul de nord-vest al terasei mediane se remarcă preponderența materialului recent, într-o primă fază până la adâncimea de 4 m sub nivelul mozaicului. Este cunoscut că partea de nord-vest a celor trei terase a fost profund deranjată de complexuri de clădiri moderne ce par să fi ținut de calea ferată ce a funcționat în această zonă în perioada modernă (Fig. 15). Dovadă a puternicei afectări a sitului antic de structuri moderne era și un zid orientat nord-vest/sud-est, construit din material recuperat din ruinele antice și din cărămidă modernă, peste limita de nord-vest a B11, pe o nivelare de pământ amestecat cu material recent (Fig. 20). Spre sfârșitul campaniei din anul 1962, directorul muzeului, Vasile Canarache, a dispus efectuarea unor microsondaje la nivelul terasei cu mozaic, în porțiunile de pe care *tesserae-le* lipseau, deci în jumătatea de nord-vest a sălii. Din șase sondaje s-au putut efectua trei, documentate în notițele de șantier ale lui Marin Perșinaru. Acestea nu pot fi plasate cu exactitate pe teren, notațiile folosite necorespunzând cu niciunul dintre cele trei planuri cu carioaje folosite până acum și păstrate în arhiva MINAC: S1–0,65 × 0,65 m², până la adâncimea de 0,80 m (c. H5); S2–0,80 × 0,80 m², până la adâncimea de 5,40 m (?) (c. D40); S3 – 1 × 0,80 m², până la –3,30 (c. D31, 32)²⁸⁰. Fotografiiile din arhiva MINAC înregistrate sub anul 1962 atestă extinderea spre nord-vest până spre capătul edificiului și dezvelirea măcar a coamelor zidurilor tuturor bolților de pe terasa mediană.

6. Cele câteva informații notate în carnetul de șantier semnat de A. Rădulescu, corespunzător anului 1963, se referă la secțiunea X, cu dimensiunile 4 × 6 m²⁸¹, dinspre zidul de nord-vest al terasei de mijloc spre terasa inferioară, între zidul cu intrările în încăperile boltite și cel paralel cu acesta, care delimitează partea dinspre oraș a terasei inferioare (Fig. 22). Secțiunea fusese deschisă din primăvara aceluiași an, în continuarea spre mare a zidului de nord-vest care delimitează cele trei terase și avea ca scop identificarea resturilor sale. Importanța secțiunii X constă în descoperirea unui zid oblic, lat de 2,8 m (3 m la fundație) și păstrat pe o lungime de 3,7 m, care se sprijină pe fațada terasei a doua și care dă, de fapt, limita de nord-vest a terasei inferioare. Încheierea șirului de depozite pe linia acestui zid este susținută și de strada *e*, care limita această parte a edificiului probabil până spre port. Tot la fel de importantă este și surprinderea unui

²⁷⁸ M. Perșinaru, carnet de șantier inv. 3750, p. 30.

²⁷⁹ Arhiva INP, dosar nr. 3726, Dispoziția de șantier din 5.10.1961 și Dispoziția de șantier nr. 19 din 12.09.1961.

²⁸⁰ În timpul operațiilor de restaurare, mozaicul a fost împărțit în suprafețe pătrate și desenat la scara 1:1; același tip de trimitere apare și pe un fragment de marmură descoperit în 1960 în c. D33–34 (inv. 8694). Este posibil ca aceste notații să fie specifice caroierii suprafeței mozaicate în vederea operațiilor de înregistrare.

²⁸¹ A. Rădulescu 1963, carnet de șantier nr. 272. În general, adâncimile date în carnetele de șantier porneau de la suprafața mozaicului, aceasta reprezentând punctul 0. La rândul ei, aceasta se afla la aproximativ -8,40 m față de nivelul actual de călcare și la 12,60 m peste nivelul mării, cf. CANARACHE 1960, Fig. 1.

nivel compact de viațuire modernă, la –3,8 m adâncime²⁸², pus de autorul săpăturii în legătură cu existența unei vechi gări. Este de reținut tot din aceste notițe de șantier că mai jos de 4,20 m²⁸³ nu se mai poate săpa, din cauza pânzei freatice foarte ridicate. Tot în această etapă a continuat și secțiunea perpendiculară pe X, care urmărea traseul zidului de nord-est al terasei inferioare. Acesta, însă, nu a fost surprins până în capăt, fiind demantelat, se pare, încă din Antichitate. Cercetarea a continuat cu exteriorul laturii de nord-vest a edificiului care lega terasele superioare și cu constatarea unor reparații târzii la nivelul paramentului său exterior.

Pentru perioada următoare nu mai dispunem de caiete de șantier, deși cercetările s-au desfășurat în continuare în paralel cu lucrările de restaurare și de ridicare a construcției de protecție a complexului. Însă fotografiile înregistrate în Registrul de inventar al laboratorului fotografic al muzeului ajută la identificarea săpăturilor desfășurate pentru dezvelirea terasei inferioare și constituie unele dintre cele mai importante surse de informare în vederea interpretării situației arheologice. În completare vin documentele din arhiva INP, care conțin de asemenea informații folositoare privitor la continuarea cercetărilor arheologice între anii 1963–1966, în paralel cu desfășurarea proiectului de conservare, restaurare și punere în circuitul de vizitare a Edificiului cu mozaic. Pentru direcțiile în care au continuat săpăturile în anul 1963 stau mărturie informații cuprinse într-o dispoziție de șantier din 19.04.1963, sintetizate în etapele a și b (**Fig. 22, b**):

- „etapa I a – sub supravegherea Muzeului Regional Dobrogea se va executa săpătură de cercetare în latura de N-V a edificiului în dreptul zidului de capăt al bolții nr. 11 pentru determinarea limitei edificiului;

- tot săpătură de cercetare se va executa în încăperile boltite nr. 1–2–3 și 4 în zonele cu mozaic prăbușit – extras în 1962 pentru decopertarea fragmentelor de bolți prăbușite;

- etapa II b – săpătură de degajare în dreptul bolților 8–11 în spatele timpanelor bolților cuprinzând și continuarea zidului nord care delimitează terasa cu mozaic; această lucrare se va executa paralel cu consolidarea terasei cu mozaic și a terasei cu bolți;

- săpătură de degajare în zona sud est a edificiului în dreptul încăperii cu trepte²⁸⁴.

8. Pentru anii 1964–1968 nu dispunem de informații care să permită departajarea pe ani a intervențiilor arheologice (**Fig. 24**). Acestea au fost cauzate în general de activitățile de restaurare-conservare, care au dus la noi descoperiri ca urmare a decopertării fragmentelor de bolți prăbușite în încăperile de pe terasa mediană, păstrate *in situ* până în acel moment. Pentru anul **1964**, informațiile sunt foarte puține. Acest an pare să fi fost dedicat înregistrării rezultatelor săpăturii și unor intervenții impuse de operațiunile de restaurare-conservare aflate în desfășurare.

În anul **1965** a început cercetarea bogatului lot de materiale arheologice descoperite în B3 și B4²⁸⁵, care au ieșit la lumină după îndepărtarea fragmentelor de bolți prăbușite. Tot despre anul 1965 aflăm din Memoriul justificativ din 30.11.1965, parte din Dosarul Proiectului MD 2/1964–65, Faza STE „Restaurarea, protejarea și valorificarea muzeistică a monumentului arheologic roman cu mozaic din Constanța”, că a apărut necesitatea refacerii proiectului de restaurare din cauza apariției de noi situații arheologice: „s-au descoperit în zona mozaic-

²⁸² Față de nivelul de la care a început săpătura, care poate fi cel al terasei mijlocii, la care se ajunsese în anul 1963 cu siguranță.

²⁸³ Vezi n. 275.

²⁸⁴ Arhiva INP, dosar nr. 3729, Dispoziție de șantier pentru lotul „Mozaic Constanța” din 19.04.1963, p. 1.

²⁸⁵ RĂDULESCU 1973, p. 193–207.

cului în timpul executării lucrărilor noi încăperi boltite, fragmente de bolți prăbușite, obiecte arheologice de valoare etc.”²⁸⁶.

Tot în anul 1965, pregătirea fundației pilonului B1 al clădirii moderne de protecție a dus la descoperirea unei părți a galeriei ce trece pe sub ultimele încăperi boltite de pe terasa mediană, la –10 m sub nivelul pavimentului cu mozaic, pentru a urca apoi către Piața Ovidiu, pe traseul cunoscut: „la fundația stâlpului B1 (n.n. este cel din B 6–7) din extremitatea de sud-vest a construcției de protecția „Mozaicului” s-a întâlnit în cursul săpăturilor, la cca 4,75 m de la fața terenului un dalaj de piatră și un canal de zidărie de piatră și cărămidă”²⁸⁷. În perioada imediat următoare, noua descoperire a fost cercetată de arheologii muzeului constănțean.

În anii 1966 și 1967²⁸⁸ a fost continuată cercetarea la nord-vest de edificiu, pe nivelul străzii care cobora pe aici dinspre oraș și al canalului de sub ea, ambele distruse în totalitate spre mare de intervenții moderne²⁸⁹ și în zona de intrare în galeriile subterane ce legau cele două faleze ale peninsulei constănțene. Pentru perioada următoare, intervențiile arheologice au fost minore, subsidiare marelui proiect de restaurare-conservare finalizat în anul 1970²⁹⁰.

2.2. Operațiuni de conservare, restaurare și introducere în circuitul turistic

Operațiunile de conservare și restaurare s-au desfășurat, o bună perioadă de timp, în paralel cu săpătura propriu-zisă. Primele măsuri de acest gen au fost aplicate asupra covorului cu mozaic, cel mai în pericol de degradare. Mozaicul a fost curățat de pământ și protejat apoi cu panouri din stuf, până la introducerea lui în proiectul de restaurare specializată. Pentru protecție suplimentară, mai ales în anotimpul rece, pe terasa superioară, peste mozaicul conservat, a fost ridicată o construcție temporară, din lemn, acoperită (**Fig. 52**).

Proiectul de restaurare a fost realizat de către specialiști din cadrul Direcției monumentelor istorice (DMI) și pus în aplicare începând cu anul 1961. Analiza și dezbaterile științifice care au precedat proiectul au avut menirea de a contribui la găsirea unei soluții cât mai plauzibile de prezentare a monumentului în fața vizitatorilor. S-a avut grijă să se respecte strict indiciile arheologice în elaborarea proiectului de restaurare, astfel încât aparența finală a clădirii să nu denatureze imaginea ei în Antichitate. S-a intervenit numai în zonele în care se cunoșteau detaliile de arhitectură suficient încât să fie completată structura cât mai veridic. S-a evitat reconstituirea părții superioare a terasei dinspre oraș, în absența unor informații suficiente legate de acoperișul și de laturile de nord-vest și de sud-vest²⁹¹. În unele cazuri a fost nevoie ca proiectul să respecte aspectul din etapa finală de funcționare a edificiului²⁹².

²⁸⁶ Arhiva INP, dosar nr. 3744.

²⁸⁷ Arhiva INP, dosar nr. 3745, adresa nr. 11168/14.10.1965

²⁸⁸ Arhiva INP, dosar nr. 3759, adresa nr. 5022/24.04.1967, în care este amintită cercetarea arheologică aflată încă în desfășurare la nord-vest de edificiul cu mozaic.

²⁸⁹ Arhiva INP, dosar nr. 3754, Proces-verbal nr. 12 al Comisiei de Avizare a Monumentelor Istorice, care a fost ținută la șantierul arheologic cu mozaic roman din Constanța în ziua de 31 iulie 1966: „g) În extremitatea NE (sic!) a complexului, Muzeul de Arheologie Regional Dobrogea își va continua cercetările arheologice, pe un front de cca 10 m.l., cu fonduri proprii pentru lucrările de săpătură și cu respectarea condițiilor tehnice impuse de situația locală”.

²⁹⁰ Procesul-verbal de recepție a lucrărilor a fost semnat pe 17 august 1970, vezi ȘIPOȘ, MĂRCULESCU 1970, p. 1, deși vizite în interiorul clădirii fuseseră permise și anterior acestui moment.

²⁹¹ NEGOESCU 1968.

²⁹² Au fost păstrate zidurile târzii din fața încăperilor boltite de pe terasa II, dar și modificările aduse ultimelor

Restaurarea mozaicului (**Fig. 26**) a fost realizată sub îndrumarea și directă implicare a arhitectului Paolo Mazzoni, specialist din cadrul *Oficiului de piatră dură (Opificio delle Pietre Dure)* din Florența, Italia. Aceasta s-a desfășurat în două etape, din cauza volumului mare de muncă necesar pentru încheierea proiectului: prima în 1967, iar a doua în 1970. Deși detașarea integrală a mozaicului pentru restaurare a fost propusă ca metodă ideală, în urma discuțiilor purtate cu cercetătorii români s-a procedat la consolidarea sa *in situ*. După fixarea traseului de vizitare pe latura de sud-vest a edificiului, pe un sistem de piloni mici, pentru a ridica nivelul de la care turistul să poată privi mozaicul, porțiunile lipsite de mozaic au fost umplute cu o șapă de beton foarte fină, turnată la un nivel situat puțin mai jos decât suprafața *tesserae-lor* (inclusiv golurile mai mari de 1 m²). În golurile de dimensiuni mici din fondul mozaicului, după pregătirea prealabilă prin răzuire a fundului și a conturului, au fost montate *tesserae* recuperate din mozaicul original în timpul săpăturilor. Pentru fixarea pietricelelor lipsă s-a utilizat un mortar de ciment alb, nisip de râu și cărămidă pisată. Golurile mici, care nu au putut fi completate cu *tesserae*, au fost umplute până la nivelul de călcare cu un mortar de ciment alb, pulbere de marmură și oxizi colorați, pentru a fi în acord cu nuanțele predominante ale mozaicului. Apoi, întreaga suprafață mozaicată a fost spălată și curățată cu perii speciale, pentru a se putea trece mai departe la rostuirea cu mortar de tipul amintit²⁹³.

Pentru a crea o imagine cât mai completă pentru vizitatori, au fost gândite un circuit de vizitare a ruinelor și un mod unitar de expunere a inventarului descoperit. Se dorea completarea schematică a covorului mozaicat prin desenarea de motive stilizate pe plombele cu mortar, dar suprafața lor a fost folosită în cele din urmă pentru expunerea de artefacte: fragmente ceramice, lingouri din fier, amfore întregi restaurate, plăcuțele din marmură albă sau colorată, conținut organic al amforelor, care păstra forma recipientelor în care fusese conservat sub pământ etc. Ancorele și câteva amfore cu nituri din fier și-au găsit locul pe terasa superioară a clădirii moderne de protecție, în expunere liberă. Și încăperile boltite au fost amenajate pentru vizitare, primele expunând obiecte descoperite la Edificiul cu mozaic, imagini din timpul cercetărilor și panouri cu texte explicative.

2.3. Înregistrarea patrimoniului mobil și imobil și importanța sa pentru cercetare la peste 50 de ani de la descoperirea complexului arheologic

Trebuie subliniat faptul că investigațiile pentru acest volum s-au oprit la informațiile din arhiva MINAC și a INP, confruntarea lor cu piesele din depozit nefiind încă oportună. În acest context, cercetarea arhivelor ne-a fost deosebit de utilă pentru publicarea unui prim studiu referitor la cercetările de la Edificiul cu mozaic și anexele sale. Acest proiect a fost gândit în două etape. Prima s-a axat pe centralizarea, analiza și integrarea documentelor din arhiva MINAC în contextul evoluției și al funcționării Edificiului cu mozaic din Tomis în context urbanistic și portuar și are ca finalitate această lucrare. A doua etapă va reprezenta colaborarea unei echipe extinse de specialiști pentru cercetarea patrimoniului imobil inedit, conservat în depozitele sau în spațiul expozițional al MINAC și se va finaliza prin publicarea altor volume.

Considerăm utile câteva informații referitoare la operațiunile prin care au trecut artefactele

încăperi boltite – închiderea intrării dinspre stradă a încăperii B12 și transformarea ei într-o anexă a B11.

²⁹³ MAZZONI 2014, p. 42–43.

prelevate din situl pe care îl analizăm. Includerea în Registrul de inventar, fișarea, fotografierea unui număr considerabil de piese ne-au permis accesul la amănunte importante pentru demersul asumat. Subliniem pentru fiecare categorie în parte câteva dintre elementele de noutate pe care le-au adus în cadrul cercetării complexului cu mozaic.

Fișarea materialului s-a dovedit extrem de importantă, mai ales în măsura în care în *Fișele analitice de evidență* au fost incluse uneori detalii cuprinzătoare. În imposibilitatea contactului direct cu toate piesele, am putut face diverse considerații minimale pe baza amănuntelor cuprinse în aceste documente.

Un exemplu de informație obținută din aceste surse este cea referitoare la tencuiala pictată. În contextul straturilor extrem de amestecate, s-a pus problema provenienței acesteia. Sala cu mozaic era placată cu marmură, prin urmare, în afara posibilității de completare a spațiilor rămase neplacate după una dintre distrugerile suferite, prezența fragmentelor de tencuială pictată nu s-ar justifica. În una dintre imaginile recuperate din arhiva MINAC (**Fig. 27**) se observă o porțiune de tencuială pictată, conservată pe pereții de sud-est al încăperii B1. Prin urmare, cel puțin una dintre încăperile boltite a avut pereții tencuiți și pictați. Astfel, din fișa corespunzătoare piesei cu nr. inv. 7933 aflăm că o porțiune de tencuială datată în secolele V–VI p.Chr., „restaurată și prinsă în ghips” după descoperire, făcea parte din decorul pereților încăperilor boltite, realizat din „forme geometrice diferite pictate cu roșu (în contur)”, pe fond alb. Din fișele corespunzătoare nr. inv. 7934–7836 și 9391 aflăm că paleta coloristică a acestor reprezentări, surprinse pe alte fragmente de tencuială, era destul de restrânsă: roșu închis, verde și negru²⁹⁴. Referiri la un fragment de pictură murală descoperit *in situ* pe pereții de sud-est al B1 face și arhitectul Eugen Chefneux într-un referat elaborat în urma vizitei sale pe șantier²⁹⁵. Fragmentul din B1 a fost identificat și pe imaginile din arhiva MINAC (**Fig. 27**).

O informație utilă obținută din Registrul de Inventar nr. 2 a fost referitoare la lipsa de unitate în decorul vertical al mării săli cu mozaic: nu toate fragmentele de placaj parietal erau din marmură. Unele piese au fost sculptate în piatră calcaroasă (inv. 8802) sau gresie. Referirile la coloritul, decorul sau la alte detalii fizice ale placajului (sigur, alăturate observațiilor directe care se pot face pe fragmentele expuse la Edificiul cu mozaic) au fost de asemenea utile și au putut fi folosite în argumentația privind etapele înregistrate în funcționarea sălii și aspectul general al acestei încăperi²⁹⁶.

Înregistrarea fotografică a patrimoniului mobil și imobil

Din arhiva fotografică a MINAC au fost identificate, scanate și analizate peste 1080 de clișee corespunzătoare cercetărilor de la Edificiul cu mozaic, *Lentiarion* și anexele dintre cele două complexuri. Cele corespunzătoare materialului mobil vor fi utilizate mai ales în a doua parte a demersului nostru, pentru această primă etapă ele fiind totuși de folos într-o măsură considerabilă. Însă cele privitoare la clădire și la anexele sale au fost vitale pentru interpretarea săpăturii și pentru înțelegerea textului carnetelor de șantier.

²⁹⁴ Fragmentele au fost identificate în depozitul MINAC.

²⁹⁵ Arhiva INP dosar 3726, Referat din 11.07.1960 al arh. Eugen Chefneux, dispecer la grupa de execuție DMI, la verificarea lucrărilor la mozaic în 5–8.07.1960, p. 2.

²⁹⁶ Între timp, de la susținerea tezei de doctorat și până în momentul publicării ei, materialul decorativ al pereților sălii cu mozaic a fost parțial reluat în colaborare cu dr. Cristina Alexandrescu, proiectul cercetării acestei categorii de material fiind în curs de desfășurare, deja cu rezultate interesante, ALEXANDRESCU, SODOLEANU, PROCHASKA 2021.

Spre exemplu, un detaliu pe care l-am întâlnit în literatura de specialitate, adus ca argument pentru continuarea viețuirii între ruinele edificiului imediat după distrugerea suferită la începutul perioadei bizantine, este „zidirea intrării în B3”. Imaginea acestei intrări, înregistrată pe cl. nr. 7046–7049, arată într-adevăr obstrucția amintită, însă situată la un nivel mult superior față de zidurile din exteriorul B3 și față de toate zidurile celorlalte anexe exterioare, nivel mai înalt decât cel târziu, surprins foarte clar la intrarea în B5 (**Fig. 28**). Prin urmare, „stratul de cretă” identificat pe fotografie în nivelarea de la care începe zidirea poate pune în legătură intervenția amintită cel mult cu funcționarea cuptorului de var, încadrând-o cronologic într-o perioadă cu mult mai târzie decât părăsirea edificiului.

Fotografiile care surprind tencuiala pictată de pe perețele de sud-est al B1, deși au o claritate destul de slabă, sunt singura dovadă vizuală a descoperii respectivei tencuieli și a modului în care se prezenta ea *in situ* (**Fig. 27**). Înregistrarea fotografică a zidului de sud-est al terasei cu mozaic, precum și a colțului de sud al acesteia este deosebit de importantă pentru înțelegerea modului în care erau aplicate plăcile decorative pe suprafața zidurilor marii săli. Ampretele rămase pe mortarul păstrat pe zid până la o înălțime de peste 1 m pe alocuri și modul în care au alunecat plăcile între straturi succesive de mortar sunt surprinse fotografic și constituie un element extrem de util pentru cercetarea actuală (**Fig. 32**).

Înregistrarea structurilor descoperite pe planuri și relevee detaliate, uneori însoțite pe margini și de notații și explicații sumare, sunt un izvor bogat de informații tehnice esențiale pentru înțelegerea aspectelor funcționale ale edificiului, a intervențiilor ulterioare asupra lui, a fazelor de existență, a raportului dintre elementele care îl compun (zidărie, decor interior), a tiparului parțial al aplicării plăcilor de marmură pe zidurile marii săli cu mozaic etc.

Carnetele de șantier au reprezentat scheletul analizei noastre asupra cercetărilor de la Edificiul cu mozaic, constituind cea mai bogată și mai importantă sursă de documentare. Principalele informații folosite în argumentarea noastră sunt extrase din acestea.

Păstrarea și organizarea corespondenței și a documentelor oficiale privitoare la lucrările de conservare-restaurare și la cercetările arheologice desfășurate la Edificiul cu mozaic în arhiva Institutului Național al Patrimoniului constituie un alt ajutor important în încercarea de reconstituire a lucrărilor care au dus la descoperirea și conservarea impresionantului complex antic. Datorită acestui calup de documente a fost posibilă completarea istoricului cercetărilor arheologice, care se opreau, conform carnetelor de șantier din arhiva MINAC, în anul 1963. Consultarea materialului INP, coroborată cu imaginile din arhiva fotografică a MINAC, înregistrate post 1963, a întregit suita campaniilor arheologice de la Edificiul cu mozaic cu date despre cercetările desfășurate în anii 1964–1965 și chiar în 1966 (cele cauzate de lucrările de conservare-restaurare, care au dus la descoperirea galeriei boltite de sub terasa mediană și la scoaterea la lumină a străzii de la nord-vest de edificiu).

O problemă de care ne-am lovit în literatura de specialitate a fost menționarea unor cifre diferite pentru suprafața de mozaic conservată *in situ*²⁹⁷. Explicația, în afara celei care ar acuza calculul greșit, cauzat de lipsa unor măsurători precise, corectat însă datorită noii tehnologii de care dispunem astăzi, ar putea fi dată prin adăugarea la calculul general a suprafețelor fragmentelor descoperite în încăperile boltite. Numai cercetarea în depozitele muzeului și măsurarea fragmentelor păstrate acolo ar putea lămuri acest aspect.

²⁹⁷ Între 600 și 800 mp, în condițiile în care suprafața conservată astăzi în sala cu mozaic abia atinge 350–375 mp (NEGOESCU 1968 înregistrează 375 mp).

În ciuda materialului edit existent, sunt multe aspecte neabordate încă referitor la acest mare edificiu. În plus, el a fost tratat de obicei ca element separat, nu ca unul constitutiv al ansamblului urban tomitan, nu ca un liant al celor două planuri diferite, orașul și portul, unul situat pe coama peninsulei, celălalt la baza ei. Tocmai acest lucru ne-am propus să realizăm prin capitolele care urmează.

2.4. Descriere generală și detalii tehnice

Vom trece în cele ce urmează la descrierea tehnică a clădirii, având ca principale surse de informare șase carnete de șantier: inv. 273 – A. Rădulescu 1959, inv. 3740 – Doina Galbenu 1960, inv. 3741 – Al. Bogdan 1960, inv. 3751 – V. Barbu 1961, inv. 3750 – M. Perșinaru 1962, inv. 272 – A. Rădulescu 1963, dar și documente din arhivele MINAC și INP. De asemenea, unele expuneri și mai ales măsurători au fost făcute pe baza planurilor detaliate incluse în arhiva MINAC. Astfel, vom începe cu Terasa I, respectiv sala cu mozaic, coborând spre ultima, a treia, respectând direcția fluxului oraș-port²⁹⁸ și ordinea descoperirii.

2.4.1. Terasa I²⁹⁹

Prima terasă, cea care făcea legătura cu orașul, susținea o sală de mari dimensiuni și vestibulul corespunzător acesteia. Se afla la +12,69 m de la nivelul mării³⁰⁰. Nivelul exterior de călcare în Antichitate, cel de sub Piața Ovidiu, era cu măcar 2 m mai sus în această parte, urmând să descrească spre nord-vest, odată cu panta naturală, spre vale³⁰¹. Suprafața sălii, de aproximativ 2000 m², era acoperită de un mozaic pavimental policrom. Aproximativ 30 × 20 m² din capătul de sud-est se sprijineau direct pe *loess*, la fel și jumătatea sa de nord-est, până la linia corespunzătoare încăperii boltite nr. 8 (adică aproximativ 53 × 10 m²). În rest, sala era susținută de încăperile boltite, ajungând ca, din cauza reliefului, în capătul de nord-vest să se sprijine exclusiv pe un sistem de două bolți cu axele lungi perpendiculare: B11 orientată către port și B12, către strada care lonja latura de nord-vest a edificiului (Fig. 29).

Zidul de nord-est (Fig. 30 și Pl. V) este cel care sprijină faleza la nivelul primei terase. La descoperire, în prima campanie de săpături, în vara anului 1959, s-a constatat că zidul se conservase pe o înălțime maximă de 5,30–5,40 m. Fusese supus de-a lungul timpului unei spolieri masive, asemenea întregului complex, motiv pentru care mare parte din el s-a conservat parțial, capătul nordic fiind cel mai afectat. Are o grosime constantă de 1,50 m, fiind dublat din 4,35 m în

²⁹⁸ Prescurtările folosite sunt: P pentru pilaștrii sălii cu mozaic – P1, P2 etc. –, C pentru câmpurile cuprinse între câte doi pilaștri și B pentru încăperile boltite de pe terasele inferioare, respectiv B1, B2 etc.

²⁹⁹ Am început numerotarea teraselor de la cel mai de sus nivel, spre baza falezei. Primele notații întâlnite în diferite documente numerotau terasele de la cel mai de jos nivel spre orașul antic. O altă referire la terase s-a făcut prin utilizarea literelor, A, B, C și D, aplicate de sus în jos.

³⁰⁰ Cota măsurată pe suprafața mozaicului pe Pl. XI; +12 m în Prezentarea Edificiului cu mozaic, Arhiva documentară a MINAC, inv. 361, p. 6. Cota este măsurată în capătul de sud-est al sălii, în care mozaicul încă se află la nivelul inițial. Distrugerile antice și prăbușirea jumătății dinspre port au dus la modificări în cotele inițiale, cum ar fi înclinarea sa spre sud-vest. Înspre nord-vest sunt porțiuni în care mozaicul s-a afundat cu aproximativ 15 cm față de nivelul inițial.

³⁰¹ Loess înregistrat la cota +14 (Pl. XI).

4,35 m de contraforți cu o lățime de 2,16 m și ieșiți în afară cu 0,35 m. În dreptul unui contrafort, grosimea totală a zidului ajungea la 1,85 m, oferind astfel o susținere sigură a taluzului falezei. În total au existat 15 astfel de pilaștri care delimitau 14 câmpuri. Într-un document din arhiva INP³⁰² se notează că nu toți pilaștrii se țin cu fața zidului, că unii sunt adăugați la fața zidului. Nu am putut confirma situația apelând la materialul fotografic care surprinde zidul înainte de restaurare. În imaginile din arhiva MINAC, pilaștrii par țesuți cu zidul, iar plinta de marmură de la baza zidului urmează îndeaproape și continuu linia pilaștrilor și a câmpurilor dintre ei. Dacă aspectul a fost observat la partea superioară a pilaștrilor, deși documentul nu specifică exact unde s-a înregistrat această situație, ne-am putea afla în fața unei intervenții ulterioare – o reparație capitală, în concordanță cu altele observate în structura monumentului. Constatăm, totuși, că lățimea contraforților se schimbă după mijlocul sălii, spre nord-vest. P9, situat la nord-vest de un podium dispus central de-a lungul C8, are lățimea de 2,25 m, mai mare cu aproximativ 10–13 cm decât cei de la sud-est de podium. De la mijlocul podiumului spre nord-vest sunt înregistrate reparații de amploare și la nivelul mozaicului, după cum vom vedea mai jos. Posibil ca această lățime mărită să reprezinte o încercare de întărire a zidului puternic afectat de un eveniment major, petrecut în prima etapă de funcționare a monumentului. Lungimea pe latura exterioară era de 101,2 m, iar cea de pe latura interioară, de 98 m³⁰³.

Fundația este adâncă (săpată în *loess*) și foarte solid construită, în concordanță cu recomandările vitruviene³⁰⁴. Nu se sprijină pe stânca naturală, asemenea construcțiilor din dreptul intrării a treia în portul modern³⁰⁵, deoarece aici aceasta se află mult mai jos. Din acest motiv, șanțurile de fundație s-au adâncit în pământul viu, înspre est. Spre exemplu, temelia zidului de sud-est ajunge până la 2,30 m adâncime, dintre care ultimii 0,50 m sunt alcătuiți din piatră informă fără mortar. Conform specificului tehnicii de construcție³⁰⁶, grosimea tălpii de susținere a pereților este mai mare decât cea a elevației. Referiri la structura acesteia vom face mai jos în descrierea rezultatelor sondajelor practice în diferite zone ale fundației. Tehnica utilizată pentru construirea fundațiilor zidurilor este *opus coementicium*, cu cofrajul ridicat pe măsură ce se construia zidul și demontat odată cu întărirea mortarului liant. În unele porțiuni au fost folosite și câte trei asize de cărămidă de egalizare între două straturi de zidărie comprimată (**Pl. VI, Detaliu: sondaj la fundația zidului pe pilastrul central**). Pe mortarul dintre asize, în unele porțiuni ale zidurilor terasei de sus, sunt vizibile amprente de lăsate de plăcile, de stâlpii verticali și de scândurile cofrajului³⁰⁷ și pot fi observate etapele de ridicare a nivelului de zidire (**Fig. 30 și 31**). Fundația în tehnica amintită este „sigilată” cu asize de cărămidă, primele din elevația zidului. Pe toată lățimea câmpului central, la baza zidului este prezentă o bermă din două asize

³⁰² Arhiva INP, dosar nr. 3726, Tema de proiectare pentru restaurarea și consolidarea mozaicului antic de la Constanța pentru construcțiile, provizorie și definitivă, de protecție a mozaicului și a complexului respectiv. Faza SP + DE, nr. 1883/18.V.1960, elaborată de grupa studii și documentare formată din arh. L. Vasilescu, Arh. P. Miculescu, Arheolog R. Florescu și Grupa de proiectare, formată din prof. arh. R. Bordenache, Arh. Șef proiect St. Balș, p. 2: „Pilaștrii care ritmează fața zidului spre mozaic, sunt executați din cărămidă (unii din aceștia chiar adăugați la zidăria veche)”.

³⁰³ RĂDULESCU 1970, p. 55.

³⁰⁴ Vitruvius, *DeArch.*, I, 9.

³⁰⁵ TAFRALI 1930, p. 53, imaginea din josul paginii.

³⁰⁶ ADAM 2005, fig. 289 și 29.

³⁰⁷ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 18.

de cărămidă (aproximativ 16 cm grosime), lată de 34 cm, pe care se sprijină plinta de marmură a pereților. În dreptul pilaștrilor, plinta se sprijină pe un strat gros de mortar.

Elevația era lucrată foarte îngrijit, în tehnica *opus mixtum*, din șiruri alternante de câte patru asize de piatră, ale căror blocuri măsoară în medie $0,40 \times 0,40 \times 0,18$ m, și patru rânduri de cărămidă plată, așezată cu latura lungă spre exterior, cu dimensiunile $0,34 \times 0,34 \times 0,04$ m. O secțiune prin zidul de nord-est arată că cele patru asize de cărămidă închideau și nivelau o umplutură de piatră informă legată cu mortar, marcată pe fața zidului de cele 4 asize de blocuri de piatră atent fățuită. Cărămida este de foarte bună calitate, bine arsă, cu porozitate 7%³⁰⁸. Rosturile de mortar din zidărie sunt mari, egale cu grosimea unei cărămizi, adică 4 cm. Distanța între asizele de cărămidă egală cu grosimea unei cărămizi denotă folosirea unei tehnici specifice perioadei târzii. Grosimea secțiunilor de asize de cărămidă variază între 35 cm (cel mai des întâlnită), 38 cm, până la maximum 40 cm. Și secțiunile din piatră de pe fața zidului au înălțime diferită, chiar în cadrul aceluiași câmp de zid. De exemplu, în C2, de jos în sus, înălțimile sunt: 66, 73, 60, 68 cm (secțiunea cu înălțimea de 60 cm are numai trei asize). Raportând însă aceste valori la celelalte câmpuri, constatăm un tipar: seturile de asize corespund, în mare parte, pe înălțimi, între câmpuri.

Blocurile de piatră erau bine fasonate, așezate în câte patru sau trei rânduri, integrate în fața de cărămidă a zidului. Urmau patru rânduri de cărămidă. Pilaștrii și zonele de încastrare a acestora în zidul mare erau construite exclusiv din cărămidă. Liantul utilizat pentru întreaga construcție era mortarul de culoare roz – cu cărămidă sau fragmente ceramice pisate și nisip. Pe fața interioară se păstrează urmele fixării plăcilor decorative cu crampoane din metal. Orificiile de fixare sunt prezente pe blocurile de piatră, acolo unde ele există, iar pe pilaștri, unde nu sunt asize din piatră, orificiile sunt făcute în general în mortarul dintre cărămizi (**Fig. 30, b**), la înălțimile corespunzătoare celor de pe câmpurile adiacente.

P1, primul pilastru dinspre sud-est, începe din colțul sălii, unde se țese cu pilastrul de pe zidul de sud-est. Are un aspect diferit. Spre deosebire de ceilalți, alcătuiți exclusiv din cărămidă, acesta folosește și asize de piatră dispuse identic cu cele folosite în câmpuri, însă mult mai înguste. Este mai lat decât ceilalți (4,20 m), atingând aproape lățimea unui câmp (4,35 m). Corespunde, ca dimensiuni și tehnică de construcție, cu pandantul său de pe latura paralelă, cea de sud-vest (**Fig. 33**). Se îmbină în unghi ușor obtuz cu primul pilastru de pe zidul de sud-est. Un alt pilastru diferit este P9, care este mai gros decât ceilalți, după cum am amintit deja. În rest, aceștia sunt identici ca dimensiuni și aspect. Despre ce se întâmplă dincolo de P9 nu avem informații, zidul fiind complet distrus spre nord-vest.

În centrul peretelui de nord-est era plasată o intrare, cu lățimea de 2,12 m, conservată pe o înălțime de aproximativ 2,40 m de la nivelul pavimentului. În momentul descoperirii, intrarea apărea zidită și transformată în nișă într-o etapă mai târzie de funcționare a edificiului (**Fig. 36**). Prin urmare, modul în care a fost proiectată și construită inițial este greu de reprodus. Restaurarea a urmat indiciile păstrate din această etapă târzie, în care aspectul general a fost alterat pentru a îndeplini un nou rol.

Fața exterioară a zidului de nord-est pare să nu fi fost vizibilă deasupra solului, cel puțin pe

³⁰⁸ Raport Tehnico-Științific privind conservarea mozaicului roman de la Constanța, întocmit de ing. D. Moraru și de ing. I. Istudor după materialele publicate și experimentări ale laboratorului DMI desfășurate între anii 1960–1963, Arhiva INP, dosar inv. 3745, p. 4.

jumătatea dinspre E a lungimii ei, cam din dreptul C3-C4³⁰⁹. Sondajul A, întreprins în anul 1961 în c. 26 (**Pl. IV**) de către Vasile Barbu, a surprins loessul situat foarte sus, cam la nivelul stratului B³¹⁰. Canalul este situat în această parte direct pe loess, iar zidul de nord-est nu are fața lucrată îngrijit, fiind îngropat, chiar dinainte de a-i fi fost adosat canalul. Pe această latură a zidului de nord-est sunt vizibile doar urmele cofrajului și are aspect neîngrijit, similar modului în care sunt lucrate fundațiile celorlalte ziduri. Credem că înălțimea de la care zidul de nord-est era vizibil dinspre nivelul orașului poate fi urmărită în funcție de modul în care coboară canalul spre nord-vest, inițial. Ceea ce se afla deasupra bolții canalului era vizibil. Toată această situație a fost condiționată de relief, panta falezei pe care o susține edificiul fiind în puternică coborâre spre nord-est.

Un alt sondaj important este cel din c. 23, săpat de la limita de nord-vest a caroului, spre sud-est, pe o lungime de 2,50 m și lat de 1,20 m, până la o adâncime de 0,45 m față de paviment. Sondajul se află în fața așa-numitei intrări în încăperea cu mozaic, despre care literatura de specialitate afirmă că a fost zidită într-o etapă târzie, moment în care a fost adosat și canalul. Pentru a se vedea fața de nord-est a zidului principal, au fost demontate latura de sud-vest a canalului și pavajul de pe fundul său. Aici, fundația începe în partea exterioară la + 0,75 m față de nivelul mozaicului³¹¹. Zidul a fost surprins pe o înălțime maximă de 1,75 m, pe care fața sa de nord-est este lucrată îngrijit, asemenea feței sale interioare, cu aceeași alternanță de patru rânduri de cărămidă și patru rânduri de piatră, din care s-au surprins câte două intervale. De aici începe fundația, mai întâi cu piatră informă amestecată cu mortar, pe o adâncime de 0,50 m, după care fundația se lățește spre exterior cu 0,25 m, continuând să coboare până la o adâncime necunoscută. Fundația lățită cuprinde două straturi din blocuri mari de piatră și bucăți mai mici pentru egalizare. Sub aceste două rânduri, fundația continuă cu două rânduri de cărămidă pentru egalizare, apoi iar piatră, punct în care săpătura s-a oprit. Pe conturul nișei, zidul nu are față, având aspect de umplutură. Zidăria care acoperă această porțiune din peretele de nord-est este ieșită în afară cu 0,38-0,40 m. Această situație indică, într-adevăr, existența unei intrări blocate ulterior. Pragul exterior al intrării se situa la + 0,65 m de la nivelul mozaicului, adică, cu 0,10 m mai jos de începutul fundației. Aceste diferențe de nivel au fost probabil rezolvate printr-un șir de trepte pe care se urca, de la nivelul mozaicului, spre oraș. Latura de sud-vest a canalului făcea corp comun cu zidăria care bloca intrarea, trădând o etapă concomitentă de intervenții asupra clădirii.

Latura de sud-est s-a conservat pe toată lungimea sa (18 m la interior, partea exterioară nu a putut fi dezvelită), pe o înălțime maximă de 4,14 m. Fața câmpului dintre primii doi pilaștri, P1 și P2 (**Pl. VI** și **Fig. 32**) era distrusă pe o porțiune de aproximativ 1,77 m de la înălțimea maximă. Are un traseu oblic și formează un unghi obtuz cu zidul de nord-est și unul ascuțit cu cel de sud-vest, urmărind probabil forma falezei, pentru o mai bună susținere a acesteia.

³⁰⁹ Arhiva documentară a MINAC, inv. 356, *Ipoteze de reconstituire a Edificiului cu mozaic: terasa II*, p. 2, document scris cu creionul, nesemnat.

³¹⁰ Pavimentul este considerat punctul 0 pentru măsurarea tuturor adâncimilor, cel puțin până în anul 1965, când modul de raportare pare să se schimbe. Pentru ceea ce s-a descoperit deasupra mozaicului, în zonele încă nesăpate în momentul în care a fost stabilit acest mod de raportare, descoperirile au fost înregistrate în trei straturi, A, B și C, A fiind cel mai de sus, iar C, cel care acoperea mozaicul. Nu cunoaștem grosimea lor, însă se pare că nu urmăreau straturi antice, dat fiind că în mare parte stratigrafia antică este bulversată aici, fiind notații convenționale, a căror explicație nu a fost încă găsită în documentele de arhivă consultate.

³¹¹ V. Barbu 1961, caiet de șantier inv. 3751, p. 30–31.

Este construită în aceeași tehnică și se țese cu cele două. Este prevăzută cu trei pilaștri alcătuiți exclusiv din cărămidă – doi în colțuri, lați de câte 2,85 m și al treilea dispus central, pe o lățime de 3,45 m. Cele două câmpuri de zidărie cuprinse între pilaștri au lățimi aproximativ egale, respectiv 4,38 m și 4,40 m. Spre deosebire de pilaștri, construiți numai din cărămidă, câmpurile dintre ei erau alcătuite din grupuri de câte patru asize de blocuri de piatră fasonate atent (la fel ca în cazul zidului de nord-est, înălțimea acestor patru asize este de 0,82 m, cu înălțimea medie a blocurilor de 0,17 m; lățimea maximă a asizelor de piatră este de aproximativ 3,30 m). Cele patru asize de piatră erau așezate peste fiecare patru asize de cărămidă, cu o înălțime totală de 0,33 m. Colțurile sălii și îmbinările dintre pilaștri și câmpuri erau executate exclusiv cu cărămidă.

Prin trasarea unui sondaj perpendicular pe pilastrul central (**Fig. 18**) au putut fi urmărite detalii de fundație. Fundația este adâncă, în dreptul pilastrului central ajungând până la aproximativ -2,20 m sub nivelul pavimentului. Este mai lată decât zidul pe care îl susține, spre interior evidențiindu-se cu 0,55 m. Baza fundației este alcătuită din piatră informă, fără mortar, așezată direct pe loess. Peste aceasta s-au așezat patru asize de cărămidă, pentru stabilizare și egalizare, apoi piatră legată cu mortar, într-un strat de 0,80 m și două rânduri de cărămidă, mai retrase spre perete cu aproximativ 0,20 m (iese din zid pe aceeași distanță ca pilaștrii).

Fețele interioare ale zidurilor marii săli erau placate cu marmură, peretele de sud-est fiind martorul cel mai concludent al dispunerii acestui decor. Urmele mortarului dintre zid și plăci s-a conservat cel mai bine pe peretele de sud-est, cu precădere spre colțul de nord. Astfel, se pot urmări amprente lăsate în mortar de înșiruirea de plăci cu lățimi diferite, pe partea inferioară a zidului. Acestea erau fixate la aproximativ 0,035 m distanță. Fiecărui astfel de spațiu liber rămas între două plăci îi era atașată o baghetă verticală din marmură, lată de 0,02 m. Pe primul pilastru dinspre nord-est pot fi urmărite amprente a patru plăci verticale, cu lățimi cuprinse între 0,59 și 0,85 m. Lățimile panourilor dreptunghiulare, dispuse longitudinal de la nivelul plintei, în sus, variază între 0,21 m și 0,915 m. Înălțimea totală poate fi calculată în funcție de lăcașurile pentru crampoane surprinse în linie, la aceeași înălțime, de 1,22–1,23 m, pe câmpul dintre P1 și P2.

În dreptul P2, pe nivelul de călcare (unde mozaicul lipsește) au fost descoperite mai multe plăci de marmură căzute. Una dintre ele ne atrage atenția în mod deosebit. Este o placă longitudinală, din care se mai păstrează 0,80 m × 0,30 m. Cuprinde trei registre decorative (**Fig. 79, b**). Din cel superior se păstrează numai un colț de chenar. Următorul, spart și el în mare parte, cuprinde picioarele și capul unui cal. Registrul inferior conține motivul solzilor, întâlnit și pe alte fragmente descoperite aici. La -0,20 m sub nivelul plintei apare loessul „cu urme de gropi” (?)³¹².

În colțul de est al sălii cu mozaic, stratul de pământ viu apare la aproximativ 0,15–0,20 m sub plinta de marmură, adică grosimea patului de așteptare al mozaicului, distrus aici încă din vechime. Toată această porțiune a fost răvășită de-a lungul perioadelor istorice. Mozaicul lipsește în totalitate, în unele locuri nici măcar straturile-suport nu au fost sesizate. Nu se înregistrează nici aici, nici în porțiunile cu mozaic intact vreun strat de dărâmatură care să suprapună acest nivel de călcare. Pământul care acoperă această zonă era unul de umplutură, în care s-au găsit multe fragmente de plăci de marmură și material ceramic amestecat. O parte din materialul ceramic prelevat din pământul de umplutură din colțul de est este înregistrat în carnetul de

³¹² Aceste piese au fost scoase din sondajul de 2 × 2 m făcut de Doina Galbenu, perpendicular pe zidul de sud-est, în dreptul pilastrului central. În cadrul aceluiași sondaj s-a putut observa și adâncimea la care apare loessul sub nivelul de călcare. Sondajul a fost ulterior prelungit pentru a se prinde detaliile de fundație ale celor 3 ziduri. Carnet de șantier Doina Galbenu 1960, inv. 3740, p. 33.

șantier ca datând din perioada secolelor II–IV p.Chr.³¹³. Dacă atribuirea cronologică este corectă, ceramica timpurie poate fi pusă în legătură cu construcțiile anterioare edificiului, situate foarte aproape aici, în spatele zidului de nord-est, aproape de colțul de est. Prin urmare, lipsa unor straturi nederanjate este evidentă aici, nu există nivel de călcare, nu există strat de dărâmatură, ci doar niște nuclee de plăci de marmură amestecate cu mortar, alunecate după deranjarea contextelor arheologice.

Foarte multă marmură a fost recoltată și din apropierea feței interioare a peretelui de sud-vest, înspre ieșirea către vestibul, la nord-vest de ea. Cele mai multe plăci erau lucrate în marmură albă, zaharoasă, apărând însă și câteva fragmente de marmură albă cu incluziuni roșiatice. Plăcile erau decorate fie cu caneluri verticale, fie cu solzi, una dintre ele păstrând chiar silueta unui amoraș³¹⁴. Pe același perete, însă la sud-est de ieșire, s-au conservat foarte bine mortarul aplicat și câteva fragmente de plăci din marmură albă încă prinse pe acesta.

Zidul de nord-vest a putut fi urmărit parțial numai la nivelul terasei mediane, cea cu încăperile boltite, unde pornește din spatele timpanului încăperii B11, din colțul de nord al B12. În partea de nord-est are o grosime de 1,5 m, urmând ca spre port să se lățească până la 2,15³¹⁵–2,30 m³¹⁶. Spre sud-vest, zidul era complet distrus de o clădire modernă, care a tăiat și strada *e*; prin urmare, nu se poate ști dacă se continua spre terasa inferioară, făcând corp comun cu aceasta. Este posibil ca nivelul inferior al complexului să fi fost de sine stătător, fără o legătură constructivă directă cu primele două niveluri. Spre exterior observăm că zidul de nord-vest a fost reconstruit la nivelul terasei mediane. Tehnica de construcție diferă, dar are tot un aspect regulat și îngrijit: fiecare bloc de piatră este încadrat cu fragmente de cărămidă, în lateral ele sunt așezate perpendicular pe axul asizei, iar deasupra și dedesubtul blocurilor, de-a lungul acesteia. Este practic o reconstruire a zidului, de la puțin peste pragul intrării în B12, până, probabil, la acoperiș, în mare parte cu material din propriile dărâmături. Reparația este vizibilă numai pe fața exterioară și probabil reprezintă cauza îngroșării zidului spre sud-vest (**Fig. 34**)³¹⁷.

Zidul de sud-vest este paralel cu cel de nord-est și construit în aceeași tehnică. S-a conservat numai parțial, respectiv partea dinspre sud-est, pe o lungime de 12,60 m, adică exact porțiunea sprijinită pe *loess*. Elevația sa spre nord-vest este greu de conturat. S-au propus mai multe soluții. Inițial a fost susținută ipoteza conform căreia, către sud-vest, adică spre portul antic, sala cu mozaic nu era deschisă. Oricât de adăpostit ar fi malul de sud-vest al peninsulei (spre deosebire de corespondentul dinspre nord), este greu de crezut că iernile sau furtunile tomitane puteau fi suportate într-un astfel de spațiu. Chiar sursele antice recomandă evitarea plasării unui paviment de asemenea complexitate în aer liber³¹⁸. În plus, grosimea de 2,16 m a zidului de sud-vest de pe terasa a doua, cu care acesta face corp comun, indică faptul că acesta era menit să susțină elevația unui perete pentru închiderea sălii pe partea dinspre port. În același timp, amintim și numeroasele fragmente de plăci din marmură căzute în încăperile terasei a doua, descoperite cu precădere în interior, în apropierea intrărilor, adică pe direcția zidului pe care îl placaseră,

³¹³ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 29.

³¹⁴ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 29, piesă neidentificată în imaginile din arhiva MINAC.

³¹⁵ Arhiva documentară a MINAC, inv. 356, *Ipoteze de reconstituire a Edificiului cu mozaic: terasa II*, p. 2.

³¹⁶ A. Rădulescu 1963, carnet de șantier inv. 272, p. 12–13.

³¹⁷ Pentru mai multe detalii, vezi infra, p. 85–86.

³¹⁸ Cetus Faventinus, *Artis architectonicae privatis usibus abbreviatus liber*, XIX, 3: „Sub diuo maxime uitanda sunt pauimenta, quoniam frigore et umore saepe corrumpuntur”.

respectiv cel de sud-vest al terasei superioare. Parte din acest inventar este formată și din fragmente de plăci care imitau baze de coloane și capiteluri, ceea ce arată că și această latură continua spre nord-vest cu aceeași structură de alternanță între pilaștri și câmpuri de zid, placate în mod asemănător celui de nord-est, ceea ce ar constitui un argument în plus pentru a susține ipoteza conform căreia terasa superioară era închisă și acoperită. A fost propusă și o reconstituire aflată între cele două expuse mai sus. S-a presupus existența cel puțin a unor pilaștri, dacă nu a unui perete continuu, care să susțină un acoperiș ușor³¹⁹ (**Fig. 50**).

O propunere care ar rezolva această problemă se poate lega de existența unor puncte intermediare de sprijin între cele două laturi lungi ale sălii. O linie de coloane, cu dispunere paralelă cu zidurile longitudinale, aflată mai aproape de latura de sud-vest, ar putea suporta greutatea unui acoperiș ușor, eventual într-o singură apă, înclinat spre port³²⁰ (**Fig. 35**). Pe profilul unui mic sondaj făcut sub nivelul mozaicului, în colțul drept, se observă conturul lateral, parțial, al unei gropi (**Fig. 75, a**). Este greu de spus dacă acest detaliu ar fi putut indica prezența substructiei unui element intermediar de susținere a acoperișului sau nu. În plus, locul exact în care a fost practicat sondajul nu se poate identifica în prezent.

Propunerea cea mai plauzibilă, întâlnită într-o documentare a arhitectului G. Pătrașcu, este utilizarea unui sistem de ferme duble, fiecărei perechi corespunzându-i un singur pop, pe care se sprijină un acoperiș ușor, în două ape³²¹.

Prin urmare, grosimea etajului inferior al zidului de sud-vest, fragmentele de marmură căzute în apropierea ieșirilor din încăperile boltite și clima tomitană sunt câteva dintre motivele care susțin **închiderea perimetrală și acoperirea sălii**.

O particularitate este dată de amenajarea sa, o parte pe un sol stabil, iar cealaltă pe zidul terasei inferioare, cu care se țese perfect, în dreptul primei încăperi boltite (B1), fiind practic o continuare a elevației sale pe nivelul terasei cu mozaic. Din cauza reliefului falezei, pentru a ajunge să jonctioneze cu zidul terasei inferioare, pe care se sprijină, fundația sa a fost construită în trepte, care coborau spre B1. Adâncimea maximă a fundației sale este de 2,60 m și este alcătuită din blocuri de calcar cochilifer legate cu același tip de mortar, turnat în cofraj (de la care încă se mai păstrează urmele lăsate pe fețele fundației). De această latură se sprijinea șirul de trepte care cobora dinspre vestibul spre terasa II. Ritmul în care coborau treptele poate fi urmărit în funcție de nivelul la care apar șanțurile fundației pe zidul de sud-vest (**Fig. 40, a**).

Una dintre cele două intrări în marea sală era plasată în prima etapă de funcționare în partea centrală a zidului de nord-est, între P7 și P8 (**Fig. 36**). Avea o înălțime maximă conservată de 2,20 m și era lată de 2,12 m. Fiind alterată în momentul închiderii sale, în a doua fază de existență a edificiului, nu au putut fi observate detalii despre modul de închidere. Este destul de nefirească lățimea mică a acesteia, comparativ cu dimensiunile mari ale sălii. Probabil de aceea a

³¹⁹ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 18–22.

³²⁰ ERSOY, YOLAÇAN 2012, p. 72, fig. 1 au propus o astfel de acoperire pentru Sala cu mozaic din piața publică a Smyrnei romane, înainte de cercetarea integrală a clădirii. După descoperirea unei a treia nave, reconstituirea a fost modificată, acoperișul sălii fiind susținut de zidurile perimetrice și de două șiruri de coloane paralele cu laturile lungi, care împărțeau aula în trei nave. Folosim totuși ilustrația din publicația inițială, nu ca analogie, ci ca material ilustrativ al unei ipoteze de acoperire a edificiului tomitan.

³²¹ Arhiva documentară MINAC, inv. 364, Conf. arh. G. Petrașcu, *Documentare pentru înțelegerea monumentului cu mozaic din Constanța*, p. 3–4; autorul face o trimitere la două edificii cu deschideri mari, în care soluția propusă a funcționat în Antichitate: bazilica lui Traian din Roma, cu o lățime de 75 de picioare și bazilica din Fano, cu o deschidere a fermelor de 60 de picioare.

fost necesară și cea de-a doua intrare, care se făcea prin vestibul (casa scării) și care avea o lățime de 3,40 m. După astuparea intrării cu zidărie în aceeași tehnică, la exterior, legată de latura de sud-vest a canalului, spațiul rezultat a devenit o nișă în peretele de nord-est.

Alt element definitoriu al arhitecturii interioare a sălii este podiumul (Fig. 37). Adăugat ulterior, aparținea probabil celei de-a doua faze de existență a edificiului, cea în care a fost blocată și intrarea dinspre oraș. E greu de imaginat că podiumul ar fi putut funcționa în imediata vecinătate a unei intrări, de aceea legătura între momentul construirii acestuia și cel al blocării intrării este evidentă. Se observă și lipsa de simetrie dintre podium și covorul cu mozaic, precum și modificările efectuate la nivelul chenarului odată cu montarea platformei. Acesta nu este centrat pe niciunul dintre câmpurile componente ale covorului, ci ține cont numai de zidul de nord-est, fiind plasat aproximativ în centrul său, în spațiul dintre doi pilaștri (respectiv P8 și P9), la 1,50 m mai spre nord-vest față de începutul celui de-al doilea câmp pătrat³²². În momentul așternerii unui mozaic, se aveau în vedere mai multe aspecte: forma camerei, destinația ei³²³, elementele constitutive (pilaștri, abside, podiumuri, intrări³²⁴ etc.) și mobilierul (locurile în care se aflau paturile în *triclinium*³²⁵ erau uneori marcate prin trei chenare nedecorate, spațiul ocupat de mese etc.). Se pare că prezența podiumului nu a fost gândită în timpul montării mozaicului, cele două nefuncționând de la început sub această formă. Susținem, însă, contemporaneitatea platformei în trepte cu blocarea intrării principale, dinspre Piața Ovidiu.

Podiumul este alcătuit din trei rânduri de blocuri litice. Baza este formată din cinci blocuri de piatră; ea iese din linia pilaștrilor între care este amenajată cu aproximativ 0,50 m spre interiorul sălii. Blocurile de piatră sunt din calcar, fasonate și au următoarele dimensiuni medii: $L = 0,6-1,70$ m, $l = 0,70$ m și $h = 0,35$ m. Următoarea asiză este formată din șase blocuri de calcar tare, fasonate îngrijit, care au următoarele dimensiuni medii: $L = 0,76$ m, $l = 0,42$ m și $h = 0,30$ m. Acest rând este mai împins înspre perete cu 0,06–0,08 m, dar, fiind mai îngust, nu ajunge până în zidul de nord-est. Din acest motiv, spațiul rămas liber a fost umplut cu pământ și cu piatră informă. Blocurile erau bine montate, oferind un spațiu stabil prin fixarea cu scoabe din fier prinse în plumb (scoabe cu $L = 0,20$ m și $l = 0,04$ m). Asiza a doua era puternic lustruită în zona mediană, având aspect de treaptă, pe care s-a călcat și care s-a tocit în timp. Al treilea rând de piatră, cel superior, incomplet conservat, era alcătuit din blocuri de calcar bine fasonate, având o lungime totală de 3,42 m, $l = 0,60$ m, $h = 0,22$ m (L individuală a fiecărui bloc = 0,84–1,38 m). Tot rândul era deplasat ușor spre exterior, între el și zidul de nord-est rămânând un spațiu de aproximativ 0,30 m, poate mai redus inițial. Rândul este mai retras înspre zid cu 0,27 cm față de cel pe care stă. Probabil distanța era mai mare, având în vedere alunecarea sa spre mozaic. Blocurile din acest rând sunt trapezoidale în secțiune, cu baza mare în jos. Prin urmare, platforma este și mai îngustă, de 0,37 m lățime, cu suprafața tocită, dovadă a folosirii îndelungate.

Atât în fotografii, cât și în consemnările din caietele de șantier³²⁶, în fața acestei structuri este

³²² D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 27.

³²³ DAGR, tom 3, vol. 2, p. 2112–2113.

³²⁴ Unele mozaicuri sunt poziționate în așa fel încât oferă un discurs al imaginii, care poate fi citit sau înțeles numai prin respectarea perspectivelor impuse de poziționarea intrărilor și a părților componente ale încăperilor, TITE 2010, p. 44, fig. 2.

³²⁵ Mozaicul cu Victoriei și Amorași descoperit la Alba Iulia are marcate două chenare laterale albe în acest scop, vezi BERCIU 1961, planșa IV.

³²⁶ D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 25.

înregistrat un strat gros de mortar (**Fig. 37, b**), care în c. 06 are aspectul unui „strat compact de moloz, cu foarte mult mortar, ce se întinde pe o lungime de 4,60 m perpendicular pe zid (n.n. de la zidul de nord-est către sud-vest). (...) Chiar în fața altarului (n.n. podium), în acest strat am găsit câteva bucăți de marmoră, de mărimea unor bolovani”, fragmente de cărămizi și mortar³²⁷, „fragmente multe de marmură spartă șlefuită sau rotunjită”. Stratul de mortar suprapune un strat de pământ brun așternut direct pe mozaic, care conține materiale antice – în c. 05,06, 09 și 010 au fost găsite „și două funduri de farfurii având imprimate pe ele unul o cruce, celălalt un vas (cantharos)”. Stratul de mortar se îngustează spre marginea c. 06, atingând 0,20 m grosime³²⁸, iar fragmentele antice se răresc, pământul apare mai afânat și contaminat cu material recent. Și mozaicul apare deranjat începând din această zonă spre nord-vest.

Din informațiile consemnate la adresa podiumului reținem două elemente importante. În primul rând, stratul cu mult mortar reprezintă un nivel de demantelare a zidului de nord-est, petrecută cu ceva timp după abandonarea edificiului. Este singurul punct în care el apare clar, nederanjat, consemnat și în scris, și în materialul fotografic. În al doilea rând, modul în care este amplasat podiumul explică o primă intervenție pe covorul cu mozaic – restrângerea chenarului în dreptul său prin micșorarea motivului decorativ al vrejului de iederă.

Vestibulum sau „casa scării” este încăperea situată pe latura de sud-vest a sălii cu mozaic, cu o suprafață de 5,40 × 9,36 m, ce făcea legătura între primele două terase și nivelul orașului antic. Construită în aceeași tehnică, țesută de zidurile sălii cu mozaic, are o formă neregulată, impusă de relief și de planul general al clădirii. Peretele de sud-est este de fapt continuarea zidului de sud-est al mării sălii, iar cel de nord-est este comun cu sala cu mozaic. Înălțimea maximă a peretelui de sud-est atingea, în momentul descoperirii, 1,49 m. O porțiune de 1,50 m din acesta era suprapusă de fundațiile unei construcții moderne.

Nu a putut fi cercetat în totalitate, din motivul amintit, însă cele patru trepte care urcau din interiorul încăperii către latura sa de sud-est atestă existența unei ieșiri către oraș în această parte. Judecând după lățimea intrării în sala cu mozaic, acesta pare să fie principalul punct de acces în clădire.

Și „casa scării” avea inițial pereții placați cu marmură montată peste stratul de mortar roz cu ajutorul cramponelor, ale căror urme încă se păstrează în orificiile de fixare din ziduri. Este același sistem de prindere a plăcilor utilizat în marea sală cu mozaic, ceea ce, alături de tipul identic de mortar, indică decorarea acestor două interioare în aceeași perioadă, conform unui plan comun. Peste stratul de mortar roz a fost așternut unul de mortar alb, cu nisip și urme vegetale, fără fragmente ceramice în compoziție. Prin urmare, într-o perioadă târzie, marmura a fost înlăturată de pe pereții vestibulului, iar în locul acesteia a fost aplicat un mortar de culoare albă. Motivul și momentul schimbării sunt necunoscute. Pot fi puse în legătură cu reparațiile executate asupra pavimentului și cu modificările care au avut loc pe terasa superioară (adosarea unui podium, construirea canalului din exteriorul zidului de nord-est, blocarea intrării de pe latura de nord-est). Culoarea albă a mortarului ne duce cu gândul la construcțiile ridicate la Tomis în secolul VI p.Chr.³²⁹.

³²⁷ D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 26

³²⁸ Grosimea maximă nu este specificată, doar faptul că sondajul efectuat de Vasile Barbu anterior atinsese stratul menționat și, prin urmare, la grosimea sa se adaugă și partea decopertată atunci.

³²⁹ PAPUC 2005, p. 62 vorbește despre termele bizantine care au și ziduri legate cu mortar de var. Și unul dintre

Intrarea spre sala cu mozaic, cu o deschidere de aproximativ 3,40 m și o lățime de 2 m, păstra încă în momentul descoperirii un „pavaj” din dale de cărămidă, aplicat la cota nivelului de călcare al mării săli (cota pavimentului). Faptul că aceste cărămizi erau suprapuse (au fost surprinse patru asize, pe o înălțime de 0,28 m față de pământul viu peste care era așezat patul de așteptare al mozaicului) demonstrează că nu este vorba despre un pavaj, ci despre continuarea fundației zidului de sud-vest, sub intrarea în vestibul³³⁰, peste care era montat un prag care nu s-a păstrat. Dalajul din încăperea de trecere este situat cu 0,20 m mai sus decât nivelul pavimentului. Aflăm din caietul de șantier că diferența de nivel a fost suprimată prin plasarea a două lespezi de piatră cu dimensiunile 0,90 m × 0,45 m și 0,70 m × 0,51 m, peste „pavajul” de cărămidă situat între limitele intrării³³¹. Este probabil vorba despre ceea ce se mai păstra din pragul care trebuie să fi existat aici.

Ieșirea spre nivelul antic al orașului, deși nu a fost surprinsă pe zidul de sud-est, suprapus în mare parte de o construcție modernă, este clar indicată de scările care urcau în direcția sa (Fig. 38). Treptele sunt susținute de două ziduri paralele, orientate nord-vest/sud-est, situate la o distanță de 1,80 m unul de celălalt. Primul este lipit de cel de sud-vest al vestibulului și merge de-a lungul său. Are o lățime de 0,35 m și o înălțime de 0,20 m. Este alcătuit din piatră lipită cu mortar roz. Pandantul său către nord-est trece prin mijlocul încăperii, pe o lungime de 6,78 m (din peretele de sud-est până la prima treaptă). Are o lățime de 0,60 m. Pe cele patru trepte se putea ajunge de pe o platformă dreptunghiulară, placată tot cu piatră, aflată în capătul primelor două trepte, cu direcția perpendiculară pe a celorlalte situate mai sus. Cele două trepte porneau de la nivelul de călcare al vestibulului. S-a păstrat pragul ieșirii spre terasa mediană a construcției. Șanțurile conservate pe suprafața sa arată că intrarea era închisă cu o poartă.

În stratul de depunere din interiorul încăperii de trecere s-au descoperit materiale amestecate: monede moderne (1 kreuzer austriac de la 1812 și o copeică din secolul XIX), dar și opaițe antice (unul întreg și unul fragmentar, despre a căror datare nu se specifică nimic).

Canalul

Fața exterioară a laturii de nord-est este însoțită, pe toată lungimea sa, de un canal, acoperit inițial cu boltă din cărămidă, care la capătul de nord-vest al edificiului cotește spre mare, urmărind traseul laturii sale din această parte. Secțiunea care a permis primele observații referitoare la această construcție a fost trasată în c. 26 (Pl. IV și Fig. 39 a).

Secțiunea A, cum este notată în carnetul de șantier, cu o suprafață de 1,20 × 3 m, alături de sondajul din c. 23 și cel din c. 20 (?)³³², a permis observarea detaliilor de fundație și a relației dintre canal, zidul edificiului și intrarea blocată. În c.26, canalul este amenajat pe *loess*³³³. Latura

pereții canalului adosat zidului de nord-est al Edificiului cu mozaic este completat cu zidărie legată cu mortar alb, în timpul unei reparații făcute într-o perioadă târzie.

³³⁰ De altfel, și intrările în încăperile boltite de pe terasa inferioară au ca limită inferioară asiza superioară din primul grup de patru rânduri de cărămidă de deasupra fundației, peste care, în cel puțin două cazuri (B1 și B5), era montat pragul intrării.

³³¹ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 30.

³³² Un alt sondaj este înregistrat în carnetul de șantier ca făcut „în dreptul c. 22”, însă indiciile din fotografii îl plasează mai degrabă în c. 20, adică în spatele C8 și P9; plasarea lui aproximativă s-a făcut după sistemele de scripeți fixate pe schelă, care marchează fiecare dintre cele 3 sondaje pe Fig. 39, a; este posibil ca „în dreptul c. 22” să se refere la extinderea sondajului din c. 23 spre nord-vest, deci ceva diferit față de sondajul surprins în fotografii.

³³³ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 26–27.

de nord-est este alcătuită din blochete de calcar nefasonate și fără mortar. Înălțimea maximă conservată atinge 1,20 m în c. 26, iar în c. 23, 1,90 m. Cel de sud-vest este alcătuit din blocuri de piatră de dimensiuni diferite, unele fasonate, altele nu, legate cu mortar roz. Înălțimea maximă surprinsă în c. 26 este de 0,80 m, iar grosimea, între 0,56–0,58 m.

În c. 23, la partea superioară, canalul era alcătuit numai din asize de cărămidă, care marcau începutul boltirii. Fundul canalului era pavat cu piatră legată cu mortar roz. Spre latura de nord-est, pavajul este legat cu pământ. Sub zidul de nord-est și parțial sub partea inferioară a canalului se observa un strat de pământ negru (Fig. 39, b).

Pe profilul de nord-est, înregistrat în timpul efectuării sondajului în c. 23, se poate observa panta canalului (Fig. 39, b), foarte pronunțată în apropierea fostei intrări în edificiu. Diferența de nivel este de aproximativ 0,29 m, pe o distanță de aproximativ 2,50 m (lungimea profilului de nord-est al sondajului). De asemenea, aici se face trecerea dintre fundația așezată direct pe loess, în partea de sud-est a traseului său și o porțiune în care canalul stă pe un strat de pământ negru, gros de aproximativ 1,65 m. Între acest nivel și fundul canalului este așternut un strat de nisip, gros de 0,02–0,08 m, pentru stabilitate, peste care sunt fixate mai multe rânduri de piatră pentru nivelare. Pământul negru, care conține și materiale arheologice, are menirea de a nivela o porțiune tăiată în loess, probabil pentru amenajarea inițială a intrării în edificiu, care se afla la un nivel situat cu 1,65 m sub cel de călcare al orașului antic. Și aici se înregistrează diferența dintre marginile fundului canalului – cea de sud-vest este legată cu mortar, iar în cea de nord-est mortarul lipsește. Zidul de nord-est al edificiului are în această secțiune fața dinspre oraș dreaptă, spre deosebire de situația din c. 26, unde era lucrat neîngrijit.

În sondajul din c. 22, prin zidul de nord-est al canalului se constată o „dublare” a sa, asemănătoare situației înregistrate în zona celor cinci încăperi dinspre colțul de est al edificiului. Astfel, zidul dinspre piața Ovidiu are o fundație puțin adâncă, direct pe loess, la aproximativ 2,50 m sub nivelul actual de călcare. Înălțimea maximă conservată este de 0,54 m, iar grosimea, de 0,38–0,42 m. Partea inferioară este alcătuită din piatră informă, nelegată cu mortar, ci cu pământ, iar partea superioară, din cărămidă legată cu mortar roz (două-trei asize conservate pe loc). Lipit de el și paralel, spre interiorul inițial al canalului, fără să se lege, se află un alt zid, gros de 0,65–0,75 m, cu o fundație mai adâncă, la -3,80 m față de nivelul de călcare actual. El este construit din blocuri neregulate legate cu un mortar de culoare roz deschis, diferit de cel al primului zid, de un roz mai închis³³⁴. V. Barbu consideră această modificare rezultatul unei reparații târzii și presupune că tot în acest moment, după construirea unui nou perete de nord-est, se renunță și la acoperișul boltit al canalului, acesta funcționând în continuare neacoperit³³⁵ sau fiind protejat cu plăci mari de calcar, asemenea canalului de pe mijlocul străzii *e*. Cauza acestei modificări poate fi legată fie de schimbarea funcționalității sale, fie de faptul că, în momentul refacerii zidului său de nord-est, tehnica ridicării acoperișurilor boltite, precum și posibilitatea furnizării cărămizii necesare lipseau la Tomis. Acest aspect ne-ar sugera o datare târzie a reparației, care s-a petrecut probabil concomitent cu celelalte lucrări din fața încăperilor boltite de pe terasa mediană, într-o perioadă în care materialele de construcții folosite erau cele avute la îndemână – blocuri de piatră fasonate și cărămidă prelevate din construcții dărâmate și piatră nefasonată, legate cu pământ. Renunțarea la acoperișul boltit al canalului poate să se lege de funcții-

³³⁴ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 50.

³³⁵ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 36.

onarea străzii de la nord-est de B11, prevăzută cu canal central acoperit, neboltit. Amenajarea unor străzi asemănătoare (placaj cu dale mari de piatră și canal central neboltit, tot din piatră) se înregistrează în săpăturile din Parcul Catedralei și sunt încadrate cronologic în secolul V p.Chr. Un exemplu concludent este cel oferit de strada *a*, din cartierul cercetat în Parcul Catedralei, a cărei ultimă reamenajare, cea mai de amploare, era contemporană cu ridicarea clădirilor cu ziduri legate cu mortar, care o flanchează pe latura de est. În acest moment, strada *a* este pavată cu dale mari de calcar și este prevăzută cu canal median de scurgere a apelor pluviale, acoperit cu plăci de calcar. În cazul străzii *e*, cea situată la nord-vest de edificiul cu mozaic, observăm cel puțin două intervenții ulterioare, prima trădată de culoarea și uzura diferită a plăcilor care acoperă canalul median și jumătatea sa de nord-vest, a doua, de aspectul diferit al plăcilor și de ușoara deviere de la axul inițial al străzii (Fig. 4). Prima reparație este clar legată de canalul median și poate reprezenta momentul în care acesta a fost construit, sub nivelul străzii. Lucrările au fost executate prin decopertarea parțială a străzii *e*, mai exact a jumătății dinspre nord-vest. După ridicarea canalului, ea a fost repavată. Nu avem informații scrise nici despre strada, nici despre canalul de sub ea, însă imaginile din arhivă permit următoarele concluzii:

- strada *e*, pavată din momentul sau chiar dinaintea construirii Edificiului cu mozaic, a fost prevăzută cu un canal de scurgere a apelor pluviale acoperit, neboltit, cu zidurile laterale construite din piatră informă legată cu mortar, într-o a doua etapă de funcționare;
- în porțiunea vizibilă, canalul de sub strada *e* este construit într-o tehnică diferită față de cea în care a fost ridicat canalul din spatele zidului de nord-est al edificiului, asemănătoare mai degrabă cu cea folosită în momentul reparării zidului de nord-est al canalului amintit;
- pare să prezinte două faze de funcționare, ceea ce ar lăsa deschisă ipoteza conform căreia cele două canale au fost ridicate în același timp, urmând ca și reparațiile să fie făcute concomitent și să se soldeze cu renunțarea boltirii și cu ridicarea zidurilor drept, până sub nivelul pavajului;
- dimensiunile și capacitatea canalelor sunt comparabile, raportat la elementele prezente în fotografii.

Prin urmare, în această parte a edificiului se pot identifica **trei intervenții** ulterioare momentului construirii sale. După o primă distrugere, structura laturii de nord-est a edificiului a fost regândită și modificată. I s-a adăugat de-a lungul feței exterioare un canal înalt, acoperit cu boltă din cărămidă pe toată lungimea și i s-a blocat intrarea dinspre Piața Ovidiu. A doua intervenție este vizibilă asupra peretelui de nord-est al canalului, reconstruit ulterior, în timpul reparațiilor necesare în urma unei noi distrugerii. Are aspect diferit, iar fundația sa este așezată pe un strat de nivelare, nu direct pe loess, asemenea pandantului său dinspre sud-vest. De asemenea, pentru același raport de posterioritate față de zidul de sud-vest pledează și lipsa de continuitate dintre cel de nord-est și pavajul de pe fundul canalului. Faptul că pe zidul reconstituit au fost găsite atât porțiuni cu mortar (c. 22), cât și fără (c. 23) indică **o a treia etapă în funcționarea canalului, ultima**, reprezentată de reparații punctuale, în care nu mai era implicată folosirea mortarului, ci doar pământul ca liant rudimentar.

Prin sondajul efectuat în c. 23 ($2,50 \times 1,20 \text{ m}^2$) s-a urmărit și analiza feței dinspre oraș a zidului de nord-est. În acest scop a fost demontată și o porțiune din canal. Fața sa este dreaptă, îngrijit lucrată, prin alternarea de patru rânduri de cărămidă cu patru asize de piatră. Fundația este mai lată decât elevația cu 0,25 cm spre nord-est. Baza este asigurată de un pat de piatră peste care s-au așezat un strat de cărămidă pentru egalizare, două rânduri de blocuri de piatră de

dimensiuni mari, piatră informă pe o înălțime de 0,50 m, peste care s-au ridicat în ordine patru asize de cărămidă, patru de piatră și alte două de cărămidă³³⁶.

În acest din urmă sondaj s-au putut surprinde foarte clar intrarea în sala cu mozaic și modul în care a fost blocată. Acoperirea s-a făcut cu zidărie construită în aceeași tehnică, însă nu la fel de îngrijit și fără a fi adusă exact la fața zidului existent. Această porțiune iese spre exterior cu aproximativ 0,38 m. Zidirea intrării a început de la nivelul stratului de piatră nefasonată din fundație, adică mai sus cu 0,32 m față de berma dinspre exterior. Zidul de sud-vest al canalului se țese cu această porțiune, ceea ce arată faptul că operațiunile au fost desfășurate în același moment.

V. Barbu datează materialul scos din sondajele amintite între secolele I–V p.Chr. Sigur, materialele sunt amestecate și fără un studiu amănunțit nu pot fi utilizate ca argument pentru datarea construcției canalului în secolul V p.Chr.

În partea de sud-est, canalul este întrerupt pe o porțiune. Se constată, însă, modul în care acesta a folosit structura mai veche pentru a-și face loc. Zidul canalului trece prin intrarea boltită în complexul mai timpuriu surprins în această parte a Edificiului cu mozaic, complex scos din uz (cel puțin în forma în care fusese conceput) în momentul construirii Edificiului cu mozaic sau poate mai târziu, când s-a ridicat canalul care îl taie. De asemenea, în carnetul de șantier inv. 280 sa consemnat faptul că era mult mai îngust în această zonă, urmând să se lățească, până la 0,85 m înspre nord-vest. Îngustarea sa trebuie pusă în legătură cu spațiul prin care a trebuit să se strecoare canalul, respectiv prin intrarea boltită a uneia dintre camerele încă păstrate. Deși pare greu de crezut că în apropierea unei construcții de importanța Edificiului cu mozaic, în inima orașului antic, o clădire mai veche ar putea fi lăsată în părăsire, întinând imaginea luxoasă și impunătoare a monumentului alăturat, acest aspect poate fi considerat încă un exemplu de reutilizare a unei structuri mai vechi pentru întărirea uneia mai târziu³³⁷. Păstrarea zidurilor vechii clădiri, ce prezenta la rândul ei mai multe etape de funcționare și diverse reparații, asigură și stabilitatea pantei falezei, împiedicând alunecarea unor mari cantități de pământ spre zona portului. Coama canalului se afla, împreună cu ruinele timpurii, sub nivelul de călcare.

Care ar fi fost motivul pentru care, la un anumit moment, tomitanii au renunțat la utilizarea intrării principale în Edificiul cu mozaic? A fost această decizie condiționată numai de distrugerile produse de atacurile barbare care au zdruncinat cursul istoric al vieții vest-pontice în Antichitatea târzie sau au existat și alți factori care au motivat adoptarea unei astfel de soluții? Referitor la această problemă, am aminti, în primul rând, un aspect de geografie antică privitor la zona la care ne referim: capul peninsulei tomitane era despărțit de partea continentală a orașului vechi de o râpă naturală cu direcția nord/sud³³⁸. Denivelarea în cauză a dăinuit până în perioada modernă, când a fost făcută o egalizare generală care a permis ridicarea construcțiilor din actuala Piață Ovidiu. Prin urmare, în cazul unui flux abundent al apei pluviale, panta naturală a terenului ar fi condus șuvoaiele de apă spre râpă, sigur, numai în lipsa unor canale care să direcționeze un curs controlat. Interiorul sălii cu mozaic, aflat la un nivel de călcare inferior celui al orașului, era periclitat de manifestarea unor astfel de fenomene. Panta naturală, cota nivelului de călcare din sala cu mozaic și lipsa unui mod de a controla scurgerea apelor pluviale în imediata vecinătate a edificiului puteau favoriza inundarea acestuia. Prin urmare, soluția astupării intrării,

³³⁶ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 30–31.

³³⁷ Cap. 3, discuția despre reutilizarea unor structuri mai vechi situate la baza falezei (C5), în dreptul portului tomitan.

³³⁸ COVACEF, COVACEF 1993, fig. 3 și 4; COVACEF 1998, p. 261–262, n. 4 și fig. 1.

corelată cu adosarea unui canal pe latura de nord-est, care cotea spre nord-vest (spre port), poate fi adoptată ca urmare a unor fenomene naturale. Au existat factori naturali care ar fi putut influența viața urbană pe coasta de est a Scythiei Minor. Un cutremur puternic, care ar fi putut produce distrugeri la Tomis, amintește și M. Sîmpetru³³⁹, cu trimitere specială la situația înregistrată la Tropaeum Traiani în anul 475 p.Chr.³⁴⁰ și posibil și la Capidava³⁴¹. Într-adevăr, a doua jumătate a secolului V p.Chr. prezintă un moment-cheie pentru urbanismul tomitan³⁴².

O altă ipoteză ar putea lega prima distrugere a monumentului de unul dintre atacurile care ar fi afectat și Tomisul, mai ales dacă luăm în considerare dovezile arheologice înregistrate pe profilurile stratigrafice din săpăturile desfășurate între limitele vechiului oraș³⁴³. Prin prisma acestor argumente, blocarea intrării ar avea mai mult un rol strategic, de împiedicare a unei pătrunderi facile în clădire, însă rolul canalului ar fi inexplicabil în acest context. Lipsa unor niveluri de arsură la Edificiul cu mozaic, care să ateste ipoteza, poate însă fi pusă pe seama deranjării profunde a stratigrafiei în zonă. Prin urmare, nu reprezintă un argument valid. Însă în lumina existenței unei relații de condiționare între unele atacuri barbare și fenomenele naturale care le-au precedat³⁴⁴, prima distrugere a monumentului ar putea fi pusă în legătură nu numai cu situația sociopolitică a provinciei în Antichitatea târzie, ci și cu fenomenele naturale care ar fi putut acționa în această perioadă, cu efecte dezastruoase pentru oraș, situație care ar explica și necesitatea construirii unui canal în același moment cu zidirea intrării principale.

Lățimea canalului (care înspre capătul de nord-vest se mărește), de 0,85 m în medie, înălțimea zidurilor sale, faptul că la partea superioară era prevăzut cu boltă, probabil pe toată lungimea sa, sunt elemente care ne-ar putea duce cu gândul la coridoarele adosate către exterior unor construcții romane. Acestea, însă, nu sunt construite în pantă și nici nu au o lungime atât de mare. Rolul lor este de a face legătura între două încăperi nu prea îndepărtate este greu de stabilit în cazul Edificiului cu mozaic. Din cauza stării precare de conservare nu știm de unde pornea acesta și nici unde se oprea. Putem, totuși, presupune, având în vedere direcția sa, că jonționa cu canalul situat sub nivelul străzii de la nord-vest de bolta B11, care se îndrepta la rândul său spre canalul colector situat la baza pantei falezei (care trecea prin dreptul încăperilor de pe terasa inferioară a edificiului (**Pl. II**)).

Zidul de susținere a scărilor care coborau dinspre terasa superioară cade ușor oblic pe fațada de sud-vest a edificiului, având o orientare aproximativă est/vest. Se leagă cu acesta în dreptul punctului în care începe ultima treaptă a fundației sale. Se sprijină pe pământul viu și are rostul de a susține terasele pe care erau amenajate treptele, spre a împiedica alunecarea acestora către piațeta din fața încăperilor boltite. Are o grosime de 1,10 m și s-a putut urmări pe o lungime de aproximativ 9,60 m, terminându-se în dreptul ultimei trepte. Este construit în același stil precum Edificiul cu mozaic, prin alternarea de patru rânduri de blocuri din piatră bine fasonate cu câte patru asize de cărămidă, toate legate cu mortar. Aspectul foarte ordonat

³³⁹ SÂMPETRU 1973, p. 59–60.

³⁴⁰ SÂMPETRU 1984, p. 22–23.

³⁴¹ FLORESCU 2000–2001, p. 457.

³⁴² Vezi în capitolul anterior discuția despre etapele de dezvoltare a orașului.

³⁴³ Nivelul N II, Parcul Catedralei, sfârșitul secolului IV p.Chr. și distrugerea de după 423 p.Chr., tot în Parcul Catedralei, cf. RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11; sau gropile cu cenușă de la jumătatea secolului V p.Chr., înregistrate în zona Fantasio, cf. CCA 2008, p. 291–292.

³⁴⁴ FLORESCU 2000–2001, p. 451–457.

al feței dinspre piațetă demonstrează faptul că zidul nu închidea de la începutul existenței sale un spațiu interior, ci se afla cu fața spre un spațiu deschis, public. Era lucrat îngrijit pe fața vizibilă, asemenea fațadelor edificiului sau zidurilor interioare ale sălii cu mozaic, spre deosebire de zidurile interioare ale încăperilor boltite. Observațiile care se pot face pe fotografiile făcute în timpul cercetărilor arheologice sunt următoarele (**Fig. 40**): zidul de sprijin nu se țesea cu cel al fațadei; scările nu erau acoperite, zidul nefiind mai înalt decât cu încă maximum 0,70–0,80 m peste ceea ce s-a conservat, ajungând la o elevație de aproximativ 2–2,5 m de la nivelul de călcare al piațetei de pe terasa mediană; treptele se sprijineau direct pe pământ și coborau grupat și lin după cum o arată linia superioară a fundației zidului de sud-vest al sălii cu mozaic. Nu știm însă cum arăta latura opusă a șirului de trepte, cel puțin nu în prima etapă de funcționare. Nu se poate reconstitui modul în care erau susținute pe această latură din cauza construcției ridicate aici în secolul V p.Chr., care a preluat acest rol.

Odată coborâte treptele, se ajungea la un spațiu pietonal, o stradă orientată nord/sud, strada m (**Fig. 2, Pl. I**), situată la o cotă mai înaltă față de nivelul terasei a II-a. Din acest punct spre sud se putea ajunge în „sectorul antrepozite” și la edificiul cu *lentiaron*, iar spre nord-nord-vest, prin coborârea încă unui set de trepte, în piațeta din fața încăperilor boltite, deci pe terasa II. Este posibil ca înaintea ridicării construcțiilor din secolul V p.Chr. (în fața C1-C3, de-a lungul celeilalte laturi a stradelei m), în care se înfundă șirul de trepte care coboară de pe terasa I, acesta să fi continuat în linie dreaptă, adică spre vest, până la nivelul terasei III și al străzii n. Ar fi fost cea mai directă cale de acces între cele trei niveluri ale Edificiului, capabilă să suporte un flux mai mare de trecători decât intrarea în prima încăpere boltită de pe terasa III, dinspre piațetă, care nu era o cale de tranzit, ci probabil tot un spațiu cu funcționalități comerciale.

2.4.2. Terasa a II-a (terasa mediană)

Terasa mediană este ocupată de o construcție rectangulară, cu zidurile lungi paralele cu cele ale sălii cu mozaic, cu care face corp comun, prin zidurile de sud-vest, sud-est și nord-vest și pe care o susține. Aceasta cuprinde unsprezece compartimentări egale, cu lățimea de 5,30–5,50 m și înalte de 6,5–7/7,5 m, fiecare fiind prevăzută cu intrare dinspre port, și o a douăsprezecea, orientată către nord-vest (către strada e). Terasa superioară, cea cu mozaic, era susținută în partea de sud-est de *loessul* falezei, iar înspre nord-est, de un sistem de tavane boltite, fiecare corespunzând uneia dintre cele unsprezece încăperi. În fața șirului cu magazii boltite (notate în continuare B1, B2, ..., B12), până la limita străzii e, se deschide un spațiu liber, o piațetă, din care, în momentul descoperirii monumentului, se mai păstra un rest de pavaj din dale de piatră³⁴⁵.

Înainte de începerea prezentării datelor arheologice privitoare la fiecare boltă în parte (acolo unde există date), trebuie semnalat că în ceea ce privește tehnica de construcție a pereților încăperilor situate pe cele două terase vizibile, astăzi observăm câteva diferențe. Sala cu mozaic, de pe terasa superioară, care se lega direct de nivelul de călcare al orașului antic, are pereții construiți prin alternarea a patru rânduri de blocuri de piatră cu patru rânduri de cărămidă, toate legate cu mortar. Blocurile de piatră sunt foarte atent cioplite și făcute, sunt paralelipipedice și au dimensiuni similare. Spre deosebire de aceasta, încăperile boltite, deși utilizează în mare aceeași tehnică de construcție, nu au asizele din piatră bine conturate, ci mai degrabă se prezintă sub forma unui strat de piatră informă legată cu mortar, înalt de aproximativ 0,40 m,

³⁴⁵ CANARACHE 1961, p. 24.

care se prelungește continuu pe lățimea tuturor pereților încăperii (spre deosebire de sala cu mozaic, unde asizele de piatră sunt încadrate de zidărie din cărămidă), fiind suprapus de patru rânduri de cărămizi, dispuse regulat, asemenea zidăriei din sala mare (**Fig. 41**). În schimb, zidul de fațadă al terasei a doua este alcătuit la fel de îngrijit precum cele ale terasei superioare, ceea ce arată că pentru fațade sau zidurile unor săli publice frecventate des era folosită piatra foarte bine fățuită, pe când pentru interiorul încăperilor boltite, destinate pentru depozitarea mărfurilor, în principal, această grijă față de finisarea pietrei din componența asizelor zidurilor nu își avea rostul. În plus, pentru o aplicare corectă și o fixare trainică a plăcilor de marmură sau o tencuială exterioară, aplicată pe fațade, era nevoie de o suprafață plană. Aspectul estetic nu era important într-o încăpăre-depozit în care, oricum, lumina nu pătrundea decât printr-o mică fereastră din arcada intrării.

Pentru a se evita inundarea depozitelor, toată piațeta are o ușoară înclinație nord-vest/sud-est, ajungându-se la o diferență de nivel între capete de 0,65 m³⁴⁶.

Prăbușirea unora dintre bolți s-a produs brusc, ca urmare a unui eveniment neprevăzut. Acest fenomen a fost înregistrat foarte clar pentru B3 și B4, a căror prăbușire a prins sub ea mărfurile conservate acolo. În cazul celorlalte încăperi, care nu au fost atât de afectate de construcțiile moderne și în care s-a putut desfășura cercetarea arheologică, se constată o degradare în timp. Fragmente de boltă au căzut peste umplutura de deasupra podelelor. Interiorul lor a fost apoi umplut treptat cu pământul scurs de pe coama falezei, iar zidurile rămase încă în picioare s-au dărâmat în timp. Astfel se explică descoperirea unor fragmente de boltă la adâncimi mici (1,20–1,80 m sub nivelul pavimentului, pentru B1 și B2, față de restul dărâmăturii compacte a tavanului din cărămidă, descoperit sub un strat de umplutură la -3,50 m de la cheia bolții³⁴⁷).

B1

Nu s-a surpat brusc, asemenea B3 și B4, ci în timp³⁴⁸. Dovadă stau straturile succesive de dărâmătură care alternează cu straturi de pământ de umplutură (**Fig. 42**). De asemenea, se pare că intrarea în boltă a fost accesibilă o perioadă mai îndelungată de timp, având în vedere descoperirea unui schelet uman sub un strat de dărâmătură provenită din peretele de sud-est, la -5 m de la nivelul pavimentului. Oasele erau mult mai recente decât edificiul, aflându-se cu aproximativ 2 m deasupra nivelului de călcare antic, peste un strat de umplutură care acoperea bolta prăbușită³⁴⁹. Probabil ruinele au rămas vizibile o bună perioadă de timp, până să fie înghițite în totalitate de molozul alunecat de pe partea superioară a pantei falezei.

Coama bolții s-a surpat vertical, pe toată lungimea ei și a fost descoperită la 6,10 m sub nivelul pavimentului. În mortarul din capătul de nord-vest s-a descoperit o monedă de aramă

³⁴⁶ Diferență constatată în timpul lucrărilor de restaurare a edificiului, de arhitecții din cadrul DMI, după cum a fost notat pe 29 mai 1969, pe planul B de restaurare, alcătuit între 1964–1965, păstrat astăzi în arhiva MINAC la nr. 223/1979: „Față de măsurătorile făcute, dela bolta nr. 1 la bolta nr. 11, avem o diferență de nivel de 0,65 m. Rugăm conducerea Muzeului de Arheologie Dobrogea să ne indice nivelul de călcare al terasei III (n.n. terasa II aici), după aceste date specificate în planșe”.

³⁴⁷ D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 20.

³⁴⁸ M. Perșinaru consideră că B1, B2 și B3 s-au prăbușit pe loc, în urma unui cutremur, nu în timp, M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 24. Totuși, având în vedere că numai în B3 și B4 inventarul încăperilor a fost prins sub prăbușirea acestora, putem afirma că numai cele două s-au surpat brusc, din B1 și B2 proprietarii având timp să își scoată bunurile până la prăbușirea finală.

³⁴⁹ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 29.

de dimensiuni mici, ilizibilă. Sub această boltă se găsea un strat de pământ negru, gros de 0,60–0,80 m, cu puțin material (printre care și câteva monede din bronz, una probabil de la Diocletian sau Maximian, una din timpul lui Licinius, alături de un fragment marmorat ce părea de factură modernă³⁵⁰); sub acesta urma un strat de moloz cu mult var (strat care apare numai în câteva porțiuni, nefiind continuu), așternut peste un nivel de pământ galben, surprins pe toată suprafața încăperii.

În colțul de sud s-a făcut un microsondaj de 2×1 m, ajungându-se până la 7,80 m sub nivelul pavimentului, pe un strat de piatră provenită probabil de la construirea substructiei. Fundația aici coboară cu 0,60 m și este așezată pe un strat de pământ galben nisipos, cu concrețiuni. Temelia este mai groasă decât zidul, ieșind spre exterior cu 0,10 m față de elevația zidului³⁵¹. La -7,40 m se înregistrează cel mai vechi nivel de călcare, marcat de stratul de pământ galben amintit. Stratul de „moloz” amestecat cu var pare să fie mai degrabă provenit din tencuiala pereților, decât să constituie un al doilea nivel de călcare³⁵². Înspre ieșire, la -7,50 m sub paviment, nivelul încăperii este marcat de un pavaj cu dale din cărămidă. Prin urmare, înălțimea terasei II, de la nivelul de călcare, ajunge la maximum 7,40–7,50 m, cu tot cu lățimea straturilor substructiei mozaicului³⁵³, iar nivelul de călcare interior se află la aproximativ 6,50 m sub coama bolții³⁵⁴.

Intrarea în B1 este marcată de un ancadrament din piatră, lat de 0,74 m. Pe fața exterioară, pe partea superioară, apar literele grecești EPMEOΣ (**Fig. 45**). Inscripția a fost interpretată fie ca ilustrând numele comerciantului care își desfășura activitatea aici³⁵⁵, fie ca având rol apotropaic, prin invocarea numelui zeului protector al activităților comerciale³⁵⁶ sau ca simplă *pierre errante* reutilizată pentru intrarea în B1. La intrarea în B5 se păstrează partea inferioară din același tip de ancadrament (**Fig. 46**). Fragmente din ancadramentul unei alte încăperi s-au găsit în apropiere de B3, în pământul de umplură. Posibil ca în prima fază toate intrările în încăperile boltite să fi fost prevăzute cu același tip de ancadrament, a cărui latură superioară ar fi oferit sprijinul necesar susținerii geamului singurei ferestre pe care o putea avea fiecare încăpere, în spațiul dintre arcadă și pragul superior al ușii. În carnetele de șantier nu există informații despre sistemul de prindere a ușii, dar pe imaginile din arhiva fotografică se pot observa lăcașurile laterale pentru fixare și pentru închidere a ușii.

Inscripționarea theonimului pe ancadramentul primei încăperi boltite nu trebuie să uimească. Data ridicării edificiului, destul de timpurie dacă ne referim la perioada creștină la Tomis, ar putea încă să permită prezența reminiscentelor păgâne, mai ales în cazul unui domeniu atât

³⁵⁰ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 34. Dacă fragmentul marmorat pomenit în caietul de șantier este modern, atunci data prăbușirii bolții este mult mai recentă. Trebuie identificat fragmentul în depozitele Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

³⁵¹ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 32.

³⁵² În carnetul de șantier, în interiorul bolții, stratul de pământ negricios este înregistrat chiar deasupra celui galben. În cadrul microsondajului făcut lângă ziduri, însă, între cele două apare și stratul cu conținut ridicat de var. Acest lucru ne îndeamnă să nu îl considerăm un nivel de călcare ulterior, ci tot un strat de dărâmtură amestecată cu varul scurs de pe pereții alăturați.

³⁵³ CANARACHE 1960, p. 235 consideră înălțimea maximă a încăperilor egală cu 8,30 m și presupune posibilitatea împărțirii B1 pe verticală în două niveluri, judecând după urmele de bârne pe care autorul le observase în zidul timpanului.

³⁵⁴ Pentru estimarea înălțimilor amintite în text, vezi Pl. VII, secțiunea F.

³⁵⁵ CANARACHE 1960, p. 239; ISM II 387.

³⁵⁶ CANARACHE 1961, p. 24; CANARACHE 1972, p. 7; zeitate des întâlnită în edificiile comerciale în întreg imperiul, DE RUYT 1983, p. 347.

de tradițional precum comerțul. Oferim spre exemplu cazul orașelor nord-africane, în care, în secolul IV p.Chr., chiar spre sfârșitul acestuia, încă mai existau temple păgâne în picioare, frecventate și îngrijite, după cum arată reparațiile făcute asupra lor în perioada amintită³⁵⁷.

Pragul intrării în B1, aflat la o adâncime de -7,25 m, cu aproximativ 0,25 m mai sus decât pavajul interior, este suprapus de nivelul de călcare ulterior, corespunzător anexei exterioare adosate B1, aflat la -6,75 m. Pe lungimea pragului, lat de 0,74 m, înalt de 0,10–0,11 m, este montată o treaptă formată din trei blocuri de piatră. Primul dinspre sud-vest, cu lungimea de 0,07 m, este un fragment refolosit – un bust masculin, acefal³⁵⁸, tăiat longitudinal și așezat cu fața în jos pe pământul de egalizare. Partea tăiată este bine fasonată. Înălțimea treptei este de 0,20 m³⁵⁹. Cel din mijloc este cel mai lung, de 0,51 m. Blocurile au fost înlăturate în momentul săpăturii pentru prelevarea materialului din pământul de egalizare, așezat peste nivelul inițial de călcare, într-un strat gros de 0,35–0,38 m. În carnetul de șantier sunt înregistrate ca aparținând acestui strat descoperiri făcute pe o suprafață de 1,55 × 1,53 m. Dimensiunile acestei suprafețe depășesc lățimea maximă a treptei, ceea ce înseamnă că o parte din acest pământ poate proveni și din umplutură. Prin urmare, cele 7 monede, printre care „și o monedă de la Diocletian și probabil una de la Constantin cel Mare”³⁶⁰, fragmentele de plăci din marmură, fragmentele ceramice considerate atipice, cele decorate cu caneluri și cu striuri înguste, „găturile de amfore de secol III–IV p.Chr. (sau III–V p.Chr.)”³⁶¹ trebuie tratate cu grijă într-o discuție referitoare la datarea așternerii nivelului ulterior. Se pare că nivelarea aceasta s-a făcut după evenimentul care a produs cele mai mari deteriorări Edificiului cu mozaic, din cauza căruia și mare parte din decorul cu marmură s-a deranjat. Astfel se explică existența fragmentelor de plăci din marmură în stratul de nivelare de sub prag.

În interiorul B1, în colțul de S, spre ieșire, la -7,50 m (nivelul de călcare inițial), au fost descoperite două pietre de rășniță întregi și o alta fragmentară.

Prin urmare, conform informațiilor din carnetele de șantier consultate, în interiorul extins al B1 am avea două niveluri de călcare, nesurprinse însă pe toată suprafața încăperii. Primul este reprezentat de pavajul din cărămidă, situat la -7,50 m, surprins numai în partea dinspre ieșire a camerei, continuat cu stratul de pământ galben înregistrat de D. Galbenu pe întreaga suprafață interioară a B1, peste care a căzut tencuiala pereților. Al doilea este format din dale de piatră fixate peste un strat de pământ de egalizare, așezate în exteriorul încăperii, surprins foarte clar în fața intrării în B1, și se situează la aproximativ 6,75 m sub nivelul mozaicului. Acesta suprapune linia exterioară a pavajului interior. Din cauza diferenței de nivel, în cele două încăperi (B1 și anexa exterioară) sunt montate trepte, pe care se putea coborî în interior. Este posibil și ca întreaga suprafață să fi fost pavată cu dale ceramice într-o primă fază, apoi lipsa lor să fie completată cu stratul de pământ galben amintit. Primul fragment de boltă, odată cu partea superioară a zidului despărțitor dintre B1 și B2, cel mai consistent, a picat probabil peste cel de-al

³⁵⁷ La Cartagina apar mențiuni ale unor culte păgâne până spre sfârșitul secolului V p.Chr., iar cea mai timpurie dovadă de coerciție asupra cultelor păgâne, la sfârșitul secolului IV p.Chr., se leagă de ascunderea unui tezaur de sculpturi ce reprezentau zeități, mutilate, însă ascunse înainte de distrugerea finală într-o groapă sigilată cu un covor de mozaic, cf. SEARS 2007, p. 41–42.

³⁵⁸ COVACEF 2002.

³⁵⁹ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 17.

³⁶⁰ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 24.

³⁶¹ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 24

doilea nivel de călcare, coama fragmentului căzut fiind înregistrată la 6,10 m sub paviment³⁶². În afara fragmentelor de râșniță nu a mai fost înregistrat inventar pe podeaua încăperii.

Montarea treptelor pentru a face o trecere lină între cele două niveluri de călcare demonstrează că și cel inferior era utilizat în continuare (adică interiorul B1 era disponibil și în această perioadă pentru o locuire sau depozitare). Nu poate fi vorba, cel puțin nu aici, despre o viețuire peste dărâmăturile monumentului, ci ne aflăm în fața unei continuități de utilizare a interiorului boltii, continuitate vizibilă și în următoarele încăperi, până în dreptul B5 sau chiar B6. Probabil de ultimul nivel de locuire interioară se leagă și tencuiala pictată din interiorul B1, pe care se distingea un personaj nimbă, în momentul descoperirii (**Fig. 27**). Încăperi ale unor clădiri comerciale, care au primit ulterior modificării funcționalității complexurilor de care aparțineau un rol cu rezonanță religioasă, s-au descoperit și în fostele *macella* din Perge și Ordon, după secolele IV–V p.Chr.³⁶³.

În exterior, în fața intrării în B1, pe o lățime de 2,5, până la 4,50–5 m spre port, s-a înregistrat un strat puternic de dărâmătură alcătuit din cărămizi, piatră și mortar mult, care apare între -5,40 m și -6–6,20 m adâncime de la nivelul mozaicului.

Într-o fază ulterioară de funcționare, în fața primelor încăperi boltite, spațiul interior a fost extins cu aproximativ 6,50 m spre port³⁶⁴, unde a fost construit un zid aproape paralel cu cel de sud-vest, prin care se pătrundea în încăperile de pe terasa a doua (**Z1, Fig. 43, 44**). Acesta pornea din capătul peretelui de susținere a scărilor și a fost surprins pe o lungime de aproximativ 6,50 m, închizând spațiul de acces în B1 și eventual B2. Nu se țese cu cel de susținere a scărilor, prin urmare nu sunt contemporane. Z1 a fost ridicat ulterior și are un aspect diferit, mult mai neîngrijit decât cel al zidului de susținere a scărilor. Pe planul pe care sunt incluse aceste structuri, după conservarea lor, se observă cum Z1 cotește oblic, cu o lățime micșorată. Pare să se îndrepte spre un fragment de zid aflat la nord-vest de intrarea în B2, închizând astfel un spațiu trapezoidal (**Fig. 49**)³⁶⁵.

Între Z1 și cel al fațadei terasei a doua a mai fost descoperit un altul (**Z4, Fig. 49**), cu aceeași orientare precum celelalte două, aproximativ paralel cu ele, la o distanță de 2,60 m de fațadă. A putut fi urmărit din zidul de susținere a treptelor spre nord-vest pe o lungime de 2,50 m. Este un zid de compartimentare interioară ridicat în a doua etapă de funcționare a anexei din fața B1-B3.

Z2 este alcătuit din piatră de dimensiuni variate, legată cu pământ și are fundația mai ridicată cu 0,40 m decât cea a celui de susținere a scării. Este construit peste pavajul din țiglă, cărămidă și piatră (- 6,50 m) din faza a doua, care acoperă nivelul inițial de călcare din fața B1, după încetarea funcționării lui Z1. Peste pavajul din faza a doua s-a înregistrat un strat de depunere de pământ de umplutură verzuie-negricioasă cu fragmente ceramice de factură târzie, gros de 0,25–0,30 m. Z2 a putut fi urmărit inițial până în dreptul cuptorului de ars varul ridicat în perioada modernă, între B1 și B2, apoi până în dreptul intrării în B3, după care traseul său este întrerupt. Pare să se unească cu un zid aflat pe aceeași direcție, perpendicular pe cel care se sprijină pe fațadă, la limita dintre B3 și B4, delimitând astfel un spațiu dreptunghiular, în fața intrărilor în B1, B2 și B3. Al. Bogdan îi atribuie o datare târzie, în secolele VI–VII p.Chr.³⁶⁶.

³⁶² Adâncime măsurată în funcție de cotele înregistrate pe plan, vezi Fig. 42.

³⁶³ FRAYN 1993, p. 270.

³⁶⁴ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 8.

³⁶⁵ Cea mai clară situație a zidurilor târzii de pe terasa mediană am surprins-o pe Pl. XII.

³⁶⁶ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 16.

Zidurile târzii din fața B1 erau acoperite de un strat gros de dărâmtură formată din blocuri de piatră, cărămidă și mortar, provenită din fațada de sud-vest a Edificiului cu mozaic, strat gros de 0,70–0,75 m. Vom considera, în continuare, că încăperile din fața B1-B2 fac parte dintr-o anexă, pe care o vom nota Anexa 1.

Anexa 1 (Fig. 44, 49) este prima extindere a spațiului locuit pe nivelul piațetei din fața încăperilor boltite. Inițial, anexa cuprinde spațiul din fața intrărilor în B1 și B2, fiind delimitată de zidul de susținere a scărilor, Z1 și fațada edificiului. În interiorul său, cu precădere în dreptul intrării în B1, s-a găsit mult material arheologic: piatră și cărămizi din dărâmtura zidurilor, amestecate cu o cantitate mare de fragmente ceramice și mortar, „două monede romane și un opaiț de tipul comun”³⁶⁷.

La -6,70 m sub nivelul pavimentului (considerată și cota nivelului de călcare roman târziu), la 3,50 m spre sud-vest (spre port) și la 1,50 m spre sud-est (spre zidul de susținere a scărilor) de la intrarea în B1 se află unul dintre puțurile care urcă dinspre galeriile subterane până la nivelul orașului antic. El este acoperit de o lespede de piatră în care sunt decupate șase guri triunghiulare (Fig. 48), având menirea să împiedice alunecarea accidentală în interior și să faciliteze coborârea recipientelor pentru scos apă, prin oricare dintre cele șase deschideri. Adâncimea puțului măsura, în momentul descoperirii, 4,75–4,80 m. Puțul era construit din blocuri de piatră fasonate, asemănătoare celor utilizate în zidurile mozaicului, legate cu mortar mai albicios decât cel al construcțiilor din jur³⁶⁸.

O structură denumită în carnetul de șantier „cămin de vizitare” sau „cămin-cisternă” a fost descoperită la 15 m sud-vest de intrarea în B1 (Pl. IV, c. 373, Fig. 44), la -6,70 m. Avea o formă dreptunghiulară în plan, cu colțurile rotunjite. Era construită din cărămizi legate cu mortar de culoare albă, amestecat cu rare fragmente de ceramică pisată. Deschiderea era de 1,15 × 0,73 m, iar grosimea pereților varia între 0,20 m și 0,28 m. Interiorul acestei structuri era fâțuit cu mortar, dispus într-un strat gros de 0,02–0,035 m. Mortarul de culoare albă, cu pietricele și fragmente de cărămidă pisată în compoziție, aplicat pe fețele exterioare ale laturilor sale, s-a scurs de-a lungul timpului către bază, această situație putând fi bine urmărită pe latura de nord. În secțiunile deschise s-a putut observa cum mortarul căzut de pe latura de nord, peste nivelul de călcare, se întindea până la 1,5–2 m spre nord, după care nivelul antic, reprezentat de un strat de pământ bine bătătorit, continua până la o distanță de 5,50 m, fără a mai fi suprapus de resturi de mortar. Latura de nord se păstra cel mai bine, cu 0,50 m mai înaltă decât celelalte trei. Una dintre asizele de cărămidă care constituiau latura de nord-est era ușor deplasată către exterior³⁶⁹ (ceea ce ar putea indica existența unui punct de sprijin pentru un capac).

Între cele două ziduri ulterioare s-a săpat până la nivelul de călcare, situat la -6,70 m, format din lespezi de piatră cu grosimea de 0,10–0,15 m, foarte rare, neregulat dispuse, așezate peste un strat de pământ galben, nisip și mortar bine bătătorit³⁷⁰. Probabil constituia nivelul de călcare al anexei 1.

După dezafectarea lui Z1, anexa 1 capătă o nouă formă. Suprafața sa se îngustează, dar se lungește până la nord-vest de B3. Este delimitată în această a doua etapă de Z2 la sud-vest și nord-vest, zidul de susținere a scărilor la sud-est și fațada edificiului. Fundația mai ridicată a lui

³⁶⁷ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 13.

³⁶⁸ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 23.

³⁶⁹ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 34.

³⁷⁰ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 22.

Z2 trădează și un nivel de călcare mai ridicat cu măcar aceeași valoare, dar pe care nu l-am putut identifica în materialul avut la dispoziție. Prezintă compartimentări interioare, unele raportate la intrările în încăperile boltite. La sud-est de intrarea în B1 sunt două mici încăperi sprijinite pe zidul de susținere a treptelor. În cea de lângă intrarea în B1 era plasat oblic un jgheab din piatră, amintit mai sus. Deasupra lui, în zid, era o mică nișă improvizată prin dislocarea unui bloc de piatră, probabil pentru plasarea unui opaiș.

A treia etapă de funcționare a anexelor din această zonă este reprezentată de Z5, un zid târziu, lucrat din piatră de diferite dimensiuni, plasată inclusiv pe cant în unele asize, cu fundația mai sus decât a lui Z2. Z5 repară fața interioară a lui Z2 în ceea ce pare a fi ultima intervenție asupra structurilor din zonă și marchează o a doua ridicare a nivelului de călcare, surprinsă numai aici.

Nu știm cărei etape i se înscrie Z6, cel de-al treilea zid paralel cu fațada de sud-vest. Nu a fost contemporan cu Z1, spațiul dintre ele fiind prea mic pentru a permite accesul în piațetă de pe stradela m. Pare să fi fost construit pentru a bloca accesul pe terasa inferioară. Poate fi contemporan cu zidirea colonadei din fața C1-C3, linie pe care pare să o continue, ușor deviat, până deasupra colțului de est al terasei a III-a.

Peste zidurile târzii din fața B1 a fost înregistrat „*un strat gros de mortar cu cărămidă, care ajunge până la 6,70 m W (n.n. sud-vest) de intrare*”. Acesta este nivelul de demantelare a zidului de sud-vest al Edificiului cu mozaic, petrecut după încetarea funcționării tuturor structurilor antice de pe terasa mediană.

B2

Intrarea în B2 este cel mai bine conservată, pe înălțimea sa totală. Este vizibilă inclusiv arcada de deasupra intrării (Fig. 51). În interiorul său a apărut material amestecat. Între 2,80–3,40 m sub mozaic au fost descoperite fragmente de mozaic căzute la adâncimi diferite, 2–3 bulgări de sticlă topită, multe fragmente de plăci din marmură etc., ceea ce dovedește umplerea continuă a încăperii după prăbușirea bolții și a mozaicului pe care îl susținea. Sub acest strat de umplură, la -3,40 m sub nivelul pavimentului, s-au descoperit fragmente de mozaic pe toată suprafața încăperii, căzute din terasa superioară. La aceeași adâncime a apărut și o monedă de aramă, neidentificată încă. De aceste fragmente de mozaic erau lipite, într-o crustă de calcar, oase, fragmente ceramice (nedatate în momentul descoperirii) și de piatră. Sub acest strat a fost descoperită dărâmătura din peretele dintre B2 și B3. La -4 m sub nivelul pavimentului a apărut și bolta prăbușită a încăperii B2. Nivelul de călcare a fost înregistrat la -7,30 m sub paviment. Astfel, profilul depunerilor din interiorul B2 ar fi următorul:

– 7,30–4,90 m: strat umplură, pământ de culoare neagră, umed, amestecat cu material arheologic (o monedă de aramă și patru de bronz, neidentificate);

– 4,90–4,10 m: nivelul de dărâmătură a bolții;

– 4,10–3,20 m: strat de piatră, provenit de la pereții laterali ai B2;

– 3,20–3,10 m: fragmente de mozaic căzute în B2;

– 3,10–nivelul pavimentului (0 m): pământ de umplură amestecat cu lentile de arsură, cenușă, scoici, fragmente ceramice etc. Trebuie menționat că lentilele de arsură, cenușa și cărbunii amestecați în pământul de umplură au fost puse în legătură cu funcționarea cuptorului de var din fața intrării în B2, construit într-o perioadă în care edificiul era dezafectat și acoperit în bună parte de pământ (Fig. 52). Și stratul de cenușă amestecată cu bucăți de calcar și cărbuni, identificat în B3, între -1,60 m și -2 m, se poate datora tot funcționării acestui cuptor.

În dreptul intrării a fost înregistrat nivelul de călcare antic, care era marcat de un pavaj din dale de cărămidă. Linia pavajului iese în afara intrării cu aproximativ 2,30 m. Se constată și o diferență de nivel între dalele situate pe lățimea intrării și cele dintre extremități. În interiorul încăperii, pavajul coboară cu aproximativ 4 cm, situație înregistrată și spre marginea exterioară. Partea înălțată are o lățime de aproximativ 0,70 m. Amintim că lățimea pragului intrării în B1 este de 0,74 m. Astfel, cota ridicată a pavajului înregistrat în B2 și lățimea de aproximativ 0,70 m mai ridicată în zona intrării atrag ipoteza logică referitoare la apartenența acestui pavaj la nivelul târziu, înregistrat în fața B1 la -6,70 m sub paviment. Continuarea pavajului spre exteriorul B2, adică spre anexa târzie, pledează pentru aceeași interpretare. Prin urmare, peste un nivel de călcare anterior a fost așternut un strat de pământ de nivelare, peste care s-a aplicat pavajul din cărămidă. Denivelarea în zona pragului s-a produs, probabil, din cauza lăsării pe loc a acestuia, întocmai precum în cazul B1. Pământul de nivelare din zona pragului s-a tasat, singura porțiune care a rămas însă mai ridicată a fost aceea de deasupra sa. Neefectuarea unui sondaj sub nivelul acestui pavaj lipsește ipoteza noastră de un suport arheologic clar.

Deasupra acestui pavaj din dale de cărămidă, așezate regulat, s-a așternut un strat de pământ de egalizare, gros de 0,35 m, peste care au fost montate plăci de calcar, conservate pe o porțiune de 0,53 × 0,55 m (cota -4,40 m)³⁷¹. Dalele de piatră comportă urme vizibile de călcare (sunt puternic lustruite). În dărâmătura din fața intrării au fost descoperite și fragmente de țiglă, nedescrise, însă, în carnetul de șantier, ci doar amintite.

Din prăbușirea bolții au fost prelevate cărămizi. Acestea au dimensiunile standard: 33,5 cm × 34,5 cm × 4,6 cm. Cele mai multe au culoarea roșie, sunt poroase și fără semne specifice. Sunt amintite însă și exemplare de culoare gălbuie, cu diagonale trase cu degetul pe suprafața mare.

În umplutura din fața intrării a fost descoperit și „un colțar din marmură cu chenar scobit în interior”³⁷². Alături de acesta au apărut și multe fragmente de marmură, alunecate de pe terasa superioară.

Aspectul intrării în B2 este diferit față de cel al intrării în B1. Aici, ancadramentul de piatră lipsește. Judecând însă după simetriile respectate în dimensiunile intrărilor în fiecare încăpere de pe acest nivel și după descoperirea *in situ* a două ancadramente montate în două dintre intrări, este posibil ca toate să fi fost prevăzute cu același tip de cadru din piatră, care permitea definirea unui spațiu între arcadă și latura superioară, necesar unei minime iluminări a fiecărei încăperi, precum și o structură suficient de puternică pentru susținerea sistemului de prindere a ușilor.

B3

Zidul de nord-vest, care desparte B3 de B4, avea înălțimea maximă conservată la 3 m sub paviment³⁷³, ceea ce ar ajunge la 4,5 m de la nivelul de călcare. În umplutură sunt și urme de arsură și pământ roșiatic, urme care se întind până spre B4 și care par să țină de o perioadă mult ulterioară distrugerii definitive a edificiului. Spre ieșire s-au găsit plăci de marmură alunecate de pe terasa superioară și urme consistente de mortar, dar și *tesserae* desprinse din mozaic.

Dintre fragmentele arheologice recoltate în timpul cercetării B3, ne atrage atenția o descoperire

³⁷¹ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 24.

³⁷² Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 20.

³⁷³ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 31.

care ar putea lămuri un aspect controversat, privitor la acoperișul sălii cu mozaic. După cum am amintit mai sus, există în literatura de specialitate trei direcții referitoare la subiect³⁷⁴. Zidurile care închid suprafața largă a sălii cu mozaic nu ar furniza, în lipsa unor coloane intermediare de susținere, suport suficient pentru un acoperiș. Astfel, sala ar fi mai degrabă o mare terasă deschisă pe latura de sud-vest, către port³⁷⁵. Acestei opinii i se opune cea conform căreia sala ar fi fost acoperită³⁷⁶. Este greu de imaginat cum, în timpul unor ierni cu manifestări extreme în zona peninsulară, ar putea funcționa o sală pavată cu mozaic, fără a se deteriora. În plus, zidurile conservate pe o înălțime mare pe latura de nord-est, sud-est și parțial sud-vest nu și-ar mai avea rostul în contextul unei terase deschise. Astfel, descoperirea, pe o porțiune de mozaic căzută în B3, a unui conglomerat de lemn ars și cuie din fier conduce către ideea existenței unui acoperiș ușor, din lemn, care putea fi susținut chiar de o sală atât de întinsă. M. Perșinaru propune, în carnetul de șantier³⁷⁷, o reconstituire a modului de susținere a acoperișului ușor, din lemn. Spre port, latura de sud-vest a sălii nu ar fi fost un zid continuu, ci pilaștri dispuși peste punctul de pornire al fiecărui zid despărțitor dintre încăperile boltite, din zidul cu intrări. Acești pilaștri, de asemenea placați cu marmură, după cum o arată fragmentele de plăci alunecate în dreptul intrărilor boltite de pe terasa II, ar fi oferit sprijin acoperișului pe latura dinspre port (**Fig. 50**).

Din bolta prăbușită a fost extrasă o monedă de bronz cu mortar cimentat pe ambele fețe, din caroul 5, la adâncimea de 5–5,50 m. Aceasta nu a fost identificată în momentul descoperirii. În lotul de monede de la mozaic, numai 5 au fost găsite în B3. În cazul celor pentru care a fost înregistrată adâncimea descoperirii, aceasta este foarte ridicată, indicând apartenența la stratul de umplutură. Numai două au adâncimea de descoperire specificată, una la -0,66 m de la suprafața mozaicului, iar cealaltă, la -0,33–0,65³⁷⁸.

Sub bolta prăbușită s-au descoperit aproximativ 100 de amfore identice ca tip, cu conținut variat, opt ancore din fier, amfore cu cuie din fier, lingouri de fier etc.³⁷⁹. Despre contextul descoperirii lor nu a fost scris nimic în carnetele de șantier avute la dispoziție. Singurele trimiteri pe care le putem face la acest moment sunt la fotografiile din arhivă, în care se observă două grupuri de aranjare a mărfurilor: primul, depus lângă peretele de nord-vest al B3 (spre B4), alcătuit din amforele cu piroane și cuie de fier (poate LRA 4, după forma în care s-a păstrat conținutul) sau diferite tipuri de rășini, ancore și calupuri de minereu, iar în al doilea grup, plasat lângă zidul timpan, amforele de tip LRA 2 cu conținut variat, toate sub un strat de dărâmătură foarte gros (**Fig. 53**).

În exterior, între B2 și B3, la aproximativ 1 m distanță de zidul de sud-vest al terasei II, a fost descoperită o pivă din calcar, lată de 0,30 m și înaltă de 0,40 m³⁸⁰, care își avea probabil utilitatea într-una dintre încăperile anexate mai târziu.

Intrarea în B3 a fost blocată într-o perioadă târzie printr-un zid din material refolosit. Fața acestui zid este spre exterior (**Fig. 28, a**), spre interior aspectul său fiind foarte neîngrijit, în general mascat de resturile de dărâmături din interiorul încăperii (**Fig. 28, b**). Fundația lui începe foarte

³⁷⁴ Sala cu mozaic fie era complet închisă și acoperită, fie era deschisă, fără acoperiș, fie avea un acoperiș ușor, sprijinit înspre port numai de o serie de pilaștri.

³⁷⁵ CANARACHE 1960, p. 227–239.

³⁷⁶ BARNEA I. 1979, p. 172.

³⁷⁷ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 18–22.

³⁷⁸ După o primă identificare, cea de-a doua pare să dateze de la jumătatea secolului IV p.Chr., informație inutilă, însă, în contextul descoperirii sale în pământul de umplutură, scurs de pe terasa superioară.

³⁷⁹ POPESCU D. 1966, p. 392.

³⁸⁰ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 2–4.

sus, mai sus decât nivelul de călcare târziu din fața încăperilor boltite (peste 0,80 m de la nivelul pe care era căzut fragmentul de ancadrament din sud-estul intrării). Este ridicat la exteriorul intrării pentru a împiedica alunecarea dărâmăturii din interior peste spațiul locuit de afară, dacă nu contemporan cu ridicarea lui Z5, măcar posterior distrugerii fazei a doua a Anexei 1.

Spațiul din fața B3 a fost inclus într-o anexă comună pentru intrările din B1 și B2, după cum am amintit mai sus (Fig. 43). Aici, Z5 prezintă cea mai târzie intervenție în Anexa 1, după distrugerea lui Z1, a cărui latură de nord-vest o îmbracă pe același traseu, pe fața interioară.

Era perpendicular pe ceea ce mai rămăsese din fațadă, gros de 0,60 m, construit din piatră nefasonată legată cu pământ și fragmente de cărămidă recuperate din dărâmături (Fig. 54).

De asemenea, trebuie reținut că în B3 și B4 a fost surprins un nivel de arsură, peste dărâmătura edificiului, la -4,50 m de la pavimentul cu mozaic. Ar putea fi legat de folosirea zonei ulterior dezafectării complexului, poate în perioada de funcționare a cuptorului de ars varul din imediata vecinătate (în fața B2).

B4

Zidul de nord-vest este mai bine conservat. Straturile superioare, prezente sub forma unei alternanțe de dărâmătură și pământ de umplutură, arată că, după prăbușirea bolții peste conținutul încăperii, pereții rămași parțial în picioare au continuat să se dărâme în timp și că, prin urmare, zona nu a mai fost locuită o perioadă (cuptorul de var este prima amenajare făcută după abandonarea edificiului, iar propunerea de datare îl plasează între secolele XVIII–XIX). Un aspect interesant îl prezintă zidul de nord-est al B5, pe care se poate distinge o linie de patru spărturi cu formă neregulată (Fig. 55, c). Pe zidul de sud-est se mai distinge încă o astfel de spărtură, la același nivel cu celelalte. Ar putea fi explicate ca puncte de fixare a unei podele ușoare din lemn, pentru nivelul superior amenajat în interiorul bolții, facilitând astfel accesul unui om de statură medie la nișa aflată mai sus, tot în peretele de nord-est. Pare a fi o amenajare târzie, spărturile sunt făcute după ridicarea zidului, nu par să fi fost cuprinse în proiectul inițial. De asemenea, pe zidul de nord-vest se observă o porțiune de zidărie diferită de cea din restul zidului (Fig. 55, d), asemănătoare ca mod de construcție cu Z5 și cu fața dinspre strada *e* a zidului de nord-vest al edificiului. Reprezintă probabil o reparație târzie. Lângă peretele despărțitor dinspre B5 s-au găsit multe fragmente de marmură, multe decorate cu caneluri, frunze de acant sau cu alte motive vegetale. Spre ieșire era căzut un fragment de mozaic cu motivul funiei, alături de foarte multe fragmente de marmură căzute direct pe suprafața sa, aproape lipite de la presiunea pământului sub care au stat atâția ani (Fig. 55, a). Spre interior a mai apărut un fragment de mozaic de dimensiuni similare, căzut lângă colțul de nord al încăperii. Acesta din urmă provine din partea reparată a pavimentului, latura de nord-est a chenarului – cercurile sunt conturate cu negru, iar funia este neîngrijit lucrată, pe numai două treimi din lățimea benzii pe care o decorează, restul rămânând completat numai cu *tesserae* negre (Fig. 55, b). Greu de spus cum a ajuns în B4, latura de nord-est a chenarului devenind incompletă abia în dreptul B6, locul cel mai apropiat din care ar fi putut aluneca aici situându-se la aproximativ 11 m spre nord-vest.

B5

Planul și dimensiunile sunt aceleași ca în cazul primelor încăperi. Aici, măcar zidul de nord-est prezintă o reparație, precum și urme de compartimentare pe verticală a spațiului interior, precum în cazul B4 (Fig. 56, a).

În carnetele de șantier, referirile la această încăpere sunt infime. Aflăm că în stratul cuprins între -2,70 și -3/3,40 m adâncime s-au găsit multe „căzături de zidărie (mortar, cărămidă) aproape pe toată suprafața săpată, mai mult în partea de nord a bolții (n.n. nord-est)”³⁸¹. În profilul de sud-vest al secțiunii începute în 1960 (pe linia c. 241–250 și 162–171, cu suprafața de 7,80 × 35 mp, vezi **Pl. III**) apăruse, la începutul campaniei din 1961, un fragment de mozaic ce părea să conțină resturi de decor din cel de-al doilea cerc al pavimentului. În nord-estul B5, la adâncimea de 3 m de la suprafața mozaicului, în c. 130, s-a găsit o monedă cu simbolul K pe revers, probabil un hemifolis de secol V–VI p.Chr.

În cazul B5 se pot observa trei mari faze de funcționare în anexa din fața încăperii boltite. Prima este cea în care edificiul a existat fără modificări ale aspectului exterior, ale utilității sau ale structurii generale.

Următoarea este marcată prin extinderea spațiului interior către exterior, prin adăugarea unei anexe, cu ziduri foarte îngrijit lucrate, care imitau în mare parte tehnica de construcție a întregului complex. Adăugarea ulterioară a anexei se observă în locul în care zidul ei de sud-est se sprijină (nu se țese) pe fațada nivelului median (**Fig. 57, a**). Nivelul de călcare rămâne apropiat de cel inițial, singura mică înălțare constituind-o un pavaj din cărămidă, destul de bine conservat, situat aproximativ la nivelul pragului de intrare în încăpere (**Fig. 57, a**).

Cel din urmă moment a presupus ridicarea nivelului de călcare din interiorul B5 cu aproximativ 0,50 m, marcat printr-un nou pavaj cu cărămidă³⁸² (**Fig. 58**). Peste pragul de piatră, identic cu cele de la încăperile anterioare, a fost așezat, peste un strat de piatră pentru egalizare, un nou prag, format dintr-o lespede de piatră, mai puțin groasă decât originalul. Această modificare pare să fie contemporană cu reparațiile capitale executate asupra zidurilor acestei încăperi. Partea dinspre ieșire a zidurilor laterale este refăcută, cu materiale și în tehnică asemănătoare celor inițiale. Pragul nou montat se continuă către exterior cu un pavaj fixat la același nivel de călcare. Acestui din urmă moment îi aparține și o recompartimentare a anexei (**Fig. 56, b, 57, b și 58**). Zidul construit în ultima etapă de funcționare este perpendicular pe fațadă și stă pe stratul de pământ de nivelare care acoperă pavajul interior anterior. Este alcătuit din blochete de piatră de diferite dimensiuni, legate cu pământ, probabil reutilizate din materialul provenit în urma distrugerilor repetate ale construcțiilor din jur. Tot acum plasăm și spargerea zidului anterior, de sud-est al anexei, pentru crearea unei legături cu spațiul din fața intrării în B4. Cele două laturi laterale ale acestei intrări, cu aspect neunitar, precum și pragul ridicat la nivelul pavajului târziu pot sugera faptul că această cale de acces a fost tăiată în zid într-o perioadă ulterioară funcționării inițiale a acestuia (**Fig. 58**).

La nivelul detaliilor tehnice de construire a zidurilor se pot face câteva observații. În cazul Edificiului cu mozaic, în prima fază de funcționare, anexa amintită are zidurile alcătuite în aceeași tehnică precum cele ale edificiului. Zidul de sud-vest al anexei, **Z7**, este alcătuit din blocuri de piatră foarte îngrijit lucrate, care alternează cu rânduri de cărămidă. În partea de sud-est cotește spre zidul principal, de care se sprijină. Pe această latură este spartă o intrare îngustă spre spațiul din fața intrării în B4.

Spre deosebire de zidurile edificiului, **Z7** are numai trei asize de cărămidă, peste care s-au păstrat numai încă două rânduri de blocuri de piatră, și acelea parțial. Același număr de asize

³⁸¹ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 1.

³⁸² Reamintim că, în cazul B1, ultimul nivel de călcare surprins peste pragul de intrare se situa cu 0,35-0,38 m mai sus decât acesta.

de cărămidă a fost folosit și la unul dintre zidurile ulterioare construirii celorlalte anexe care se întind pe faleza tomitană spre complexul cu *lentiaron*³⁸³. Acest aspect pare să indice un tipar cronologic în ceea ce privește utilizarea cărămizii în construcțiile din această parte a orașului, care par să servească unor scopuri comerciale comune. Planul inițial prevedea utilizarea regulată a câte patru șiruri de cărămidă, între alte patru asize de piatră bine lucrată. La ridicarea Edificiului cu mozaic, cărămida a fost utilizată din abundență. Probabil numai o producție mai scăzută de cărămizi a putut influența schimbarea tipului de zidărie planificată inițial. Astfel, în adăugirile ulterioare s-a încercat o economisire a materialului ceramic, urmând ca în ultima fază de existență a edificiului acesta să lipsească în totalitate. Deși în unele situații s-a încercat stabilirea unui tipar cronologic în folosirea unui anumit număr de asize din cărămidă, în general, numărul acestora în structurile *opus mixtum* nu constituie un indiciu de datare³⁸⁴.

Ulterior, anexa din fața B5 este re compartimentată cu ziduri din piatră legată cu pământ, iar blocurile de piatră de mici dimensiuni vizibile pe înălțimea maximă conservată par să indice o reparație ulterioară a zidului de sud-vest, deci o reparație ulterioară asupra anexei din fața B5.

Intrarea în anexa din fața B5 este marcată spre exterior de un bloc mare de piatră montat pe post de prag, pentru a face trecerea dintre nivelul mai jos al piațetei și pavajul interior situat mai sus. Același tip de prag a fost montat și la intrarea în celelalte anexe, indicând păstrarea nivelului de călcare inițial în piațeta de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic și ridicarea lui numai în interiorul anexelor.

Situația din B5 este una aparte. În primul rând, aceasta pare să fie cea mai timpurie prelungire a spațiului interior al unei încăperi boltite în spațiul public ocupat de piațetă, în faza a doua, prin îngrădire cu ziduri lucrate cu atenție și circumscrise aspectului îngrijit al fațadei. Acest fapt poate fi explicat prin poziționarea B5 la mijlocul fațadei terasei mediane, ceea ce i-ar fi conferit un statut aparte. Ce ar fi însemnat acest lucru este dificil de estimat. Poate fi asimilat eventual cu un birou administrativ des întâlnit în cadrul structurilor similare din lumea romano-bizantină. De un statut aparte pare să fi beneficiat și prima încăpere, B1, după cum am amintit mai sus. Pe de altă parte, la nord-vest de B5, edificiul și eventualele sale anexe târzii sunt foarte afectate de construcțiile moderne, așa că nu există termen de comparație între structuri anexe sau încăperi boltite în această parte a edificiului.

Anexa din fața B5 se prelungește până la limita lui B6 cu B7. Faptul că aceste încăperi nu au sistem de scurgere, că podeaua nu este înclinată spre exterior și că sunt îngrădite pe toate laturile arată că erau acoperite. Spre aceeași concluzie ar îndemna și cele două nișe pentru opaițe din zidul de nord-est al anexei din fața B5. Reținem aceeași concluzie și pentru anexa din fața B1.

De la B5 spre nord-vest începe o porțiune puternic afectată de lucrările moderne care au fost efectuate în zonă, iar materialul antic devine din ce în ce mai rar. Totuși, trebuie menționat un aspect important privitor la B7. Este una dintre încăperile care au furnizat cel mai mult material din decorul sălii cu mozaic, după cum vom vedea mai jos.

B6

Încăperea are același plan și dimensiuni identice cu cele prezentate anterior. Fața interioară a peretelui de nord-vest este distrusă de o groapă modernă, la fel și partea superioară a celui

³⁸³ Pentru o descriere mai detaliată, vezi *infra*, cap. 3, C1-C3.

³⁸⁴ ADAM 2005, 280.

de nord-est, probabil înainte de nivelarea porțiunii vizibile în profilul de nord-est (Fig. 60). Pe fețele interioare ale zidurilor de nord-est și de sud-est se văd mici spărturi (Fig. 60) care pot fi indicatoarele împărțirii spațiului vertical interior în două, prin fixarea unei platforme corespunzătoare etajului, situație asemănătoare celei descrise în B5. Probabil dispunea, de asemenea, de o anexă spre exterior, însă distrugerile moderne au împiedicat identificarea mai multor detalii legate de acest perimetru. Z7 se pierde în fața intrării în B6, dar este posibil să fi continuat spre nord-vest și să se fi închis după B6, pe fațada edificiului. Fața interioară a zidului de nord-vest a fost complet distrusă (Fig. 61, a), probabil din Antichitate. În colțul de nord al încăperii se observă încercarea de reconstituire a feței zidului, cu material spoliat (Fig. 61, b). Prin urmare, avem și aici dovada unei reparații târzii, executate probabil tot în perioada antică, dat fiind nivelul coborât de la care apar primele asize ale feței recondite.

B7

Se păstra pragul de piatră la intrare. B7 a fost foarte bogată în inventar arheologic. Înăuntrul său s-a descoperit cea mai importantă cantitate de plăci din marmură. Erau în mare parte fragmente neîntregibile de plăci nedecorate, de diferite culori, plăci albe decorate cu caneluri, dar și plinte cu diferite profiluri și un capitel de pilastru de ordin corintic, întreg. În carnetul de șantier se consemnează că aceste resturi de marmură, concentrate mai ales în apropierea ieșirii din B7, unele chiar deasupra pragului³⁸⁵ (Fig. 62), dar și în jumătatea de sud-vest a încăperii, erau căzute în straturi, cu mortar și resturi de cărămidă între ele, fiind suprapuse de mortar din patul mozaicului, amestecat cu diverse *tesserae*. Detaliile sunt insuficiente pentru o analiză exhaustivă a situației, dar patul mozaicului căzut peste plăcile de marmură provoacă două direcții de interpretare. Prima indică faptul că plăcile de marmură se aflau deja în B7 în momentul prăbușirii patului mozaicului. Probabil plăcile care nu căzuseră încă au fost adunate în momentul recoltării materialului de construcție din pereții edificiului și depuse într-una dintre magaziile de pe terasa inferioară, în care încă se mai putea pătrunde la acel moment, respectiv B7. Pentru această ipoteză pledează și eterogenitatea inventarului găsit, precum și concentrarea sa înspre ieșire. Pe de altă parte, resturile de cărămidă și mortar dintre plăci pot arăta faptul că acestea au alunecat de pe terasa superioară în urma prăbușirii părții superioare a edificiului, iar concentrarea lor înspre ieșire, deci înspre peretele de sud-vest, demonstrează că și acest zid de sud-vest al sălii superioare era placat cu marmură. Mozaicul situat peste plăcile prăbușite ar fi în acest caz un simplu fragment care a fost antrenat mai târziu peste dărâmăturile deja existente. Nu avem informații despre ceea ce s-a păstrat sub stratul de dărâmătură amestecată cu fragmente din placajul cu marmură.

Un exemplu de recoltare a materialului de construcție reutilizabil din ruinele unor clădiri îl oferă Sabratha nord-africană, unde, după distrugerile provocate în 360 p.Chr., fie de cauze naturale, fie de invazia barbarilor, o serie de piese și de fragmente arhitectonice au fost adunate de peste tot din oraș și depozitate în siguranță în încăperile boltite de sub Capitolium³⁸⁶.

Această parte a edificiului a fost deranjată profund în perioada modernă. Este perimetrul din care s-a recoltat cel mai mult material modern, de la adâncimi mari. În aria corespunzătoare de

³⁸⁵ Erau căzute la adâncimea de 6,70–6,85 m sub nivelul mozaicului, adică la nivelul la care ar trebui să se afle cel de-al doilea nivel de călcare înregistrat în B1, spre exemplu.

³⁸⁶ SEARS 2007, p. 75. O parte din acest material a fost utilizată apoi pentru repararea unor structuri publice: pava-rea porticului de nord al forumului.

pe terasa superioară, mozaicul lipsește, iar zidurile sunt demantelate aproape în totalitate. S-a degajat un fragment de zid modern alcătuit din blocuri recuperate din edificiu, legate cu ciment, căzut peste peretele de sud-est al B8. La nord-vest de această încăpere, pământul de umplutură era foarte afânat și conținea material foarte recent.

B8

Aceasta iese puțin din tiparul celorlalte prin nișa din peretele de susținere a falezii (Fig. 63, a). Aceasta are ca limită inferioară ultima asiză de cărămidă din rândul din care se naște bolta. O nișă asemănătoare ca formă și dimensiuni era plasată pe peretele de nord-est al B3, însă la limita inferioară a peretelui, aproximativ pe nivelul de călcare. Aceasta din urmă pare mai degrabă o intervenție mai târzie, făcută prin extragerea de blocuri de piatră din asizele inferioare (Fig. 63, b). Înălțimea maximă până la care a putut fi urmărită latura sa de sud-est, conservată mai bine, era de 1,35 m, iar lățimea măsura 0,80 m³⁸⁷. Acestea sunt singurele informații incluse în materialul avut la dispoziție. Zidul dintre B8 și B9 are aceeași lățime ca celelalte ziduri despărțitoare, de 1,10 m, iar lățimea totală a B8 este de 5,60 m³⁸⁸. Zidul despărțitor dintre B7 și B8 era aproape complet distrus în momentul descoperirii (Fig. 63, c). După B8, aspectul general al monumentului se schimbă. Începând cu B9, zidurile de nord-vest și de sud-est ale B9 și B10 se prelungesc din spatele zidului-timpan (zidul longitudinal comun tuturor încăperilor boltite, care se închide spre nord-est) până într-un zid paralel cu laturile lungi ale terasei (Fig. 66, c), oferind susținere suplimentară clădirii, în zona în care terenul începe să coboare spre valea amintită (Fig. 63, d). Nu avem informații despre acest zid. Apare parțial în câteva dintre fotografiile, în general făcute din interiorul B10 spre nord-est. Nu știm de unde începe, dacă este comun cu zidul de nord-est al B9bis sau care este legătura între el și fundația zidului de nord-est de pe terasa superioară. Este acesta un zid intermediar, al patrulea cu direcția nord-vest/sud-est pe terasa mediană (zidul de sud-vest cu intrările în bolți, zidul-timpan, zidul din spatele B10 și fundația/nivelul inferior al celui de nord-est de pe terasa superioară) care susține nivelul sălii cu mozaic în zona în care panta falezii coboară spre valea existentă aici din vechime? Din fotografiile observăm că acesta se termină constructiv, în spatele B10 și că este lipit, nu țesut, de zidul de sud-est (timpanul) al B12 (Fig. 66, c). La partea superioară prezintă o deschidere asemănătoare nișelor din B8 și B3. Pare mai puțin probabil ca acest zid să se identifice cu cel de nord-est de pe terasa superioară. Distanța dintre zidul cu intrările în bolți și fundația/nivelul inferior al celui de nord-est ar trebui să fie aceeași ca lățimea sălii cu mozaic, deci aproximativ 20 m, or între zidul cu intrări și cel din spatele B10 sunt aproximativ 15 m (lungimea unei încăperi boltite, grosimea zidurilor plus lungimea B9bis). În lămurirea felului în care arăta de fapt edificiul în această parte de nord-vest, un rol important îl au colaborarea cu un arhitect și/sau cu un topometrist și o serie de prospecțiuni noninvazive, al căror rezultate să fie publicate într-un volum viitor, după concluziile oferite de cercetarea materialului provenit din săpăturile arheologice.

B9

Prezintă aceleași dimensiuni precum celelalte. Se prelungeste înspre nord-est cu o anexă de formă pătrată, cu latura interioară de 3,40 m, cu intrarea lată de 1,35 m, situată pe partea centrală

³⁸⁷ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 12.

³⁸⁸ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 7–8.

a peretelui de sud-vest (**Fig. 64, a**). În imaginile din arhiva MINAC, zidurile laterale ale lui B9bis par să se prelungească până în zidul construit între fundația celui de nord-est și timpan, paralel cu acestea. Aceeași situație este înregistrată și în B10, deși aici nu există o legătură între cele două încăperi, B10 și cea care se formează în spatele timpanului. În B9 au fost descoperite mai multe monede, însă unele au fost înregistrate fără adâncime sau alte specificații³⁸⁹. Una dintre monede, neidentificată încă, are un aspect negricios, întunecat, ce poate fi datorat arderii secundare. Dacă se confirmă această observație, moneda va căpăta o importanță deosebită, deoarece singurul nivel clar de arsură din B9 se află între pavajele din B9bis (**Fig. 65, a**). Odată cu publicarea rezultatelor cercetării numismatice asupra pieselor de la Edificiul cu mozaic s-ar putea obține și o datare a acestei distrugerii.

Despre B9 în sine nu există informații abundente în carnetele de șantier. Anexa ei, însă, B9bis, este bine înregistrată fotografic. Prezintă două niveluri clare de locuire, separate de un strat de arsură destul de gros (imposibil de măsurat în fotografie) (**Fig. 65**). În perioada inițială de funcționare, încăperea a fost pavată cu plăci dreptunghiulare de marmură pe toată suprafața sa. Un orificiu circular săpat în mijlocul plăcii dinspre ieșire sugerează un sistem de închidere cu ax central, specific prăvăliilor romano-bizantine³⁹⁰ (**Fig. 65, c**). După o distrugere prin ardere, peste stratul de arsură este montat un pavaj din cărămidă refolosită (**Fig. 65, b**). Dalele au forma pătrată, dar și dreptunghiulară. Zidul de sud-est al B9bis prezintă o fractură puternică în zona de legătură cu B9 (**Fig. 64, b**), care indică faptul că monumentul a trecut, la un moment dat, printr-un cutremur puternic, ale cărui urme sunt foarte vizibile și în încăperile următoare (B10, mai ales).

B10

Deși puternic afectată de fundațiile construcțiilor moderne (zidul cu intrările în încăperile boltite era suprapus în porțiunea cuprinsă între B10 și B11 de un altul, modern, cu aceeași orientare, **Fig. 20**), porțiunea din fața încăperii B10 a oferit o situație interesantă: o groapă cu mult material elenistic, tăiată de zidul Edificiului cu mozaic³⁹¹. Ștampilele rhodiene recoltate din complex sunt cuprinse cronologic între a doua jumătate a secolului IV a.Chr. și prima jumătate a secolului I a.Chr.³⁹².

Ceea ce ne atrage atenția este situarea acesteia pe a doua terasă. Dacă terasarea falezii a avut loc în momentul ridicării Edificiului cu mozaic, de ce pe o terasă inexistentă în perioada elenistică este săpată o groapă cu material specific perioadei? Autorii care au publicat informații privitoare la această groapă elenistică specifică însă faptul că nu i s-au putut contura bine marginile, din cauza condițiilor în care s-a făcut săpătura (extinderea cercetării nu a fost posibilă)³⁹³. Nu se cunoaște nivelul de la care a pornit săpătura sa. S-a constatat, însă, că materialul ceramic era cuprins între -9,40 și -12,60 m, adâncime luată, probabil, după cum se obișnuia în carnetele de șantier, de la suprafața mozaicului. Nivelul de călcare al terasei a II-a se afla, după însemnările din carnetele de șantier, la aproximativ -7,50 m (măsurată în zona intrării în B1, pentru că

³⁸⁹ 9 monede descoperite în B9 și în anexa ei sunt în curs de cercetare, împreună cu altele descoperite la Edificiul cu mozaic, majoritatea încadrate între secolele IV și V (informație: D. Moșil, G. Talmațchi, G. Custurea).

³⁹⁰ HOLLERAN 2012.

³⁹¹ GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 2008, p. 225, n. 9.

³⁹² BUZOIANU 1980, p. 119–139.

³⁹³ GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 2008, p. 225.

înspre B11 nivelul de călcare este mai jos, terasa fiind ușor în pantă, orientată spre capătul edificiului; diferența de nivel era de aproximativ 0,65 m³⁹⁴). Prin urmare, materialul ceramic apărea mai jos de nivelul de călcare al acestei terase, iar groapa fusese săpată în panta falezei. Această situație întărește ipoteza conform căreia primele terasamente pentru stabilizarea solului falezei de sud-vest au fost făcute în perioada romană. În perioada elenistică, viața comercial-portuară s-a desfășurat la baza pantei, în vecinătatea portului. În ceea ce privește încăperea în sine, sunt câteva aspecte care încă mai necesită clarificări și care se află încă în stadiul de ipoteze de lucru, urmând probabil să își găsească locul în următorul volum al acestui proiect. Putem înainta însă câteva observații făcute pe materialul fotografic din arhiva MINAC, pe care sperăm să le putem interpreta corect, odată cu prelucrarea volumului imens de material arheologic descoperit în săpăturile de la Edificiul cu mozaic. În primul rând, în spatele timpanului, care este rupt începând cu colțul de nord al B10, spre nord-vest, a fost înregistrat un alt zid ce pare să reprezinte nivelul inferior al celui de nord-est al terasei cu mozaic, iar între cele două, un proiect constructiv dezafectat sau nefinalizat înainte de ridicarea acestei părți a edificiului, un canal boltit (**Fig. 66, c**). Un alt aspect interesant este că zidul de nord-vest al B10 a fost violent dislocat, probabil în timpul unuia dintre cutremurele care au afectat zona în vechime. O porțiune înaltă de peste 0,60 m a fost efectiv „smulsă” de pe traseul inițial al zidului și „mutată, împinsă” cu aproximativ 1 m spre nord-vest, rămânând totuși în picioare, cu o ușoară înclinație către nord-vest (**Fig. 66 a și b**). Într-o perioadă probabil ulterioară Antichității târzii s-a practicat un șanț vertical la sud-est de fragmentul de zid dislocat, care a ajuns până la traseul său rămas pe loc și, puțin mai jos, tăind și o parte dintre amenajările cu dale din cărămidă, făcute pe nivelul de călcare al încăperii (poate contemporane cu pavajul superior din B9bis?).

B11

Este ultima încăpere boltită orientată spre port, din șirul de pe terasa mediană. Într-o perioadă târzie, compartimentarea dintre B10 și B11 a fost afectată (vezi mai sus), iar zidul de nord-est al B11, care o despărțea de cea de-a douăsprezecea încăpere, orientată însă spre nord-vest, a fost spart pentru a forma o legătură între B11 și B12, care nu comunicau anterior (**Fig. 67, 1**). Această reconfigurare a fost necesară după blocarea intrării în B12 (**Fig. 67, 2-b**). Prin urmare, într-o primă etapă, cele două încăperi au funcționat independent una de cealaltă, B11 având ieșirea spre port, spre piațetă, iar B12, spre strada *e*. După distrugeri greu de plasat în timp, intrarea în B12 a fost zidită, odată cu reconstruirea zidului de nord-vest al edificiului, despre care am amintit mai sus, iar între cele două s-a creat o cale de comunicare, singura legătură cu exteriorul fiind acum ieșirea din B11. Urmează un cutremur violent, care mută, la propriu, zidul dintre B10 și B11 înspre B11 și care produce colmatarea intrării amenajate între B11 și B12. Afectarea edificiului în această zonă, în cel puțin două etape, este evidentă. Prima distrugere a fost urmată de reparații capitale, a doua însă ar putea să corespundă finalului acestei părți a edificiului.

B12

Nu preluăm notația acesteia ca B11bis, întâlnită în materialul consultat, deoarece nu o considerăm anexă a lui B11. Inițial a fost o încăpere de sine stătătoare, similară celorlalte de pe terasa

³⁹⁴ În însemnările de pe planul de situație nr. 223/1979 din arhiva documentară MINAC se vorbește de diferența de nivel de 0,65 m între capetele edificiului (între intrarea în B1 și intrarea în B11).

mediană, însă cu axul longitudinal orientat perpendicular pe axul tuturor celor 11 încăperi. Orientarea sa a fost determinată nu numai de cerințe tehnice, pentru o mai bună susținere a nivelului superior, ci și de prezența străzii *e*, o arteră destul de importantă, judecând după aspect și după faptul că lega orașul de port. Astfel, B12 se deschidea inițial spre strada *e*. Această ieșire a fost zidită, probabil în timpul uneia dintre intervențiile asupra pavajului străzii *e* (Fig. 68).

Zidul comun tuturor încăperilor boltite este cel longitudinal, de nord-est, care susține faleza pe terasa mediană și spatele acestora, paralel cu cel de nord-est al terasei superioare. Lungimea sa este mai mică. A fost surprins numai pe aproximativ 60 m lungime (între B1 și B11), iar grosimea sa constantă este aceeași ca cea a pandantului său de pe terasa superioară, de 1,10 m. Începând cu B9, acestuia i se mai adaugă alte puncte de sprijin, situate în spatele său, pentru o mai bună susținere a falezei, care cotește ușor spre nord în această zonă. Apar astfel „anomalii practice” menite să suplinească înălțimea descrescândă a falezei, despre care am discutat: anexa B9bis, spațiul din spatele B10 și B12.

Din descrierea încăperilor de pe terasa mediană reținem următoarele aspecte:

- zidurile interioare ale mai multor încăperi boltite prezintă urme de reparații, unele pe porțiuni destul de extinse;

- într-o singură încăpere în care bolțile prăbușite nu fuseseră spoliolate s-a descoperit inventar antic rămas pe loc (B3), ceea ce arată că nu toate bolțile s-au prăbușit în același timp și că proprietarii celorlalte au avut răgaz să își scoată bunurile înainte de dărâmarea lor finală (B1, B2, B4 etc.); înspre nord-vest, după B5, intervențiile moderne coboară foarte mult, fragmentele de bolți fiind înlăturate în perioada modernă, iar lipsa materialului poate fi pusă și pe seama acestor contaminări recente;

- ridicarea nivelului de călcare s-a produs într-o perioadă târzie, probabil ultima în care Edificiul cu mozaic a mai funcționat (sec. V/VI p.Chr.?) și nu trebuie luată ca nivelare generală a dărâmăturilor edificiului și continuare a locuirii peste acestea³⁹⁵, ci mai degrabă ca o renovare, o reparație capitală, măcar punctuală, dat fiind că noul nivel de călcare exterior se leagă totuși cu interiorul încăperii boltite în cazul B5 și conduce către interior prin cele două lespezi de piatră. Diferențele de nivel de călcare între structuri preexistente și altele nou ridicate în același complex sunt pe deplin explicabile prin încercarea de a aduce în aceeași etapă urbanistică două structuri cu cronologie diferită, însă integrate aceluiași complex în etapele comune de funcționare. La Histria, spre exemplu, amintim ridicarea cu aproximativ 0,50 m a nivelului de călcare din încăperea ω a casei constantiniene, care e încă funcțională, precum și înălțarea nivelului de călcare de la nord de Terme I, odată cu amenajarea piațetei cu colonadă³⁹⁶. Sunt, într-adevăr, și exemple în care ridicarea nivelului de călcare se leagă de nivelarea daunelor produse de un dezastru natural, dar nu indică neapărat încetarea funcționării întregii clădiri, ci numai a unora dintre părțile afectate. La Heraclea Sintica (Rupite, Bulgaria), un șir de 15 încăperi boltite ce funcționau drept „contrafort” pentru o terasă situată mai sus, necercetată încă, ridicate la începutul secolului al IV-lea p.Chr. pe latura de nord a forumului roman târziu al orașului, suferă distrugerii provocate de un cutremur ce a avut loc în perioada imediat următoare anului 388 p.Chr. Dărâmăturile sunt acoperite cu un strat gros de pământ; începe o altă etapă în existența așezării, cu un nivel de călcare mult ridicat. Unele dintre încăperile ce au folosit probabil ca *tabernae*,

³⁹⁵ SĂMPETRU 1973.

³⁹⁶ ȘTEFAN 1976.

juducând după deschiderea mare a intrărilor din etapa inițială de funcționare, au fost transformate acum în spații de locuit, până la distrugerea finală, cauzată la începutul secolului al V-lea (425 p.Chr.) de un cutremur în urma căruia li s-au prăbușit și ultimele bolți încă funcționale³⁹⁷. În urma primei distrugerii au continuat să funcționeze încăperile boltite încă rămase în picioare, urmând ca al doilea eveniment să pună capăt definitiv existenței lor. O situație similară pare să se fi întâmplat și pe terasa mediană, însă este prematur să plasăm cronologic aceste momente în lipsa unei analize amănunțite pe materialul arheologic descoperit aici. Distanța mare dintre cele două așezări nu permite nici stabilirea unor analogii cronologice privitoare la cele două cutremure;

- alături de așa-numitele pâlnii (mici adâncituri) de pe suprafața mozaicului, zidul fracturat al B9bis și zidul de nord-vest al B11, fracturat orizontal și mutat cu aproximativ un metru mai spre nord-vest, sunt dovezi că cel puțin un cutremur violent a afectat edificiul la un moment dat;

- unul dintre evenimentele care au cauzat distrugerii majore edificiului poate fi datat prin analiza conținutului descoperit în B3; după cum vom vedea, un altul, cu siguranță diferit, este înregistrat în B15, unde un alt grup de amfore depozitate a fost surprins de dărâmturi pe loc;

- la nivelul terasei a II-a pot fi urmărite mai multe etape de funcționare: ridicarea edificiului prevăzut la acest nivel cu 12 încăperi boltite și o piațetă pavată spre care se deschid 11 dintre ele; apariția primelor anexe în fața B1-B2 și B5; reconfigurarea anexelor amintite prin ridicarea nivelului de călcare și prin adăugarea de noi compartimentări; viețuirea pe ruinele edificiului, cel puțin în cazul B3 (zidul Z5); ultimul nivel identificabil este cel modern, în care a funcționat cuptorul de ars varul din fața B2, amenajat într-un strat de cultură ce suprapune toate zidurile antice din fața încăperilor boltite; există multe alte dovezi ale viețuirii continue în această zonă, însă sunt mai greu de plasat în timp; posibil ca o parte dintre zidurile moderne care distrug structurile arheologice în zona de nord-vest să fi aparținut gării Thetis³⁹⁸.

2.4.3. Terasa a III-a (terasa inferioară)

Cu excepția câtorva informații privitoare mai ales la zidurile târzii care suprapun terasa inferioară, carnetele de șantier nu mai conțin altceva referitor la situația extrem de complexă înregistrată aici. În unul dintre carnetele de șantier se face referire la cercetările lui Gh. Poenaru Bordea, ale cărui înregistrări nu se numără printre cele pe care le-am avut la dispoziție. Probabil că nu toate carnetele de șantier au fost predate spre arhivare. Prin urmare, informațiile referitoare la terasa a III-a provin în general din fotografii și planuri și au un caracter preliminar pregnant, până la o posibilă viitoare redeschidere a șantierului de aici, singura în măsură să aducă lămuriri.

Este situată la cea mai de jos cotă, la baza pantei. Primele dovezi ale existenței acestui nivel au fost surprinse în vara anului 1961, când a fost trasată o secțiune perpendiculară pe zidul de sud-vest al B2, lată de 4 m și întinsă pe linia c. 372–532 (Pl. III)³⁹⁹. A fost găsită o porțiune dintr-un zid, paralel cu zidurile de nord-est de pe celelalte două terase, precum și un altul, perpendicular pe el, cu care face structură comună (Fig. 69, a). Ambele sunt construite din

³⁹⁷ VAGALINSKI 2020, p. 221 restrânge datările anterioare din VAGALINSKI 2016, p. 92–93, în care primul cutremur era plasat între 313–355 p.Chr., iar al doilea, între 388–402 p.Chr., la post 388 p.Chr., respectiv post 425 p.Chr.

³⁹⁸ Gară care a funcționat până în anul 1910 pe faleza de sud-vest a Constanței moderne.

³⁹⁹ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 10–11.

blocuri de piatră fasonate și nefasonate, legate cu mortar de culoare roz, amestecat cu fragmente de cărămidă pisată și au o grosime de 0,80 m. Elevația zidului de nord-est atinge 0,80 m și s-a dovedit o construcție antică mai târzie decât edificiul, care se ridică pe zidurile terasei inferioare. Colțul acestei structuri este notat în carnetul de șantier cu N1, notație pe care o vom utiliza și noi în cele ce urmează.

În momentul descoperirii, acestea păstrau pe fețele interioare urme de tencuială. Nivelul de călcare nu a putut fi surprins, însă, din cauza faptului că pământul era deranjat de lucrările executate aici în perioada modernă. Între -7 și -7,50 m au fost găsite numeroase materiale din această perioadă: fragmente de țevi, 1 ban de argint, 1 leu din 1924, acestea fiind amestecate cu materiale antice – fragmente de plăci din marmură, ceramică fragmentară, cărămizi antice, prinse într-o cantitate mare de moloz antic nisipos. La sud-est de acest colț apare o linie mai puțin regulată a unui zid din piatră nefasonată legată cu mortar din var gras și nisip, fără fragmente de cărămidă în compoziție (**Fig. 69, a și b**). Deși între cele două structuri nu poate fi stabilită o legătură, date fiind informațiile prea succinte oferite de carnetul de șantier, tipul mortarului ar putea sugera pentru N2 încadrarea într-o perioadă târzie, ulterioară ridicării Edificiului cu mozaic, dar și ulterioară ridicării N1.

În marginea de nord-est a c. 372, lângă N1, a fost descoperit un bloc de piatră spart, pe care V. Barbu îl considera a fi aparținut ancadramentului uneia dintre ușile încăperilor boltite. Dimensiunile păstrate sunt: L = 1,17 m, l = 0,65 m, gr = 0,32 m, iar piatra din care este alcătuit este de aceeași factură ca cea utilizată la ancadramentele terasei superioare și la gura puțului din dreptul B1⁴⁰⁰. Plasarea lui în această parte a B13, spre latura de nord-est, pe mijlocul căreia se poate observa o spărtură uniformă (**Fig. 71**), ne duce cu gândul la posibilitatea existenței unei intrări și pe această latură, din piațeta din fața terasei mediane. Totuși, este singura încăpere care prezintă urme care să susțină o deschidere spre nord-est. Pragul este foarte ridicat față de nivelul de călcare interior.

Sub nivelul fundației zidului N1, sub un strat de umplutură, gros de aproximativ 0,40 m, a apărut un al treilea zid, N3, care cotea spre sud-vest (spre port), acoperit de dărâmătura din N1. Era construit din piatră nefasonată și asize din cărămidă, legate cu mortar roz. Constatăm, deci, aceeași tehnică și materiale identice cu cele de pe terasele superioare. Acesta era zidul de nord-est al terasei inferioare, care se îmbina cu cel de sud-est. Grosimea sa atingea 1,85 m. Spre interior era construit numai din cărămidă pe o porțiune, trădând o reparație târzie, iar fața exterioară, din rânduri alternante de cărămidă și blocuri de piatră. V. Barbu identifică aproximativ 1–2 refaceri în traseul său, însă fără a le descrie. Oricum, zidul era slab conservat în momentul descoperirii, iar traseul său era fragmentat. În unele porțiuni, mai ales spre nord-vest, era demantelat aproape în totalitate. Colțul de est și fața exterioară a zidului de sud-est era distrusă. Mortarul utilizat ca liant avea aceleași caracteristici cu cel folosit la construirea Edificiului cu mozaic.

Lângă zidul de nord-est s-a descoperit o inscripție fragmentară, refolosită probabil ca material de construcție. Inscripția a fost datată în secolul II p.Chr.⁴⁰¹. În colțul de nord al c. 332, la -8,30 m adâncime față de paviment, a fost descoperită o amforă bizantină cu *grafitti* cu vopsea roșie pe gât. Era aproape întreagă, cu excepția unei toarte lipsă (sunt singurele indicații oferite în carnetul de șantier, iar din cauza lipsei altor detalii, cum ar fi caroul unde s-au descoperit obiec-

⁴⁰⁰ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 13.

⁴⁰¹ ISM II, 404.

tele trecute în registrul de inventar, după încheierea săpăturii, este greu de identificat amfora respectivă în depozit sau în expoziția permanentă a muzeului).

Spre sud-vest, secțiunea deschisă în vara anului 1961 a surprins, în c. 492, o amenajare interesantă: un zid masiv, gros de 4–5 m (?)⁴⁰², aflat la aproximativ 14 m distanță de zidul despărțitor dintre terasa II și terasa III, paralel cu acesta. Se conserva pe o înălțime de 0,50-0,60 m. Era alcătuit din asize de piatră și asize de cărămidă. Fața dinspre nord-est era mai bine conservată, păstrându-se și o porțiune completată numai cu cărămidă legată cu pământ (V. Barbu o presupune a fi fost o intrare astupată sau o porțiune distrusă, reparată ulterior)⁴⁰³. Mare parte din această amenajare este distrusă de urmele unor construcții ce par a fi fost ridicate în perioada modernă. În cel mai apropiat punct de vechiul țărm al mării s-au descoperit blocuri de piatră, fără legătură între ele, fie provenite din dărâmătura monumentului, fie aruncate în momentul construirii căii ferate aici. La degajarea zidului terasei a III-a, spre nord-vest, au apărut fragmente de plăci de marmură utilizate la refacerea acestuia într-o perioadă târzie. De asemenea, în timpul săpăturii au fost recuperate fragmente de plăci de marmură, dintre care îl amintim pe cel decorat cu frunze de acant, care păstra urme de mortar pe partea decorată. Prin urmare, după prima distrugere a edificiului, cea care a presupus reparații capitale, precum zidirea intrării principale, adosarea unui canal sau reparații asupra mozaicului pe porțiuni mari, o parte din materialul distrus nu a mai putut fi recuperată. Astfel, plăcile din marmură deteriorate au fost refolosite pentru întărirea zidurilor.

Pentru lămurirea legăturii dintre cele două terase inferioare, în 1963 s-a trasat o secțiune longitudinală, orientată spre port, în prelungirea zidului de închidere către nord-vest al edificiului. A fost surprins un nivel modern foarte bine conturat, pe care A. Rădulescu îl pune în legătură cu funcționarea gării Thetis până la 1910⁴⁰⁴. A fost surprins un zid ușor deviat, orientat aproximativ nord-sud, care nu se țese cu cel de închidere a bolților, între ele rămânând o distanță de 0,05-0,06 m (Fig. 22). Este construit din pietre de calcar semifasonate, legate cu mortar roz-alb. Are lățimea de 2,80 m, iar la fundație, de 3 m, din cauza bermei care iese spre V cu 0,20 m. După o lungime de 3,40 m e distrus în totalitate. Prin urmare, identificarea traseului acestuia către port și eventuala joncțiune cu zidul de susținere de pe terasa inferioară au fost imposibile, deoarece în această zonă au apărut construcții moderne din beton.

De asemenea, pe această terasă, spre port, dar și la sud-vest de *lentiaron* au mai fost descoperite antrepozite și diferite bazine⁴⁰⁵. În timpul lucrărilor pentru sistemul de canalizare al portului, în anul 1961, pe bulevardul Ștefan Gheorghiu (actuala alee Termele romane), la 100 m sud-est de cazemată⁴⁰⁶, a fost adusă la lumină o construcție ce pare să fi avut rolul de bazin în Antichitate (Fig. 70). Zidurile, alcătuite din piatră neregulată, legată cu mortar slab cu var și nisip în compoziție, înalte de 0,70–0,78 m, prezintă pe fața interioară un strat de tencuială roșie (cu mult praf de cărămidă în interior), gros de 0,10–0,15 m. Această tencuială era

⁴⁰² Grosimea este foarte mare, iar pe planuri nu am identificat niciun zid atât de gros. Probabil este vorba de o greșală de măsurare sau de redare a informației (mai ales având în vedere că fața exterioară era distrusă).

⁴⁰³ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 23.

⁴⁰⁴ A. Rădulescu 1963, carnet de șantier inv. 272.

⁴⁰⁵ Se consemnează prezența unor bazine în sectorul antrepozitelor, de lângă Edificiul cu *lentiaron* în BARBU 1972, p. 91–92 și CANARACHE 1967, p. 4; sectorul antrepozite reprezintă, de fapt, continuarea edificiului cu *lentiaron*, în fapt *thermae* situate în apropierea portului, pe pereții exteriori unde fuseseră adosate mici magazii, prăvălii orientate spre portul vechi; pentru o interpretare recentă mai complexă, vezi BĂNICĂ 2024.

⁴⁰⁶ Informații V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 40.

permeabilizată cu o „scliviseală” de culoare mai deschisă⁴⁰⁷. Fundul bazinului era lat de 6,65 m la interior, iar adâncimea sa atingea 0,50-0,60 m. Gura sa era acoperită de un strat de nisip argilos, gros de 0,05 m. Este probabil unul dintre bazinele pe care V. Barbu le pomenește ca fiind parte din zona comercială portuară antică, ce puteau fi utilizate pentru conservarea peștelui sărat⁴⁰⁸. De asemenea, acesta folosește pluralul, *bazine*, ceea ce ne îndeamnă să credem că se referea și la cealaltă structură asemănătoare unui bazin, asupra căreia încă mai planează suspiciuni cu privire la încadrarea sa cronologică în perioada Antichității târzii.

Aspectul general al **terasei a III-a** este asemănător celui în care se prezintă nivelul median (**Pl. IX și Fig. 71**), adică, în plan, iar construcțiile de pe terasa a treia se aseamănă cu șirul de încăperi boltite de pe terasa II. În denumirea încăperilor boltite de aici vom continua numerotarea de la ultima încăpere de pe terasa a II-a, B12. Prin urmare, prima dinspre sud-est de pe terasa a III-a va fi B13. Astfel, pe acest ultim nivel au putut fi surprinse numai câteva elemente, camerele de aici fiind distruse încă din vechime (peste colțul B13 a fost ridicată o altă construcție, identificată în săpătură prin N1, la care ne-am referit mai sus și care ar putea aparține uneia dintre fazele amintite de M. Sâmpetru⁴⁰⁹). B13 și B14 sunt în mare parte distruse de fundațiile a două clădiri moderne, orientate N-S (**Fig. 73, d**).

În faza inițială de funcționare, structura de pe terasa a treia începea din dreptul B2, cam pe linia mediană a acesteia. Ușoara defazare în plan dintre cele două șiruri de încăperi este legată de modul în care cobora panta falezei în această zonă și poate indica și existența unor trepte în spațiul liber de pe extremitatea de sud-est a modului inferior, care permiteau accesul spre port și care erau situate în continuarea celor care coborau din vestibulul de pe terasa I. Lungimea totală a zidului de nord-est nu este cunoscută. Se pare că se întindea între limita situată aproximativ în dreptul liniei mediane longitudinale a B2 și capătul zidului oblic care cobora spre port, în continuarea celui de nord-vest al edificiului. În acest caz, lungimea sa totală ar fi fost de aproximativ 62,50 m. Din acesta s-au păstrat punctele de pornire ale laturilor despărțitoare corespunzătoare primelor trei încăperi boltite, late de aproximativ 1,10 m. Lățimea unei încăperi boltite este tot de 5,50 m. Prin partajarea laturii de nord-est cu ziduri de câte 1,10 m lățime la distanțe egale de 5,50 m, ținând cont și de zidurile de nord-vest și de sud-est, mai groase (2,8–3m), rezultă 9 încăperi în total. Prin urmare, acesta este numărul depozitelor de pe terasa inferioară (**Pl. II**).

B13

Prima magazie, B13, conservată cel mai bine, avea o suprafață de 13,50 × 5,50 mp. Zidul de nord-est păstrează aici, în colțul de est, cea mai mare înălțime, neconsemnată în niciun material consultat (**Fig. 71, b**). Pe latura de nord-est prezintă o cale de acces/iluminat situată mult peste nivelul de călcare interior, zidită parțial, la partea inferioară, din interior, într-o perioadă mai târzie, poate în legătură cu ridicarea nivelului de călcare de pe terasa a II-a (**Fig. 73**). Zidul de sud-est are fața exterioară distrusă complet pe o mare porțiune din lungimea sa. Este tăiat și de o structură modernă dreptunghiulară. Se termină constructiv, fără să atingă canalul boltit. Zidul de sud-vest prezintă pe mijloc urmele unei intrări, precum și urme de reparații diferite. De aici,

⁴⁰⁷ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 40.

⁴⁰⁸ BARBU 1972, p. 92.

⁴⁰⁹ SÂMPETRU 1973, p. 59–60. Aceste încăperi par să fi fost într-adevăr distruse mai timpuriu decât restul edificiului, zidurile lor fiind suprapuse de construcții ulterioare, cu cel puțin două faze de existență.

spre nord-vest, zidul este aproape în totalitate distrus, din el mai păstrându-se numai pe alocuri câteva nuclee de zidărie. Latura de nord-vest, care desparte B13 de B14, a fost surprinsă numai parțial, ea fiind în mare parte suprapusă de o platformă și de un zid modern. Păstrează numai asizele din blocuri de piatră de la bază, asemenea celui de sud-vest. Suprapune un zid ce pare să fi aparținut unei construcții de mari dimensiuni, cu mai multe încăperi, din care cel mai bine se văd zidurile suprapuse de B15. Parte dintre traseele zidurilor ei au fost refolosite ca fundații în recompartimentarea târzie a încăperilor boltite.

B14

A avut în faza inițială aceleași dimensiuni ca B13, însă a suferit mai multe distrugereri și modificări. Zidul de nord-vest păstrează doar asizele inferioare de piatră și numai partea dinspre nord-est din lungime, suficient cât să se vadă cum suprapune zidul edificiului timpuriu amintit. Restul a fost demantelat probabil din Antichitate; la fel și zidul de sud-vest. Nivelul de călcare este reprezentat de un pavaj cu cărămidă, care trece peste același zid mai timpuriu. Dalele păstrate pe coama acestuia reprezintă nivelul inițial al pavajului, cele situate de o parte și de alta a acestuia fiind mult coborâte față de nivelul inițial (**Fig. 72, c**). Pe pavaj, în aproximativ centrul încăperii, se păstrează o amenajare pătrată, de mici dimensiuni, din blocuri de piatră (**Fig. 72, c**).

B15

B15, identică inițial cu celelalte două, a trecut prin mai multe prefaceri constructive. Latura ei de nord-vest și cea de sud-vest au fost complet distruse, încă de timpuriu, ceea ce indică și prăbușirea bolții care o acoperea și trecerea la un alt sistem de acoperire, mai simplu și pe o suprafață redusă. Reparațiile au vizat recompartimentarea planului inițial al încăperii prin ridicarea unui nou zid paralel cu cel de nord-est, care închidea de această dată o cameră cu o suprafață de trei ori mai mică decât cea originală, care nu ținea cont de zidul de nord-vest al bolții, ci înainta spre B16. Zidul de nord-vest a fost apoi refăcut, de o parte și de alta a acestui zid care pare să depășească lățimea lui B15 și să treacă mai departe în B16, care a suferit probabil aceleași modificări. Zona corespunzătoare lui B16 a rămas nesăpată. Zidul de nord-vest a fost refăcut în această a doua fază pe același traseu, însă păstrând aceeași grosime la sud-vest de zidul nou, unde probabil se mai păstra fundația celui vechi, la nord-est el fiind mai îngust (**Fig. 74, b**). Aici, spre nord-est, se vede cum zidul inițial a fost distrus în întregime, ruptura lui din zidul de nord-est fiind vizibilă (**Fig. 74, b**). A treia etapă ce poate fi urmărită tot aici vizează tot zidul de nord-vest, a cărui elevație este refăcută cu un zid ridicat pe același traseu, dar la jumătate din grosimea celui inițial. În acest spațiu mult restrâns din B15 a fost descoperit cel de-al doilea depozit de amfore (**Fig. 74, a**). Și aici predomină recipientele de tip LRA 2, dar cu caracteristici diferite față de cele din B3 (corpul mult bombat, cu diametru mai mare, mai scunde, cu toarte aplatizate și cu gura de tip pâlnie sprijinită pe un gât foarte scurt). Apar și alte tipuri de amfore, greu de identificat în imagini. Amforele descoperite aici sunt mult mai fragmentate decât cele de pe terasa mediană. Diferența de conservare constă în faptul că cele din B3 au fost păstrate până la descoperire sub tavanul boltit căzut în interior, care a preluat din greutatea straturilor de pământ de-a lungul secolelor deasupra ruinelor sale. Însă cele din B15 au fost găsite sub un strat de pământ cu materiale arheologice amestecate, într-o zonă puternic afectată de construcții mai vechi și mai noi. Bolta fie a fost înlăturată într-una dintre perioadele istorice ce au urmat Antichității pentru a face loc altor construcții, fie nu a existat în această ultimă etapă

de existență a încăperii, dărâmturile ei fiind demontate din vechime pentru a face loc noilor structuri și recompartimentări pe edificiul puternic afectat.

Amforele erau așezate pe un strat de pământ închis la culoare, ce acoperea un zid legat cu mortar, care pare să facă parte din edificiul anterior, despre care am amintit că a mai fost suprapus și în alte părți de Edificiul cu mozaic (Fig. 74, b).

Lungimea mare, forma, orientarea și poziționarea acestor încăperi de pe terasa inferioară, cea mai apropiată de portul tomitan, arată că au avut inițial exclusiv **rol de depozite**. Intervențiile multiple, total nesimetrice între încăperile cercetate pe această terasă, recompartimentările, micșorarea și modificarea spațiului interior, folosirea unor fundații vechi, dezafectate, pentru ridicarea unor ziduri de compartimentare trădează o zonă puternic afectată, în rânduri repetate, de evenimente distructive.

Prin fața șirului de magazine trecea, de asemenea, un canal acoperit (cu tavanul boltit, asemenea celui de pe terasa superioară, lipit de zidul de nord-est al sălii cu mozaic). Acesta era probabil canalul colector, în care se vărsa conținutul mai multor drenuri de pe faleza de sud-vest (Fig. 71 și 72). La sud-vest de el erau vizibile câteva blocuri de piatră dreptunghiulare, lungi, așezate în linie, iar după această linie, spre V se mai conserva o porțiune de pavaj cu dale de forme neregulate, bine îmbinate. După cum am amintit mai sus, blocurile de piatră pot marca limita unui trotuar lat, pe sub care trecea canalul și de pe care se putea intra în încăperile boltite de pe această terasă, iar după această linie se desfășura, paralel cu laturile lungi ale edificiului, strada *n*.

Nu avem material provenit de pe terasa a III-a înregistrat ca atare în publicații, iar în registrul inventar este imposibil de identificat, deoarece artefactele recuperate au toate trecut la locul descoperirii „Edificiul cu mozaic”, fără alte specificații mai detaliate. Identificarea se poate face numai în depozit și eventual pe fișele de evidență analitică. Singurul obiect menționat în caietele de șantier este o amforă târzie cu vopsea roșie pe gât, fără alte detalii. Cert este că analiza depozitului de amfore din încăperea restrânsă a B16 va arăta încheierea ultimei etape de funcționare a construcțiilor de aici, cea de-a patra.

Încăperile de pe terasa a III-a, 9 (?) la număr, par să fi fost distruse încă din Antichitate, după cum o arată construcțiile ridicate peste colțul de est al B13 (pe unul dintre planurile vechi, acestea sunt înregistrate ca aparținând secolului al VI-lea p.Chr.). Astfel, B15, în cadrul unui proces de recompartimentare, este suprapusă parțial de ziduri noi, dar sunt utilizate și părți din cele inițiale (Fig. 72, a, b și 73). O astfel de situație, de intervenție chiar în interiorul încăperii, cu ziduri târzii, nu s-a produs pe terasa superioară, unde spațiul interior a fost extins spre port, pe pavajul piațetei, preluând poate o parte din spațiul pierdut pe cea inferioară. Aceasta poate sugera **continuarea funcționării încăperilor de pe terasa II și după distrugerea celor din modulul inferior**. Iar depozitarea unor mari cantități de marfă de import în B3, în ultima sa fază de funcționare, demonstrează că rolul deținut de B13-B21 a fost preluat, după distrugerea lor, de încăperile de pe terasa II.

Calea de acces între terasa mediană și cea inferioară nu este foarte clar identificată. Pentru etapa inițială de funcționare este de presupus continuarea șirului de trepte spre mare, pe lângă peretele de sud-vest al B13. În plus, pe zidul de nord-est al B13 se poate observa o intrare/fereastră. Prin urmare, această încăpere avea deschidere spre piațeta de pe terasa mediană. Zidul este atât de distrus înspre nord-vest, încât nu se poate aprecia dacă și următoarele (B14 și B15) se deschideau spre terasa a doua, însă coborârea nivelului terenului în această direcție indică faptul

că zidul nu putea fi decât închis în ultima porțiune, iar singurele căi de comunicare cu exteriorul erau cele de pe latura dinspre port. Existența unor intrări pe latura dinspre mare era obligatorie, ipoteză întărită și de deschiderea spre port a camerei cu amfore, care a fost amenajată în ultima perioadă de funcționare pe ruinele B15 (Fig. 74).

Situația arheologică de pe terasa inferioară este una extrem de complexă, imposibil de analizat corect doar pe baza imaginilor din timpul săpăturii. Informațiile scrise ar fi fost vitale pentru acest demers. În lipsa lor, însă, nu putem spera decât că publicarea materialului în volume viitoare va permite încadrarea cronologică măcar a câtorva dintre schimbările petrecute în arhitectura și utilitatea terasei inferioare. Sau poate va fi posibilă la un moment dat redeschiderea săpăturilor, măcar prin sondaje plasate în puncte clar stabilite pe baza materialului studiat, care să mai permită studierea unor raporturi între ziduri. Aspectul general, intervențiile de calitate slabă, care clar modifică aspectul inițial al clădirii, simetria și modul de acoperire ar îndruma către ideea unei distrugerii mai timpurii a terasei inferioare față de cele două superioare. Pe de altă parte, aici este zona cel mai mult frecventată în toate perioadele istorice – din perioada elenistică până în cea modernă, aici au fost tot timpul prezente construcții, amenajări, toate legate de port.

2.5. Mozaicul

În carnetele de șantier sunt incluse și detalii tehnice privitoare la pavimentul cu mozaic. După prezentarea acestora vom încerca și o detaliere a elementelor decorative care îl compun și care dau măsura valorii sale artistice, dar și a motivelor pentru care considerăm datarea sa în prima parte a secolului IV p.Chr. potrivită.

2.5.1. Substrucția

Substrucția sa prezintă straturile cunoscute în literatura de specialitate sub numele de *statumen* (stratul de pământ argilos compact pe care se sprijină *rudusul*, gros de 0,10–0,15 m) și *rudus* (aici sub forma unui strat de mortar cu așchii de marmură, cu o grosime de 0,10–0,12 m). Acestea se sprijină, în porțiunea de E-SE, direct pe treapta tăiată în faleză, adică pe stratul de pământ galben, compact⁴¹⁰. În partea dinspre nord-vest, unde faleza coboară mult, este surprins un strat destul de gros de nivelare, cu pământ amestecat cu materiale arheologice diferite.

În zona în care mozaicul fusese distrus au fost efectuate mai multe sondaje pentru a putea urmări succesiunea straturilor din substrucția acestuia, fără să fie nevoie să fie deranjat mozaicul care încă se conserva pe anumite porțiuni.

Sondajul 1 – casetă de 0,65 × 0,65 m. Sub o porțiune deranjată, din stratul de mortar, cuprinsă între -0,10–0,15 m, s-a constatat existența unei nivelări produse din Antichitate, cu pământ amestecat cu fragmente de sticlă, ceramică, așchii de marmură, fragmente de cărămidă (Fig. 35).

Sondajul 2 – casetă de 0,80 × 0,80 m. S-au observat: un strat de „mortar hidraulic” amestecat cu fragmente ceramice și așchii de marmură; alt strat de mortar amestecat cu deșeuri de marmură; un strat de nivelare cu pământ galben; o platformă de mortar de var amestecat cu nisip, cu panta spre V; sub acesta, la -4,40 m, un zid orientat nord-vest/sud-est, din piatră

⁴¹⁰ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 16.

necioplită, legată cu mortar, cu fundația în pământul viu, la -0,85 m de la conturare (Fig. 75). Este dovada existenței unui nivel de locuire anterior mozaicului, pe terasa I.

Sondajul 3 – o casetă de 0,80 × 1 m. Stratul de mortar hidraulic păstrează aici o grosime de 0,08–0,10 m. Sub el este un strat de umplutură din pământ amestecat cu fragmente ceramice variate ca datare – elenistice (cap de statueta de tip tanagra) și romane –, dar și fragmente de tencuială pictată (cu roșu, alb, verde, negru). În colțul de sud-vest al sondajului s-a conturat un alt zid asemănător celui descris anterior, cu aceeași orientare. Cele două par să aparțină unei clădiri timpurii nivelate în momentul construirii Edificiului cu mozaic.

2.5.2. Decorul interior al sălii cu mozaic. Detalii generale

În majoritatea edificiilor de lux din Imperiul roman, publice sau private, se observă interesul arătat de arhitecți, constructori și artiști spațiului interior. Deși fundamentat în perioada contemporană ca domeniu de sine stătător în cadrul arhitecturii, designul de interior, cum este numit astăzi, își trage rădăcinile din Antichitate. În cazul edificiilor romane, este vizibilă îmbinarea esteticului cu utilul, fiecare segment decorativ având și un rol practic, narativ sau simbolic.

Aprecierile referitoare la decorul interior al Edificiului roman cu mozaic din Tomis pot fi făcute la nivelul structurilor care îmbrăcau pereții și pardoseala mării încăperi de pe terasa superioară a construcției. Nu vom aborda placajul cu marmură sau piesele sculpturale, deoarece ele se încadrează într-o altă categorie, aflată în curs de cercetare, care va fi tratată separat⁴¹¹. Prin urmare, ne vom referi numai la decorul pardoselii mării săli de pe terasa I, după trecerea în revistă a decorului interior la modul general.

Crampoanele de bronz, orificiile săpate în blocurile de calcar ale zidului de nord-est, precum și plăcile fragmentare, căzute pe pavimentul cu mozaic în colțul de sud-est al edificiului, demonstrează că pereții încăperii erau acoperiți cu marmură. Plinta, din același material, care făcea trecerea între cele două planuri, vertical și orizontal, susținea placajul pereților și limita pavajul. Pereții erau acoperiți cu un strat de tencuială roz, a cărui grosime în partea inferioară ajungea până la 12 cm⁴¹². Peste acesta au fost atașate decorurile de marmură, greutatea lor fiind preluată și de crampoanele de bronz amintite.

Plăcile erau decorate sau simple. Decorul era în special vegetal și geometric, în concordanță cu mozaicul, dar pe unele reliefuri se înregistrează și prezența unor siluete antropomorfe și zoomorfe⁴¹³. Cele mai interesante sunt cele care imită forma capitulurilor. Acestea erau plasate pe lateralele superioare ale pilaștrilor, transformându-i în pseudo-coloane de marmură. Un pilastru avea probabil două astfel de capituluri, la extremele sale superioare. Unele s-au păstrat întregi, altele în stare fragmentară. Ordinul imitat de acestea este cel corintic, dar unele sunt redată în manieră diferită, ceea ce ridică probabilitatea refolosirii lor. O placă este împodobită cu câte două rânduri suprapuse de frunze de acant. Cel inferior are două frunze, iar cel superior, trei, dintre care două sunt reprezentate pe jumătate, probabil pentru a se îmbina cu placa

⁴¹¹ Placajul din marmură face obiectul unui proiect de cercetare desfășurat de MINAC în parteneriat cu IAB. Din colaborarea cu C.G. Alexandrescu (IAB), începută în anul 2019, au rezultat deja mai multe comunicări și articole de specialitate. Obiectivul final este publicarea unui volum dedicat acestui subiect.

⁴¹² BUCOVALĂ, LUNGU 1997, p. 15.

⁴¹³ CANARACHE 1970, imaginea de la p. 18, placă de marmură pe care este reprezentat, în registrul superior, un motiv zoomorf.

următoare. Dintre două frunze din rândul superior pornesc câte două volute în direcții diferite, două spre exterior, iar două se întâlnesc deasupra frunzei centrale. Uneori este prezent și elementul floral de deasupra celor două volute afrontate⁴¹⁴. Forma frunzei de acant are suprafața sa extinsă pe lățime, frunzele au câte patru diviziuni și nervurile marcate⁴¹⁵. Pe unele capiteluri, locul elementului floral din partea superioară este luat de un motiv zoomorf, un vultur, sau chiar de unul prosopomorf. În continuarea acestor capiteluri, pilaștrii erau ornați cu plăci longitudinale cu decoruri diferite – câmpuri dreptunghiulare cu reprezentări antropomorfe, geometrice, vegetale⁴¹⁶. La partea inferioară a plăcilor lungi, placajul pilaștrilor imita baza unei coloane. Jumătatea inferioară a pereților era acoperită cu plăci mari, dreptunghiulare sau pătrate (cu lățimi variind între 0,20 m și 0,90 m, iar înălțimea egală, de până la 1,20 m) (Fig. 81)⁴¹⁷.

Fragmente de marmură albă și colorată, de mici dimensiuni, cu forme variate, indică și prezența unor panouri, probabil în partea superioară a pereților, decorate în *opus sectile*⁴¹⁸. Varietatea tipurilor de decor și de material folosite în acoperirea pereților ne face să ne întrebăm dacă ne aflăm în fața unui singur design inițial, eterogen sau dacă aceste diferențe nu marchează reparații, adăugiri făcute în faze diferite, în concordanță cu modificările înregistrate la nivelul pavimentului cu mozaic.

Numeroase fragmente din decorul pereților Edificiului cu mozaic sunt astăzi conservate în depozitele MINAC. În imposibilitatea temporară de acces la locul de depozitare⁴¹⁹, o sursă de informare primară, importantă în acest caz, o constituie registrul de inventar. Din informațiile succinte cuprinse în paginile acestuia ne-a atras atenția faptul că o parte dintre piesele de decor păstrate nu sunt din marmură, ci din calcar. Piesele din calcar provin atât din rândul plăcilor simple, cât și al plintelor și al celor cu decor. O primă impresie s-ar creiona la nivelul unității decorului planului vertical al mării săli. Discontinuitatea aceasta provocată de diferența de material utilizat poate fi însă pusă pe seama unor modificări provocate de reparațiile întreprinse într-una dintre fazele ulterioare din funcționarea edificiului. După cum am mai amintit, fragmentele de placaj de marmură apărute sub nivelul târziu din fața B1, precum și altele, indică ieșirea din uz a unor părți din decorul sălii cu mozaic. Completarea spațiilor rămase libere, prin urmare, s-ar fi putut face cu plăci din alt material avut la dispoziție, după cum, în cazul vestibulului, în locul plăcilor căzute s-a aplicat o tencuială de culoare albă. O altă explicație a eterogenității materialului decorativ ar putea fi reutilizarea încă de la început a unor piese care au făcut parte din decorul unor clădiri diferite.

⁴¹⁴ DAGR, 13; DAGR, 1343.

⁴¹⁵ DAGR, 13.

⁴¹⁶ BUCOVALĂ, LUNGU 1997, p. 14, fig. 5.

⁴¹⁷ BUCOVALĂ, LUNGU 1997, p. 16.

⁴¹⁸ Material aflat în studiu.

⁴¹⁹ Clădirea și depozitele MINAC au trecut printr-o serie de restructurări, reorganizări cauzate de lucrările de întărire a fundațiilor clădirii. De asemenea, Edificiul cu mozaic a trecut prin ample lucrări de restaurare. Oricum, abundența și varietatea materialului arheologic descoperit aici impun publicarea sa de către un colectiv extins de specialiști, într-un volum separat.

2.5.3. Valoarea artistică a mozaicului pavimental

Ne vom opri, în cele ce urmează, asupra decorațiunii planului orizontal – pardoseala sălii. După furnizarea câtorva detalii tehnice, vom analiza acest mozaic prin prisma celor două perspective: motivul decorativ ca multiplu și apoi ca submultiplu.

Covorul cu mozaic se întindea pe toată suprafața sălii. Porțiunea care era așezată pe terasa tăiată în faleză s-a păstrat cel mai bine, iar partea care se situa deasupra celor douăsprezece încăperi din nivelul inferior s-a prăbușit, odată cu bolțile acestora. Unele dintre bucățile prăbușite au putut fi recuperate. Pavimentul se păstrează doar pe o suprafață aproximativ triunghiulară cu laturile perpendiculare de 49,80 m și 16,60 m, acoperind o arie de aproximativ 450 m² (inclusiv fragmentele prăbușite în B4 și conservate *in situ*).

Caracteristicile **motivului multiplu** sunt cele care se leagă de componentele acestuia, *tesserae-le*: dimensiunea, culoarea (dată de material), dispunerea. *Tesserae-le* care îl compun au dimensiuni variabile în funcție de mărimea și detaliile motivelor reprezentate. Măsoară 0,02-0,03 m în chenar și 0,01-0,02 m în porțiunea centrală. Materialele folosite sunt marmura și piatra naturală, de culori diferite: alb, roșu, verde-albăstrui, negru, crem⁴²⁰. Acestea sunt dispuse pe rânduri drepte, mai ales în chenar și în linii șerpuite în cazul motivelor mai complexe. Sunt așezate pe un pat de mortar din var amestecat cu multă cărămidă pisată. Aceste caracteristici tehnice fac posibilă încadrarea operei în două dintre categoriile tipologiei propuse de mai mulți cercetători. Astfel, din punctul de vedere al tehnicii, în acest mozaic se îmbină cele două stiluri: *opus tessellatum* (mai ales chenarul) și *opus vermiculatum* (în special centrul și motivele circulare, unduitoare).

Din perspectiva **motivului submultiplu**, putem discuta despre ansamblurile decorative grupându-le în două categorii: **motive de încadrare și centrale**.

1. Categoria **motivelor de încadrare** nu se referă numai la benzile decorate cuprinse în chenarul care închide pavimentul într-o formă dreptunghiulară, ci la orice secvență ritmic repetată pe lungimea unei benzi care delimitează câmpul în care se află un motiv central. Nu trebuie neapărat să constituie o formă geometrică închisă pentru a se încadra în această categorie, ci doar să departajeze motive de sine stătătoare, cu un contur clar. Astfel, motivele de încadrare din mozaicul tomitan sunt: banda monocromă, valul etrusc, banda bicoloră, dinții de lup sau zimții de fierăstrău, funia simplă (sau dublă, denumită așa pentru că este împletită din două fire formate din mai multe rânduri de *tesserae* de culori diferite), cercurile secante, vrejul de iederă, funia triplă, panglica multicoloră.

2. **Motivele centrale** sunt bine definite și puse în valoare de cele din categoria anterioară (de încadrare). Sunt considerate centrale în raport cu decorațiile care le încadrează și nu cu întregul ansamblu. Fiecare poate constitui un motiv central pentru suprafața în care este dispus. După categoriile din care fac parte, acestea sunt: **geometrice**: cercuri, hexagoane, romburi și pătrate, pline sau goale în interior, crucea gammată, crucea simplă, zigzaguri, cercuri intersectate, două zale împletite; **vegetale**: ramurile de iederă, asociate de obicei cu vase stilizate, flori și plante ilustrate în diferite moduri, motive florale simple; **forme stilizate**: *kantharos*, pelta, diferite cupe, siluete asemănătoare cu forma unui opaiț privit de sus, diferite tipuri de împletituri, printre care și nodul lui David, solzi de pește; **zoomorfe**: porumbelul alb este un bine-cunoscut simbol creștin, însă asupra caracterului său în complexul decorativ tomitan nu există o opinie concretă.

⁴²⁰ VULPE, BARNEA 1968, 487.

Mai mulți cercetători susțin caracterul său creștin⁴²¹. Din punct de vedere analogic, ne-a atras atenția o imagine pictată, provenită dintr-un mormânt creștin, descoperit la Coire, în Elveția. În două colțuri ale unei rame probabil pătrate este pictat câte un *kantharos*, din care ies câte două ramuri de viță de vie. Acestea pornesc în direcții opuse și se dezvoltă într-un impresionant decor vegetal. De o parte și de alta a fiecărui vas se distinge conturat câte un porumbel. Cel din colțul stâng al imaginii se aseamănă, prin poziționare și prin formă, cu cel identificat pe mozaicul roman din Tomis. Pictura este creștină și datează din secolul V p.Chr.⁴²². Porumbelul este reprezentat la Tomis pe diferite alte obiecte sau monumente, dintre care amintim: pe o stelă funerară păgână (sec. III–IV) – ciugulește dintr-un ciorchine de struguri⁴²³; pe o stelă funerară creștină (sec IV p.Chr.)⁴²⁴; pe o masă pentru agape⁴²⁵; mormântul pictat, datat în secolul IV p.Chr., conține reprezentări de porumbei, însă într-un context mult mai amplu, cu tentă creștină mai evidentă. Porumbelul apare și în mozaicuri romane mai timpurii, în scena porumbeilor care beau apă (folosită de Sasos pentru prima dată), din mozaicul unei clădiri de tip *villa urbana*, descoperite în Alexandria. Acesta este datat în secolul I p.Chr. Ceea ce ne îndeamnă să considerăm că are cu adevărat o valoare simbolică este unicitatea sa în întregul tablou. Cu toate că, în ansamblu, covorul respectă cu strictețe rigoarea simetriei, aici avem un singur motiv de acest fel, stingher, pierdut între frunzele de iederă ce ies din vasul stilizat. Este parcă ascuns. Numai un ochi bine format îl putea observa. Acest mod de reprezentare ar justifica intenția introducerii unui element creștin, subtil, într-un ansamblu păgân, dominat încă de zeități romane protectoare, după cum sugerează fragmentele sculpturale descoperite între dărâmături.

Întreg ansamblul este executat îngrijit, având o compoziție unitară, formată din imagini variate, îmbinate într-un cadru coloristic bogat și ales cu grijă. Aspectul său general duce cu gândul spre o altă direcție a artei antice – pictura, prin decorul geometric realizat prin așezarea *tesserae-lor* în modele caleidoscopice redade în degrade, așa-numitul stil curcubeu, care se generalizează la jumătatea secolului IV p.Chr., fiind însă utilizat și mai devreme.

Datarea mozaicului a suscitât interesul mai multor cercetători. În principiu, există două opinii: varianta timpurie și cea târzie a datării mozaicului. Diferențierea ține în general de ideea contemporaneității decorului cu construirea edificiului sau de cea a unui decalaj cronologic între cele două. Varianta timpurie (cu subvariantele ei care se cuprind între limitele secolelor II–IV p.Chr.⁴²⁶) este cel mai des întâlnită. Pentru aceasta pledează tehnica de construcție a clădirii, modul în care a fost decorată⁴²⁷ și inventarul arheologic descoperit la Edificiul roman cu mozaic⁴²⁸, care întăresc și completează teza înaltei dezvoltări economice a Tomisului la sfârșitul secolului III p.Chr. – începutul secolului IV p.Chr.⁴²⁹. Varianta târzie susține că mozaicul este contemporan cu o a doua fază de dezvoltare a Tomisului (secolul V p.Chr.). Printre argumentele determinante se numără și: similitudinea dintre Edificiul roman cu mozaic și două bazilici creș-

⁴²¹ RĂDULESCU 1970, p. 55; BARNEA I. 1979, p. 172–175.

⁴²² CLAUSEN 1994, p. 49–53, fig. 2

⁴²³ BARNEA I. 1991, p. 270.

⁴²⁴ BARNEA I. 1991, p. 270.

⁴²⁵ BARNEA I. 1991, p. 271.

⁴²⁶ CANARACHE 1961, p. 239; CANARACHE 1970, p. 8; RĂDULESCU 1970, p. 56; SUCEVEANU 1969, p. 345–351; SUCEVEANU 1977, p. 27, nota 172; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 119–120.

⁴²⁷ RĂDULESCU 1973, p. 205.

⁴²⁸ COVACEF 2002, p. 63–64; COVACEF 1997, p. 205–216.

⁴²⁹ RĂDULESCU 1970, p. 56; OPPERMANN 2007, p. 107; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2007, p. 325.

tine din Cos, datate între secolele V–VI p.Chr.; simbolurile creștine apărute pe ceramica de lux și opaițele descoperite în încăperile boltite și chiar pe covorul cu mozaic-porumbelul alb; îmbinarea motivelor vegetale cu cele geometrice, ritmicitatea repetării motivelor și jocul formelor geometrice, care dau iluzia unei mișcări continue, sunt elemente ale unei tehnici des folosite în perioada iustiniană⁴³⁰.

Tot un argument care îndeamnă spre datarea târzie este acela că motivul cercurilor intersectate, frecvent folosit în secolele II–III p.Chr. pe post de bordură, s-ar afla la Tomis într-o formă intermediară, de trecere spre etapa mai târzie, în care a început să fie utilizat ca motiv central. În termele histriene (edificiul denumit generic Terme II), câmpul central al unui paviment ce decora o lojă cuprinde șiruri de cercuri secante. Este folosit ca motiv central chiar în pavimentul Edificiului cu mozaic, într-unul dintre pătratele incluse în primul câmp dreptunghiular. Prin urmare, modelul exista în această dispunere atât anterior construirii clădirii din Tomis, încă din secolele II–III p.Chr., la Histria, cât și în cadrul acestuia, în aceeași etapă cronologică. Tendința de geometrizare a vaselor și alăturarea tipului de decor geometric cu cel vegetal⁴³¹ se înregistrează și în cele trei mozaicuri din termele amintite. Acestea nu pot constitui argumente sigure pentru datarea târzie a pavajului tomitan.

Un mozaic pavimental similar, însă puțin mai târziu, datat în prima parte a secolului V p. Chr., este cel din Bazilica mare din Plovdiv⁴³². Se observă aceeași tendință de împărțire a câmpurilor, dar și motive similare. Totuși, la o privire atentă, diferențele cronologice pot fi surprinse în:

- detaliul și încărcătura mai mare a reprezentărilor de aici;
- redarea porumbelului mai clar, cu *tesserae* de culori închise și mult mai detaliat decât cel abia schițat de la Tomis;
- funia împletită mai larg, fiecare împletitură desemnând o zonă aproape circulară pe parcursul acesteia; aceeași tehnică este folosită în momentul reparării mozaicului tomitan (Fig. 80, d);
- stilul în care este redat vrejul de iederă, identic cu reparația târzie a mozaicului din Tomis și utilizarea conturării cu negru a motivelor decorative;
- culorile mai variate și mai puternice;
- lipsa degradeurilor atât de subtile, caracteristice mozaicului tomitan și unei perioade mai timpurii.

Aceeași datare mai timpurie a pavimentului tomitan o sugerează, comparativ cu un mozaic similar din Turcia (Amisos), datat în secolele V–VI p.Chr.⁴³³, schematismul în redarea porumbelului, o paletă mai puțin bogată de culori (mergând mai mult pe tonuri și nuanțe ale acelorași culori), lipsa *tesserae-lor* din ceramică, puținătatea reprezentărilor figurate (care practic se reduc numai la porumbel în porțiunea suficient de mare păstrată).

În aceeași măsură, conturarea cu negru a modelului cercurilor intersectate și a vrejului de iederă se întâlnește des în mozaicuri datate între sfârșitul secolului IV p.Chr.⁴³⁴ și secolul VI p.Chr., ceea ce ar pleda tot pentru datarea timpurie a mozaicului tomitan.

⁴³⁰ BARNEA 1979, p. 172–174.

⁴³¹ BARNEA 1976, p. 267–268.

⁴³² <https://archaeologyinbulgaria.wordpress.com/2015/05/20/bulgarian-archaeologists-reveal-beautiful-early-christian-floor-mosaics-amidst-unpleasant-present-day-finds-in-plovdivs-great-basilica/> (consultat la 23.06.2025).

⁴³³ AYBEK, ÖZ 2012, p. 13–23.

⁴³⁴ Pavimentul cu mozaic din agora de nord a orașului Laodicea ad Lycum a fost datat prin OSL (luminiscentă

Prin cuprinderea decorațiilor interioare într-o privire de ansamblu, se poate demonstra faptul că atât placarea pereților, cât și acoperirea solului cu *tesserae-le* multicolore au făcut parte dintr-un proiect unitar, gândit odată cu planul întregului edificiu. Sala de pe terasa superioară este diferită de celelalte două suite de încăperi. Avea o destinație specială și era decorată conform acesteia. Contemporaneitatea decorului cu prima etapă din existența construcției poate fi demonstrată. În substrucția mozaicului NU se observă un alt nivel de călcare anterior așternerii *tesserae-lor*, ceea ce indică amenajarea pavimentului la începutul funcționării edificiului. În plus, la Tomis, în perioada târzie nu avem niciun alt exemplu de clădire decorată cu mozaic pavimental. Toate bazinele creștine care încep să funcționeze după jumătatea secolului V p.Chr. sunt pavate cu cărămidă. Singura bazilică ce are un altfel de pavaj, cel decorat în *opus sectile*, dar destul de rudimentar, este cea datată în secolul IV p.Chr., de pe faleza de sud-vest, de sub actualul liceu Mihai Eminescu⁴³⁵.

O altă caracteristică ce poate fi desprinsă din analiza făcută este și calitatea lucrărilor și a materialelor folosite. Faptul că Tomis și-a permis o construcție atât de costisitoare, cu marmură de import și probabil chiar meșteri aduși din alte provincii romane, demonstrează că orașul se afla în pragul unui apogeu economic.

2.5.4. Reparații la nivelul mozaicului

Pe porțiunea conservată pe loc a mozaicului se observă mai multe reparații, unele minore, „de întreținere”, altele de amploare sau legate de modificări petrecute în structura și utilitatea sălii. Din categoria micilor intervenții amintim unul dintre motivele cuprinse în jocul de pătrate din primul câmp dreptunghiular (**Fig. 77 a**)⁴³⁶. Acesta se regăsește în trei dintre pătratele păstrate, două dintre ele, cel reparat și unul original (**Fig. 77, b**), situându-se unul lângă celălalt. Dat fiind că în nicio altă parte din porțiunea conservată nu sunt alăturate două motive identice, deși ele se repetă de câte două ori în tot câmpul, este posibil ca aici motivul inițial să fi fost diferit. Cel care a făcut reparația, într-un mod ușor stângaci, a luat probabil ca model cel mai apropiat motiv decorativ, cu care l-a înlocuit pe cel distrus. Tot în primul câmp dreptunghiular observăm o porțiune reparată cu *tesserae* ce par a fi fost tăiate din șist verde, local (**Fig. 77, c**). Între motivele decorative ale primului cerc observăm unele conturate cu negru, parțial sau integral (**Fig. 78**). Sunt și acestea intervenții târzii sau reprezintă doar moduri diferite de lucru ale meșterilor care au lucrat concomitent la așternerea *tesserae-lor*? Greu de spus în lipsa unor analize aprofundate, care să dubleze constatările făcute cu ochiul liber. Numai funia reconstituită pe o mică porțiune arată clar că și aici au fost făcute reparații – meșterul care a executat-o nu a respectat proporțiile, ceea ce a dus la modificarea decorului inițial, pe porțiunea pe care a fost refăcută funia, banda albă care o însoțea a dispărut, permițând extinderea spațiului ocupat de două motive florale conturate cu negru, mai mari decât cele din restul decorului (**Fig. 78**). Este posibil ca aceasta să fie legată de reparațiile mari executate în partea de nord-vest a pavimentului.

stimulată optic), coroborat cu descoperiri numismatice la jumătatea sec. IV p.Chr. Aici apare motivul cercurilor intersectate, conturate cu negru, într-o redare puțin diferită față de Tomis și datează probabil din aceeași perioadă, dacă nu reprezintă o intervenție făcută după cutremurul care a marcat orașul și monumentul, în 494 p.Chr. KORALAY *et al.* 2023, p. 115–116.

⁴³⁵ BARBU 1972, p. 100.

⁴³⁶ Motivul reparat se întâlnește într-o formă similară la Laodicea ad Lycum, într-un mozaic așternut la jumătatea secolului al IV-lea, care a trecut însă și prin distrugerii provocate de cutremurul din 494. KORALAY *et al.* 2023, fig. 1, d.

În ceea ce privește reparațiile de amploare, ele trădează existența mai multor etape în folosirea sălii de pe terasa superioară. Pe latura de nord-est se observă **patru intervenții** asupra chenarului, foarte clar vizibile la nivelul vrejului de iederă. Primele patru sunt realizate prin utilizarea celei mai costisitoare tehnici, și anume prin completarea porțiunilor afectate cu aceleași motive alcătuite din *tesserae* colorate, încercând o apropiere cât mai mare de motivele decorative inițiale.

Prima reparație a fost făcută de meșteri mozaicari deprinși cu arta mozaicului, care au lucrat într-o manieră asemănătoare celei în care a fost așternut mozaicul inițial. A fost cauzată de plasarea podiumului între P8 și P9. Pentru această operațiune a fost decupată o bucată de mozaic (**Fig. 79, a**). După montarea blocurilor de piatră, mozaicarii au refăcut vrejul de iederă începând cu ultimele două frunze mari de la sud-est de podium. Punctul din care începe reparația este marcat de subțierea vrejului, care, în zona de prindere a ultimei frunze din modelul inițial, este redat printr-un singur șir de *tesserae* roșii, în loc de două (**Fig. 79, b**). Prin subțierea vrejului se mai creează loc pentru frunzele micșorate din dreptul podiumului și se păstrează proporția dintre acestea și vrej, precum și stilul (**Fig. 79**). Nu cunoaștem ce alte reparații s-au făcut concomitent pe suprafața pavimentului, însă, între aceasta, montarea podiumului, blocarea intrării dintre P7 și P8 și prima fază a canalului din spatele zidului de nord-est pare să existe o relație de contemporaneitate, căci ele par să marcheze o a doua etapă în existența monumentului. Posibil ca și bucata de mozaic decupată să fi fost avariata, nefiind o pierdere înlocuirea ei. De asemenea, apropierea mare a podiumului de zid (**Fig. 79**) indică posibilitatea ca, în ciuda păstrării plintei de marmură, plăcile din spatele său să fi fost înlăturate înainte de a fi montat. Considerăm că stângăcia și aspectul general al reparațiilor marcate de conturarea cu negru a motivelor nu sunt contemporane cu momentul detaliat mai sus. Conturarea cu negru a cercurilor intersectate începe, într-adevăr, pe aceeași linie cu modificările asupra vrejului de iederă, însă funia, motivul care le separă pe cele două, este neatinsă în faza a doua (**Fig. 79, c**), rămânând ca o graniță între prima reparație și următoarea. Ea continuă mai departe în același fel, urmând să apară redată stângaci abia din zona în care vrejul suferă **a doua modificare** (**Fig. 80, a**). Schimbarea se produce la mijlocul porțiunii de vrej dintre ultimele două frunze din dreptul podiumului. De aici, vrejul și conturul frunzelor sunt redat cu *tesserae* negre. La fel și conturul cercurilor intersectate. Funia se îngustează, iar banda în care se înscrie se lățește, inițial cu două rânduri de *tesserae* roșii, înlocuite spre nord-vest cu două șiruri de culoare neagră (**Fig. 80, c**). Modul de redare nu este completat stângaci, ci pare mai degrabă că încearcă mai multe variante până la o acomodare cu spațiul și materialele avute la dispoziție. Se poate observa totuși că meșterii provin dintr-un atelier diferit, nefiind capabili să execute detaliile în mod exact, ci urmând tipare puțin diferite, aflate probabil la modă în perioada în care s-a executat reparația (**Fig. 80, a**).

O **a treia reparație** se observă puțin mai spre nord-vest față de anterioara. Vrejul capătă o nouă stilizare, cu frunzele drepte, în formă de inimă cu vârful foarte ascuțit, cu câte doi cărcei simetrici de o parte și de cealaltă, într-o redare tipică secolului al V-lea (**Fig. 80, e**). Zona de unde începe noua porțiune se observă clar pe fotografiile făcute înainte de restaurare (**Fig. 80, d**), fiind evidențiată și de o fractură produsă mai târziu chiar de-a lungul ei. Tot acum se intervine și în alte părți ale chenarului de aici – câmpul central al fiecărui cerc este realizat cu *tesserae* cu tonuri mai deschise, funia devine puțin mai lată.

A **patra intervenție**, probabil cea din urmă, este reprezentată de reparații executate la nord-vest de podium, tot asupra covorului cu mozaic. De data aceasta, se evidențiază mijloacele modeste avute la dispoziție de tomitani pentru efectuarea operațiunii. Este aleasă cea mai

ieftină metodă de reparare, de fapt, de stopare a deteriorării, menită să împiedice *tesserae-le* să se disloce și să se mărească astfel spațiul afectat. În porțiunea amintită s-a constatat o ruptură în covorul cu mozaic, pe o suprafață de aproximativ 1,05 m²,⁴³⁷ în care erau plasate plăci de piatră ce substituiau pavimentul lipsă (Fig. 80, b).

Multitudinea reparațiilor suferite, precum și aspectul rulat al *tesserae-lor* trădează o folosire intensă și de durată a sălii cu mozaic, pe parcursul mai multor secole. Așternerea inițială a mozaicului s-a făcut undeva în prima parte a secolului al IV-lea p.Chr., adică în prima fază de funcționare a edificiului. În mortarul patului pe care erau așezate *tesserae-le* și în mortarul din unele porțiuni de ziduri dărâmate au fost descoperite mai multe monede, unele nedatate încă, altele încadrate general de către V. Canarache în primul ghid de popularizare a monumentului în timpul domniilor lui Constantin cel Mare și Constantius⁴³⁸. În câteva dintre fotografiile din arhiva MINAC se poate vedea o monedă prinsă într-un fragment de mozaic dislocat din vechime, în mortarul de sub *tesserae*, care poate fi datată la jumătatea secolului al IV-lea⁴³⁹ (Fig. 76). Locul de descoperire al acesteia, trecut în registrul de inventar, este B10. Dat fiind că a fost găsită într-o zonă marcată de reparații, am vedea mai degrabă fragmentul cu mozaic ca provenind din reparațiile din faza a doua de funcționare a edificiului. Următoarele două faze, marcate de conturarea cu negru a unora dintre motive, își găsesc probabil încadrarea în secolul al V-lea, urmând ca ultima intervenție să fie mai greu de plasat în acest moment. În orice caz, interesul față de paviment și eforturile de reconstituire repetate s-au făcut la nivelul unu, edificiul fiind în continuare acoperit, în continuare funcțional, cu o bază stabilă. Putem considera că, atât timp cât mozaicul a fost îngrijit, și încăperile boltite, practic structura de susținere a acestuia, au fost funcționale. Este greu în acest moment să corelăm reparațiile înregistrate pe terasa mediană cu cele realizate la nivelul mozaicului. Însă cercetarea materialului arheologic va completa poate piesele lipsă din imaginea de ansamblu a existenței Edificiului cu mozaic din Tomis, ale cărui arhitectură, decor interior și complexitate îl transformă într-un simbol al acurateței artistice și tehnice romano-bizantine într-o provincie situată la granița imperiului.

2.6. Alte informații cuprinse în materialul din arhivele consultate

În afara detaliilor tehnice privitoare la Edificiul cu mozaic, pe care le-am redat, carnetele de șantier și fotografiile sau planurile din arhiva MINAC au furnizat și informații privitoare la alte construcțiile din apropiere. Fie că vorbim de cele anterioare ridicării complexului, fie de cele mult ulterioare, importanța pe care trebuie să le-o atribuim este aproape la fel de mare. Cele anterioare sunt importante deoarece atestă existența unor construcții romane care au funcționat pe coama falezei, împingând datarea Edificiului cu mozaic spre o perioadă mai târzie. În aceeași măsură, ele pot oferi o primă imagine asupra falezei tomitane înainte de terasare. Cele ulterioare sunt importante deoarece, prin identificarea lor, înțelegem de ce anumite porțiuni din clădirile antice au fost distruse și de ce stratigrafia este atât de amestecată și nu poate constitui un element

⁴³⁷ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 28.

⁴³⁸ CANARACHE 1960, p. 8: „... în zidurile dărâmate cu prilejul cutremurelor și - mai ales - în mortarul din patul pe care a fost așezat pavimentul cu mozaic, s-a găsit, în 5 locuri diferite, monedă de bronz de la împărații Constantin cel Mare și Constantius”.

⁴³⁹ Singura monedă care păstrează urme de mortar pe ea, aflată în colecția de monede descoperite la Edificiul cu mozaic, este cea cu nr. inv. 6871, descoperită în BX, 4, la -6-6,5 m sub nivelul pavimentului, în anul 1962. Datează din timpul împăratului Constantius Gallus, 353-354 p.Chr. Mulțumiri pentru informație dr. Dan Vasilescu.

de bază în datarea etapelor de funcționare ale complexurilor de pe faleza tomitană, dar și pentru că, după cum vom vedea, unele dintre ele au folosit ca fundație ziduri antice dezafectate sau material antic în structura lor.

2.6.1. Construcții anterioare

Construcții preexistente au fost descoperite în colțul de est al edificiului încă din 1960, în secțiunile trasate la intersecția străzilor Diane și Ovidiu⁴⁴⁰. Au fost curățate 2 ziduri alcătuite din piatră și cărămidă legate cu mortar de var, unul din piatră și bucăți de cărămidă și un colț al unui complex prevăzut cu intrări boltite. Orientarea lor era similară, ceea ce îndeamnă plasarea lor în planul urbanistic al Tomisului roman timpuriu. Important este, însă, faptul că finalul zidului notat în carnetul de șantier cu nr. 4 este marcat de un strat de arsură întins peste coama zidului pe o lungime de 2 m.

„Edificiul cu intrări boltite”

Astăzi se conservă o parte a acestui edificiu, însă este inaccesibilă publicului, nefiind introdusă în circuitul de vizitare (Fig. 82). Zidurile care alcătuiau colțul de est aveau grosimea de 0,56 m. Erau construite din alternarea de rânduri de cărămidă și blocuri de piatră, legate cu mortar din var, nisip cu scoici și cărămidă pisată. Tot aici s-a conservat și începutul unei arcade. Un complex din care s-au păstrat patru sau chiar cinci încăperi, construit în aceeași tehnică în care sunt construite și zidurile edificiului cu mozaic, a apărut în colțul de est al edificiului. Jumătatea de sud-vest a construcției era tăiată de canalul lipit de zidul de nord-est al sălii cu mozaic, descris mai sus. Informațiile din carnetul de șantier sunt greu de urmărit în lipsa cunoașterii stării actuale a monumentului și în lipsa imaginilor fotografice din momentul descoperirii, pe care nu am reușit să le identificăm în arhiva muzeului. Planurile nu au notații pe ele, astfel încât ne-a fost greu să identificăm încăperile descrise în carnetele de șantier. Un desen sumar din carnetul cu inv. 3751 reprezintă camera II (mai departe notată cu cifre arabe pentru ușurarea posibilității de urmărire – camera 2), ușor identificabilă pe planul general cu încăperea situată în jumătatea de nord-est și având zidul de nord-vest comun cu o încăpere parțial distrusă, pe care o vom numi de acum înainte camera 1, având în vedere că este prima dinspre Piața Ovidiu. Peretele de sud-vest al camerei 2 era comun cu cel de nord-est al unei încăperi în care se pătrundea, printr-o intrare boltită, din camera 1. O vom denumi în continuare camera 3.

Camera 1, parțial conservată, are zidul de nord-est comun cu camera 1. Acesta prezintă urmele unei reparații, către partea de nord, unde este completat cu blocuri neregulate legate cu mortar roz. Având în vedere că și prima fază a zidului este diferită față de restul construcției, fiind ridicată în tehnică *opus mixtum*, se presupune existența a trei faze diferite în cazul acestei clădiri. Poarta de intrare în încăperea a doua era lată de 1,20 m. În umplutură au apărut două amfore sparte pe loc, „asemănătoare amforelor torpilă, mai subțiate spre fund”⁴⁴¹, cu *dippinti* de culoare roșie pe gât.

În umplutura scoasă din camera 2 s-au descoperit materiale antice, printre care o greutate

⁴⁴⁰ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 21–23 și schița de la pagina 22.

⁴⁴¹ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 42; amforele nu au putut fi înregistrate *in situ*, deoarece au fost găsite de muncitorii care începuseră să sape fără să anunțe și scoase pe marginea săpăturii înainte de venirea arheologilor.

de cântar din marmură (?)⁴⁴², cu diametrul 0,26 m și cu grosimea 0,13 m. Pe partea superioară, cea unde se fixa mânerul de prindere de cântar, avea grafitată litera N. Partea inferioară era scobită. În fotografiile din arhivă apar încă trei astfel de greutăți, însă nu cunoaștem locul exact al descoperirii lor.

În colțul de nord-est s-a înregistrat un puternic strat de dărâmătură. Zidul despărțitor dintre camera 2 și camera 4, cel pe care se află și intrarea dintre cele două, este construit din blocuri de piatră și cărămidă, în aceeași succesiune de patru asize de piatră și patru de cărămidă. Spre nord-est se oprește într-un zid alcătuit din blocuri de piatră fasonate, de care nu se leagă și pe care V. Barbu îl presupune ca făcând parte dintr-o construcție anterioară. Acesta, adică zidul de nord-est al camerei, prezintă cel puțin două faze⁴⁴³. Inițial este construit îngrijit, din piatră fasonată legată cu mortar, apoi reparat, spre extremitatea nordică, spre camera 1. Porțiunea completată în urma unei distrugerii greu de plasat în timp este lucrată cu mai puțină atenție, din blocuri de piatră de dimensiuni diferite, însă acestea sunt legate cu mortar roz, spre deosebire de faza anterioară, în care nu s-a utilizat acest tip de liant. Nivelul intrării în camera 4 se află la +2,40 m față de paviment. Intrarea are o lățime de aproximativ 1 m (0,98–1,02 m). Pereții erau tencuiți cu un mortar de culoare roz („roz aprins”⁴⁴⁴), cu urme vegetale pe fața exterioară. Peste acesta era aplicat un strat de var de culoare albă, gros de 1 cm, care în unele locuri păstrează încă pigmenți de culoare⁴⁴⁵. Pe peretele dinspre canal (respectiv camera 3, deoarece canalul folosește zidurile acestei încăperi), tencuiala se termină cu 0,20–0,30 m mai sus decât nivelul pragului de trecere în camera următoare, ceea ce ar putea sugera un nivel de călcare mai ridicat în faza în care a fost tencuit peretele, nivel neidentificat însă în timpul săpăturilor.

Camera 4 făcea legătura între camera 2 și camera 3.

Din camera 3 se putea pătrunde în camera 5, printr-o intrare boltită, lată de 1,71 m, cu bolta înaltă de 1,32 m. Bolta era spartă în momentul descoperirii, însă se mai păstra cadrul ușii. Partea de sud-vest era tăiată de zidul de nord-est al mozaicului, din lungimea pereților laterali ai camerei păstrându-se numai 0,65 m, respectiv 0,90 m. Zidul de intrare în încăperea 5 este construit în aceeași tehnică folosită și la Edificiul cu mozaic (alternarea a patru rânduri de piatră cu patru rânduri de cărămidă).

Avem astfel dovada utilizării în zonă a tehnicii *opus mixtum* anterior ridicării Edificiului cu mozaic. Construcția a funcționat o perioadă suficient de lungă pentru a putea suferi reparații, adăugiri sau modificări. Din descrierile din carnetul de șantier se pot diferenția aproximativ trei faze în durata sa de viață. Este probabil legată de modificările constructive efectuate în Tomis în secolul II p.Chr. sau mai târziu, în secolul III p.Chr. Din nefericire, fundațiile orașului modern împiedică stabilirea unei relații cu edificiul termal sau cu anexele situate la sud-vest de Edificiul cu mozaic. O datare timpurie a termelor cu *lenticarion* ar putea oferi un oarecare temei presupunerii că cele două au fost contemporane, măcar pentru o perioadă. În lipsa unor carnete

⁴⁴² De multe ori, piatra simplă este greșit identificată cu marmura în carnetele de șantier; este cazul altor greutăți din piatră identificate în C1-C3, a pavajului din *vestibulum* etc.

⁴⁴³ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 44.

⁴⁴⁴ Am preluat informațiile referitoare la încăperea nr. 2 din V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 43–46.

⁴⁴⁵ V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751, p. 45: „Pe acest strat alb de tencuială [...] se observă urme de la zugrăveală (var ce se desprinde în pojghițe), pe unele chiar cu urme de vopsea”. De asemenea, V. Barbu vorbește despre faptul că spre partea inferioară, această tencuială avea un profil asemănător plintelor din marmură folosite la edificiul cu mozaic.

de șantier privitoare la săpăturile desfășurate la *lentiaron* sau a unor elemente clare de datare, inscripția de pe pragul de sus al ancadramentului uneia dintre ieșirile din terme, spre casa scării, oferă singurele indicii de acest gen. Datată în secolul III p.Chr.⁴⁴⁶ sau în III–IV p.Chr.⁴⁴⁷, tinde să fie mai degrabă contemporană cu construirea Edificiului cu mozaic, cu rezerva că inscripția se referă numai la o încăpere din clădire, nu la întreg complexul.

Prin urmare, înaintea terasării pantei, la nivelul de călcare al orașului antic funcționa un edificiu construit în tehnică *opus mixtum*, cu cărămidă și piatră succedate simetric, în aceeași manieră ca la Edificiul cu mozaic, dar care utiliza și părți din construcții anterioare (zidul de nord-est alcătuit numai din piatră fasonată). După cum am discutat mai sus, și terasa inferioară a Edificiului cu mozaic suprapunea o structură anterioară, cu ziduri cu mortar. Situația este asemănătoare cu ceea ce se întâmpla la baza pantei, probabil în aceeași perioadă, după cum vom vedea în capitolul următor, mai ales dacă avem în vedere și faptul că o altă construcție, de la baza falezei, utiliza resturile unei clădiri anterioare. Amintim că într-unul dintre sondajele făcute în partea de nord-vest a terasei superioare, sub nivelul mozaicului, a apărut un zid legat cu mortar, ceea ce arată că, înaintea ridicării Edificiului cu mozaic, pe panta și la baza falezei existau clădiri de factură romană.

2.6.2. Construcții ulterioare

Menționarea structurilor ridicate în zonă în perioada otomană sau postotomană este importantă pentru explicarea stării precare în care se prezenta Edificiul cu mozaic în momentul descoperirii, precum și a amalgamului stratigrafic imposibil de urmărit.

Cel mai vechi este cuptorul de var din dreptul B2, cu material scos din zidurile Edificiului cu mozaic (**Fig. 83**). Se observă pereții bine construiți, cu blocuri de piatră atent fasonate, identice ca dimensiuni și prelucrare cu cele de pe terasa superioară. Acest lucru ar explica și dispariția totală a zidului de sud-vest al sălii cu mozaic, prin demontare în vederea reutilizării materialului pentru complexurile ulterioare. Cuptorul fusese ridicat la 0,50 m distanță de intrarea în B2. Avea fundația săpată în stratul de umplutură cu material antic. La bază atingea un diametru de 3,20 m, iar în partea superioară, de 4 m⁴⁴⁸. Umplutura sa, depusă peste stratul de var de pe fund, gros de 0,30–0,40 m, era formată exclusiv din material antic, prin alunecarea straturilor de pe pantă către baza ei⁴⁴⁹. Al. Bogdan presupune construirea acestuia în perioada otomană, sec. XVIII–XIX. Plasarea lui în acest punct nu este întâmplătoare. O astfel de structură avea nevoie de o pantă în care să fie construit, datorită operării atât la baza sa, pe unde se scotea materialul finit, cât și la partea sa superioară, pe unde se introducea piatra de var, dar și de situarea resurselor în apropiere. Astfel, marmura scoasă din vechea clădire putea fi folosită la producerea varului într-o perioadă mult ulterioară. Arderea intensivă a marmurei în cuptoarele de var islamice a fost un fenomen întâlnit și în alte zone⁴⁵⁰.

În fața B3, la -3 m de la nivelul pavimentului, s-a descoperit un zid din piatră, din olane și

⁴⁴⁶ ISM II, 389.

⁴⁴⁷ RĂDULESCU 1968, p. 325–329; SUCEVEANU 1969, p. 351.

⁴⁴⁸ Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 41.

⁴⁴⁹ Detaliile despre cuptorul de var sunt preluate din Doina Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 41 și din Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 6–7.

⁴⁵⁰ La Caesarea Maritima, PATRICH 2011, p. 93.

din cărămizi refolosite, legat cu pământ, care închidea intrarea în B3⁴⁵¹. Fundația lui, la un nivel foarte ridicat, era implantată în stratul de umplutură antică (**Fig. 28**). Nu se poate stabili o relație între acesta și cuptorul alăturat, însă, având în vedere fundația situată atât de sus, este probabil să fi funcționat în aceeași perioadă sau chiar mai târziu.

„Zidul englezesc”, care susținea terasamentul căii ferate care trecea pe aici în perioada modernă, secționa sala cu mozaic pe diagonală, pe o direcție aproximativ N-S (**Fig. 19**). A fost construit în secolul XIX din blocuri de calcar fasonate, recuperate din ruinele antice din zonă și din emblecton cu mortar de var. Demontarea sa a început la data de 26.03.1960. Pe parcursul acestei operațiuni, care a fost atent supravegheată de arheologi, au fost recuperate multe piese antice, reutilizate în structura zidului englezesc de susținere a terasamentului pentru calea ferată, în momentul ridicării lui⁴⁵². Astfel, s-a descoperit, în dreptul scărilor ce plecau din vestibul, un fragment de marmură cu decor vegetal, cu dimensiunile: 0,38 m × 0,31 m și o bază de coloană, cu latura mare măsurând 0,70 m, din calcar⁴⁵³. Alt element refolosit în zid, recuperat în momentul dezafectării acestei porțiuni, era un fragment dintr-o statuie feminină, drapată. Distrugerile provocate de amenajarea acestuia în perioada modernă sunt vizibile nu numai asupra Edificiului cu mozaic în sine, ci și asupra anexelor situate la sud-est. În cazul complexului cu mozaic, zidurile exterioare ale vestibulului, demantelate aproape în întregime, au servit drept sprijin pentru zidul de protecție a falezei, care tăia oblic sala cu mozaic, rupând peretele de nord-est al acesteia. De asemenea, paralelă cu el era și traiectoria unei conducte cu diametru mare, parte a sistemului de canalizare din zonă (**Fig. 19**). Bulversarea totală a straturilor se explică pe deplin în contextul unor intervenții atât de perturbatoare și adânci în perioada modernă.

*

În ceea ce privește momentul ridicării construcției în sine, începutul secolului IV este cel mai indicat. Sursele scrise înregistrează, în prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., în provinciile din apropierea granițelor imperiului, o preocupare imperială pentru delegarea de arhitecți sau specialiști în decorațiuni interioare. Decretele date de Constantin cel Mare către guvernatorul provinciei Africa (Felix), în 334 și de doi *praefecti praetorii* din zona Dunării (Maximus, în 337) și din estul imperiului (Leontius, în 344)⁴⁵⁴ se explică prin lipsa unui personal specializat în regiunile amintite, din cauza cererii mari de astfel de experți în zonele în care se construia intens deja⁴⁵⁵, situație care a fost interpretată drept incapacitatea de a transmite din generație în generație cunoștințele tehnice necesare⁴⁵⁶. În Scythia, însă, secolul IV p.Chr. s-a remarcat printr-o activitate edilitară deosebită, dovadă că aici fuseseră trimiși suficienți arhitecți, specialiști, meșteri care să facă față necesităților provinciei. Lucrări complexe au fost desfășurate atât în centrele romane din interior, dintre care cel mai concludent exemplu este cel al cetății Tropaeum Traiani⁴⁵⁷, dar și în orașele de pe malul mării, în care secolul IV p.Chr. a însemnat ridicarea de

⁴⁵¹ M. Perșinaru 1962, carnet de șantier inv. 3750, p. 26.

⁴⁵² Carnet de șantier inv. 280, p. 37–38.

⁴⁵³ Al. Bogdan 1960, carnet de șantier inv. 3741, p. 27.

⁴⁵⁴ ZANINI 2007, p. 382.

⁴⁵⁵ TEALL 1967, p. 28.

⁴⁵⁶ ZANINI 2007, p. 382.

⁴⁵⁷ SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 159; BARNEA *et al.* 1979.

noi edificii publice, dar și private⁴⁵⁸. O construcție de o amploare asemănătoare, executată în aceeași tehnică precum Edificiul cu mozaic (aceiași număr de patru asize de cărămidă, urmate de patru rânduri de blocuri de piatră îngrijit lucrată), este reprezentată de complexul arhitectural tăiat de zidul de incintă romano-bizantin de la Callatis, a cărui funcționare poate fi plasată tot începând cu secolul IV p.Chr.⁴⁵⁹. Tot în acest context amintim și cele 15 încăperi boltite ridicate lângă bazilica civilă din aceeași perioadă, pe partea de nord a forumului roman târziu al orașului Heraclea Sintica (Rupite, Bulgaria), la granița dintre secolele III–IV p.Chr., într-o tehnică similară, precum cea a zidăriei Edificiului cu mozaic⁴⁶⁰.

Pentru încadrarea cronologică a momentului construirii Edificiului cu mozaic, respectiv începutul secolului IV p.Chr., pledează nivelarea înregistrată în mai multe zone din oraș la sfârșitul secolului III – începutul secolului IV p.Chr.⁴⁶¹ și construcțiile masive care i-au urmat, precum și situația histriană similară. Asemănarea dintre planul încăperilor boltite cu cele din stânga treptelor Edificiului cu scară (aspect liniar, dimensiuni similare, tehnică identică – *opus mixtum* cu câte patru rânduri de cărămidă în ambele cazuri) nu atrage după sine neapărat și o datare în aceeași perioadă. Sigur, Edificiul cu scară pare să fi fost mai timpuriu. Însă planul încăperilor liniare înșirate fie de-a lungul laturii unei clădiri monumentale⁴⁶², fie de-a lungul falezei sau chiar pe lungimea unui dig⁴⁶³, în fața cheiurilor de acostare, este unul des întâlnit, atât de-a lungul perioadei romane timpurii, cât și a celei romano-bizantine. În același timp, remarcăm asemănarea dintre modul de prindere a pereților laterali ai încăperilor de lângă treptele Edificiului cu scară de zidul dinspre port și cel utilizat la Corint⁴⁶⁴. Edificiul cu scară poate să fie într-adevăr mai timpuriu și nu numai datorită elementelor arhitectonice din marmură care par să îi fi aparținut.

De asemenea, o datare mai timpurie a materialului decorativ al sălii cu mozaic nu trebuie să inducă în eroare cu privire la datarea întregului complex. Marmura era unul dintre cele mai reutilizate materialele de decor interior în Antichitate. Epava descoperită sub apele lagunei Tantura (Israel) transporta elemente arhitectonice din marmură, dintre care multe par să fi fost folosite⁴⁶⁵. Prin urmare, ambarcațiunea avea în încărcătura sa și piese folosite, în vederea integrării lor într-o construcție nouă, dintr-un oraș depărtat de cel sursă. De asemenea, pe plan local, la sfârșitul secolului VIII p.Chr., plăcile care decorau interiorul băilor romane din Amorium au fost desprinse de pe pereții din *apodyterium* cu grijă și refolosite la placarea altei încăperi a termelor, care au funcționat până în secolul IX p.Chr.⁴⁶⁶.

2.7. Concluzii

În urma reluării materialului cuprins în carnetele de șantier și a planurilor incluse în arhiva MINAC, am putut concluziona următoarele:

⁴⁵⁸ Vezi în capitolul 1.

⁴⁵⁹ TAFRALI 1927, p. 17–55.

⁴⁶⁰ VAGALINSKI 2020, p. 214–215.

⁴⁶¹ CCA 2008, P. 291.

⁴⁶² Sardis, CRAWFORD 1990; Corint, STILLWELL *et al.* 1941.

⁴⁶³ Leptis Magna, LARONDE 1988; LARONDE 1994.

⁴⁶⁴ BIERS 1985.

⁴⁶⁵ SIBELLA 1995, p. 18; PULAK, ROGERS 1994, p. 17–21.

⁴⁶⁶ IVINSON 2007.

1. Înaintea ridicării Edificiului cu mozaic, în zonă au existat niveluri de locuire mai timpurii. Primul ar fi reprezentat de groapa **elenistică** săpată în panta naturală a falezei, în dreptul B10. Perioada **romană timpurie** este marcată pe faleza de sud-vest prin construcția ridicată la nivelul orașului, tăiată de Edificiul cu mozaic. Clădirea prezintă mai multe faze (minimum trei), unele dintre zidurile ei (cum ar fi zidul de nord-est al camerei 2) putând coborî ca datare chiar mai mult de secolul II p.Chr. Zidurile ce aparțineau probabil tot perioadei romane timpurii, descoperite în apropierea construcției cu intrări boltite, nu au mai fost refăcute după distrugerea violentă pe care au suferit-o, marcată arheologic de un puternic strat de arsură. O altă construcție, situată la baza pantei, la sud-est de Edificiul cu mozaic, pare contemporană cu cea amintită anterior. Prezintă aceleași urme timpurii (zid din blocuri mari de piatră bine fasonate, legate cu pământ), înglobate într-o construcție posterioară, alcătuită, de asemenea, din blocuri de piatră fasonată și câte patru asize de cărămidă⁴⁶⁷. O a treia construcție romană timpurie a fost descoperită într-un sondaj pornit de la nivelul pavimentului și a revelat două ziduri orientate asemenea celor ale Edificiului cu mozaic (relieful și trama stradală impuneau probabil aceeași orientare), alcătuite din piatră nefasonată, legate cu mortar alb din abundență, cu fundațiile în pământul viu, până la maximum -5,25 m sub pavajul cu mozaic, înspre partea de nord-vest, unde acesta nu mai este așezat direct pe stratul de loess curat, ci, din cauza pantei, pe un strat de nivelare cu pământ amestecat cu material ceramic divers (inclusiv elenistic). O altă structură romană timpurie este suprapusă de nivelul inferior al Edificiului cu mozaic.

2. Înaintea ridicării Edificiului cu mozaic, în paralel cu tăierea unei terase în malul falezei în partea de sud-est, în jumătatea de nord-vest a spațiului avut în vedere pentru amenajare, s-a produs o nivelare a stratului roman anterior. Putem face o paralelă cu nivelarea stratului roman timpuriu în momentul ridicării edificiului căruia îi aparținea sala cu mozaic de pe partea opusă a Pieței Ovidiu, construcție datată în secolul IV p.Chr.⁴⁶⁸.

3. În încercarea de etapizare a funcționării Edificiului cu mozaic, sintetizăm principalele modificări aduse acestuia, în părțile în care au putut fi surprinse. În existența edificiului sunt înregistrate două (la nivelul mozaicului) sau trei reparații (pe latura de nord-est) efectuate la nivelul superior al acestuia.

Cel mai bine sunt vizibile pe latura de nord-est: adosarea canalului; repararea zidului de nord-est al canalului prin întărirea sa cu un zid mai gros, din piatră legată cu mortar de culoare albă; repararea zidului de nord-est, în altă porțiune, spre sud-est, cu piatră legată cu pământ și fragmente de cărămidă. Mortarul utilizat la construcția *atriumului* bazilicii mari din sectorul vestic al orașului Tomis era de culoare roz⁴⁶⁹. Acest tip de mortar era încă utilizat la Tomis după jumătatea secolului V p.Chr. Prin urmare, folosirea unui mortar de culoare albă poate fi plasată într-o perioadă mai târzie, iar zidul anexei construite în fața B5, precum și repararea zidului de nord-est al canalului pot fi plasate într-o perioadă ulterioară jumătății secolului V p.Chr. Porțiunea reparată cu pământ poate fi ulterioară, reprezentând ultima intervenție asupra edificiului. În același timp, însă, poate fi anterioară, realizată în perioada de declin, puțin înainte de jumătatea secolului V p.Chr. Lipsa unei relații între cele două completări ulterioare îngreunează stabilirea raportului dintre ele.

La nivelul mozaicului se înregistrează două reparații – prima realizată artistic, tot în *opus*

⁴⁶⁷ Vezi capitolul următor.

⁴⁶⁸ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 88–89.

⁴⁶⁹ RĂDULESCU 1966, p. 30.

tesselatum sau *vermiculatum*, după caz, tot cu materiale de calitate, însă într-un stil ușor diferit; a doua a fost realizată într-un mod rudimentar, prin plombarea golurilor din paviment cu dale de piatră.

Din cele enumerate se poate stabili o relație de concordanță cronologică numai între construirea canalului și prima restaurare a mozaicului. Acestea două ar reprezenta a doua fază a edificiului.

Pavimentul care acoperea podeaua unei săli care a funcționat pe faleza de nord-est a orașului Tomis, la marginea Pieței Ovidiu de astăzi, a fost distrus în secolul V p.Chr. Gropile care perforau suprafața sa conțineau material databil în secolul amintit⁴⁷⁰. Autorii cercetării consideră posibil un sincronism cronologic între distrugerile suferite de pavimentul Edificiului cu mozaic și cele ale pavimentului amintit mai sus⁴⁷¹. Întrebarea care se naște în urma acestei situații este de ce mozaicul de pe faleza de sud-vest a fost refăcut, iar cel de pe faleza opusă a fost abandonat, iar stratul corespunzător locuirii de aici, nivelat? Probabil importanța Edificiului cu mozaic a primat în acest sens. Mobilizarea s-a făcut pentru restaurarea și întărirea construcției publice mai importante, în timp ce cealaltă a încetat să mai funcționeze.

Totuși, datarea mai târzie pe care I. Barnea o propune pentru mozaicul din sala de pe terasa opusă a peninsulei⁴⁷² ne îndeamnă să plasăm amenajarea aceluia în perioada în care a fost refăcut mozaicul mare. Diferențele stilistice și de complexitate dintre cele două sunt evidente. Materialele utilizate sunt diferite – pentru mozaicul mare, *tesserae-le* au fost tăiate numai din piatră de calitate și marmură⁴⁷³, fără material ceramic, mai ieftin și mai ușor de procurat și modelat, pe când pentru mozaicul de pe str. Marcus Aurelius, *tesserae-le* din ceramică sunt de bază. O analogie o găsim în palatul theodosian din Stobi, Macedonia, pe unul dintre coridoare, însă în redare diferită⁴⁷⁴. Modelul simplu, schematizat și repetitiv al mozaicului mic pare să aparțină unei perioade mai târzii și unor meșteri diferiți. Schematismul acestuia ne duce cu gândul la porțiunea reparată în mozaicul mare, unde modelele completate sunt foarte simplu și schematic redată și cu material mai puțin variat din punct de vedere coloristic. Prin urmare, se poate presupune că **la o dată mai târzie, mozaicul mare a fost reparat de alți meșteri itineranți, care în paralel au îndeplinit o altă comandă în oraș – mozaicul de pe strada Marcus Aurelius**. Momentul s-ar putea plasa după distrugerile din ultimele decenii ale secolului IV p.Chr., înregistrate în mai multe zone ale orașului (N II) sau chiar mai devreme, odată cu primele modificări făcute la Edificiul cu mozaic, marcate de moneda găsită în mortarul fragmentului căzut în B10, datată la jumătatea secolului al IV-lea. Pentru a continua paralelismul între cele două, putem vorbi despre un al doilea moment de distrugeri provocate pe suprafața ambelor, într-o perioadă ulterioară celor amintite, distrugeri în urma cărora gropile din mozaicul mare au fost reparate, însă cele din mozaicul de pe faleza opusă au fost acoperite cu pământul de umplutură care a nivelat întreg edificiul. Momentul ar fi urmarea distrugerilor provocate spre jumătatea secolului V p.Chr., datate prin tezaurul din Parcul Catedralei, după anul 423 p.Chr.⁴⁷⁵.

4. În fața încăperilor boltite s-au ridicat anexe, diferite ca aspect, unele mai îngrijite (în fața

⁴⁷⁰ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 93.

⁴⁷¹ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 94 și nota 1.

⁴⁷² BARNEA I. 1979, p. 170; BARNEA I. 1976, p. 265–266.

⁴⁷³ CANARACHE 1961, p. 234.

⁴⁷⁴ TUTKOVSKI 2020, fig. 2.

⁴⁷⁵ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 11.

B5 se încearcă respectarea simetriei zidului mozaicului), altele cu aspect neregulat și alcătuite din piatră legată cu pământ. Nivelul de călcare în aceste anexe era mai ridicat, motiv pentru care unele au fost dotate cu trepte pentru descinderea în încăperile boltite (B1), altele, cu o treaptă exterioară pe care se cobora în spațiul rămas neconstruit din piațetă. Treptele exterioare sunt identice și sunt, de fapt, blocuri mari, plate, din calcar cochilifer. Interesant este că în fața B1 acest bloc nu este așezat spre exterior, ci spre interior, între B1 și cel mai apropiat zid, care este și cel mai târziu, având fundația cea mai ridicată. Susținem funcționarea încăperilor boltite și a Edificiului cu mozaic pe toată perioada existenței anexelor, care erau legate de spațiul interior al încăperilor (pavaj, trepte).

Construcțiile care s-au ridicat în preajma Edificiului, cu precădere cele care au recompartimentat spațiul, odată deschis, public, din fața încăperilor boltite de pe terasa II, precum și reparațiile înregistrate în special pe latura de nord-est a canalului de la nivelul orașului și inserarea de lespezi de piatră în zonele afectate ale mozaicului s-au făcut într-o perioadă în care orașul nu mai dispunea de materiale de construcție asemănătoare celor utilizate anterior și nici de meșteri specializați.

Primul aspect care ne atrage atenția este lipsa cărămizii din zidurile târzii⁴⁷⁶. După cum am afirmat anterior, primele reparații asupra Edificiului cu mozaic, inclusiv adăugirile ulterioare, au fost făcute cu materiale și în tehnici asemănătoare celor din construcția inițială, încercându-se, pe cât posibil, să se păstreze aspectul general al clădirii. În seria ulterioară de reparații (pe latura de nord-est a canalului) și de adăugiri (zidurile din fața încăperilor boltite de pe terasa II) se observă lipsa cărămizii incluse în mod ordonat în structura zidurilor și mai ales lipsa morturului, liantul utilizat fiind pământul. Cărămida, de obicei fragmentară, reutilizată, este inclusă în mod aleatoriu și extrem de rar în aceste ziduri, alături de blocurile de piatră nefasonate. Aspectul neîngrijit și lipsa totală a cărămizii produse special în acest scop, în zidul de nord-est al canalului, demonstrează faptul că aceste completări s-au făcut într-o perioadă în care activitatea cărămidărilor tomitane încetase, deci undeva în a doua parte a secolului VI p.Ch. Zidurile târzii din fața încăperilor boltite, indicând o posibilă marcă a unui spațiu privat, pot fi mai timpurii decât ultima refacere a canalului. Lipsa cărămizii poate fi pusă pe seama unei producții direcționate către sectorul construcțiilor publice, cum ar fi bazilicile din Sectorul de vest, pentru ridicarea cărora au funcționat cele mai târzii cuptoare de ars materiale de construcție înregistrate la Tomis.

Construit inițial ca un monument prin excelență public, cu un aspect unitar, într-un stil și după rigori prestabilite la nivel urbanistic, treptat, în contextul general de trecere a unor proprietăți publice în spațiul privat⁴⁷⁷, o parte dintre încăperile boltite devin proprietăți private. Considerăm că acest moment este marcat de construcțiile executate în fața încăperilor boltite, care ies din tiparul clădirii. Astfel de modificări nu puteau fi aduse unei construcții decât în cazul în care ea aparținea spațiului privat. Unei construcții publice nu i se puteau aduce modificări care să altereze aspectul regulat al fațadei și armonia generală a clădirii. Astfel, înclinăm să credem că magaziile, inițial simple depozite și prăvălii, devin în perioada târzie spații private, în care proprietarii depozitau marfa și eventual își aveau taraba de desfacere, atelierul (când era cazul) sau chiar locuința. Astfel s-ar explica și construcțiile-anexă din fața încăperilor boltite. Încă o

⁴⁷⁶ BOYADJIEV, 2004, p. 201 indică faptul că producția cărămidilor putea fi destul de costisitoare.

⁴⁷⁷ MUNTEANU FL. 2011a, p. 31.

situație interesantă o prezintă includerea puțului din fața încăperii nr. 1 într-un spațiu închis; fântâna, aflată inițial într-un spațiu public (piațeta pavată din fața celor 11 încăperi boltite), ajunge în proprietate privată, într-un spațiu delimitat. Fenomenul de invadare a spațiului public se înregistrează în mai multe centre urbane dobrogene, printre care Histria, în ultimul sfert al secolului VI p.Chr.⁴⁷⁸ și Tropaeum Traiani, în urma creșterii demografice dintre sfârșitul secolului V p.Chr. și prima jumătate a secolului VI p.Chr.⁴⁷⁹. Sigur, evenimentul nu este unul nou, ocuparea spațiilor publice de construcții parazitare și private fiind întâlnit în perioadele de criză și în lumea greacă⁴⁸⁰.

5. Edificiul cu mozaic a continuat să existe probabil și în secolul al VI-lea, măcar până la momentul violent care a marcat jumătatea secolului, poate nu în forma inițială și foarte posibil nu în întregime. Primele încăperi, B1-B6, sunt dublate de anexe cu mai multe etape de funcționare, iar materialul descoperit în B3 și în B15 trebuie revizuit, deoarece sunt indicii care ne îndreaptă către o datare mai târzie a acestora⁴⁸¹. În cazul B3, amforele exemplifică un context clar de reutilizare a unor recipiente în scopuri secundare – amforele de ulei nu transportau ulei, iar cele pentru vin (LRA 4) transportau materiale de construcții. B 3 și B 15, situate pe terase diferite, cuprind inventare bogate prinse *in situ*, care diferă atât din punctul de vedere al materialelor transportate, cât și al cantității, al eterogenității și mai ales al tipului de recipiente. Chiar dacă cele tip LRA 2 sunt majoritare în ambele contexte, se poate observa chiar din imaginile de arhivă că acestea sunt unitare tipologic în cadrul aceluiși depozit, dar diferă din același punct de vedere între cele două încăperi boltite. Ne aflăm în fața a două momente înghețate în timp, sub dărâmături, care vor putea fi încadrate cronologic după publicarea materialului amforic și a celui monetar corespunzător. Avem, deci, dovada a două episoade seismice diferite, pe care mai rămâne să le putem plasa în timp odată ce se încheie cercetarea materialului. Prăbușirea B3 peste conținutul care reprezintă încărcătura specifică unui vas comercial nu marchează numai încheierea funcționării acestei încăperi, ci și a sălii cu mozaic, ea ne reprezentând reparații sau completări care să substituie lipsa provocată de prăbușirea suportului oferit de B3. Pe de altă parte, lăsând la o parte inventarul amforic, care trebuie tratat unitar, nu în funcție de cele câteva exemplare care au apărut în unele publicații⁴⁸², în B3 avem în componența aceluiși depozit ancorele bizantine. Deși tipul a intrat în circulație la jumătatea secolului al IV-lea sau la începutul celui următor, prezența sa în inventarul vaselor comerciale s-a generalizat în secolul al VII-lea, urmând să

⁴⁷⁸ MUNTEANU FL. 2011b, p. 33.

⁴⁷⁹ BARNEA I. 1977, p. 267–268.

⁴⁸⁰ După încheierea războaielor medice, zona de nord-est a agorei ateniene a fost ocupată de ateliere diverse, iar pentru trecerea acestui spațiu înapoi în proprietatea statului a fost necesară expulzarea noilor proprietari, la sfârșitul secolului V a.Chr., cf. MARTIN 1956, p. 49.

⁴⁸¹ Datarea tiparelor de opaite descoperite în B4 a fost urcată între secolele VI–VII p.Chr. de către ICONOMU 1976, p. 172; amfore asemănătoare celor de la mozaic, descoperite la Corint, au fost datate între sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII p.Chr., cf. BIERS 1985, p. 80, nr. 128 și p. 129, fig. 6. De asemenea, încetarea funcționării sistemului anonei militare în timpul împăratului Anastasius I (cf. BARNEA I. 1960, p. 363) ar explica de ce recipientele tipice pentru transportul alimentelor încadrate categoriei amintite erau utilizate aici pentru păstrarea materialelor de construcții (cuie, piroane din fier). Această situație împinge datarea amforelor de aici după momentul amintit, când acestea nu mai erau necesare pentru transportul alimentelor. De asemenea, în a doua jumătate a secolului VI și în secolul următor, reutilizarea acestui tip de recipiente devine obișnuită, în paralel cu scăderea producției lor, cf. KARAGIORGOU 2001, p. 213. Pentru o datare mai târzie a recipientelor amforice, vezi și SÂMPETRU 1971, p. 224, n. 26.

⁴⁸² RĂDULESCU 1973, 1975; OPAIȚ 2004; ISM VI.2, 694, a-m, 695, 696, 698,700–4, 706–10.

coexiste o perioadă cu ancorele medievale⁴⁸³. Nu excludem o datare mai târzie a lor, cel puțin în secolul al VI-lea, dată fiind similitudinea cu exemplarele epavei F din laguna Tantura, datate la începutul secolului al VII-lea. Amintim și faptul că procentul cel mai mare de ceramică ștam-pilată găsită aici, publicată fără trimiteri către contextul de descoperire pentru fiecare fragment, provine din perioada târzie (sfârșitul sec. V – sfârșitul sec. VI). Prin urmare, după aspectul general al terasei inferioare și cele câteva nu foarte convingătoare elemente menționate anterior, am înclina să datăm distrugerea terasei inferioare înaintea celei mediane, momentul ieșirii ei din uz fiind marcat de Z3 din fața B1, care pare să blocheze accesul spre terasa inferioară, continuând traseul colonadei din fața C1-C3 (**Fig. 49, a și Pl. III**).

6. Rolul încăperilor boltite, cel puțin în momentul construirii lor, a fost de depozitare a mărfurilor venite pe mare. Probabil unele dintre acestea funcționau și ca prăvălii sau chiar ca locuințe spre sfârșitul Antichității târzii. De exemplu, B1, B2 și B3 par să alcătuiască în ultima fază de existență a mozaicului un tot, un corp comun, dintre acestea B3 având rolul de depozit, iar restul, de locuințe și eventual de ateliere sau spații de prelucrare a anumitor materii prime (după fragmentele de *mortaria* găsite aici), mai ales că în interior exista și o sursă de apă – puțul din fosta piață, inclus acum în spațiul interior. La Scarabantia (Sopron, Ungaria) existau în jurul forului astfel de clădiri utilizate ca depozite⁴⁸⁴.

Având în vedere succesiunea cronologică detaliată pentru Tomis în primul capitol, intervențiile înregistrate asupra Edificiului cu mozaic și cele câteva concluzii enunțate anterior, vom încerca, în cele ce urmează, o încadrare preliminară a fazelor care au marcat existența acestui monument. Sperăm că cercetarea viitoare a materialului descoperit va permite o rafinare a acesteia, dar și o validare a interpretării dovezilor arheologice fragmentare de care dispunem în acest moment.

Dacă primele două etape sunt mai ușor de plasat în timp, având ca repere monede găsite în paviment sau în mortarul zidurilor, amintite în publicații sau identificate în carnetele de șantier sau în registre, cele care urmează au nevoie de corelări cu datările oferite de materialul arheologic, încă inedit.

Etapa I cuprinde prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. Construirea Edificiului cu mozaic s-a făcut la începutul secolului al IV-lea, poate încă din ultimii ani ai celui anterior, deci în legătură cu Nivelul III din Parcul Catedralei, moment marcat în mai multe zone ale orașului antic⁴⁸⁵. Pregătirea terenului s-a petrecut după dezafectarea și nivelarea unor construcții preexistente (Edificiul cu intrări în arcade, zidul cu mortar de pe panta de nord-vest a falezei, edificiul de mari dimensiuni de la baza falezei). În cazul Edificiului cu intrări în arcade avem dovada încetării funcționării sale în urma unui eveniment violent, marcat în săpătură printr-un strat puternic de arsură, posibil plasat la sfârșitul secolului al III-lea p.Chr. (nivelului NIII al cronologiei generale). După acest moment începe o activitate constructivă bogată, vizibilă în mai multe zone ale orașului vechi.

Etapa a II-a are ca *terminus post quem* moneda de la Constantius Gallus, datată între 353–354 p.Chr.⁴⁸⁶, surprinsă în mortarul de sub mozaic, într-un fragment alunecat în B10, adică spre capătul de nord-vest al sălii, unde se înregistrează cele mai multe reparații. Căreia dintre succesiunile de reparații înregistrate pe linia de nord-est a chenarului îi corespunde această

⁴⁸³ ELIYAHU *et al.* 2011, p. 236; HRISTOV 2023, p. 24.

⁴⁸⁴ POULTER 1992, p. 120.

⁴⁸⁵ Vezi mai sus, cap. 1, primul subcapitol, Considerații stratigrafice (secolele IV–VI p.Chr.).

⁴⁸⁶ Informație Dan Vasilescu. Vezi mai sus în discuția despre reparațiile asupra mozaicului.

etapă? În ordinea executării lor, etapa a doua ar fi marcată de intervențiile făcute pentru montarea podiumului (**Fig. 79**), într-un stil care respectă delicatețea și degradeul care marchează pavimentul original. Însă, în mod tradițional, ridicarea podiumului este legată de închiderea intrării și de construirea canalului și este datată la începutul secolului al V-lea⁴⁸⁷ pe baza unor monede găsite în interiorul acestuia din urmă. Pe de altă parte, în afară de monedele romane corespunzătoare secolelor II–III p.Chr., descoperite în interiorul edificiului timpuriu prin care trece acest canal, tot aici, în camera 3 (c. 33), au apărut monede de la jumătatea secolului al IV-lea (una chiar de la Constantius Gallus), ce pot marca începutul amenajării canalului în această zonă, nelegându-se de un alt context cronologic clar surprins în interiorul clădirii. Prin urmare, fie cele trei intervenții nu sunt contemporane, cum s-a crezut până acum, podiumul reprezentând etapa a doua, iar blocarea intrării și canalul, pe următoarea, fie coborâm datarea canalului la mijlocul secolului al IV-lea și le considerăm parte a aceluiași episod cronologic. Este încă o problemă pe care publicarea exhaustivă a materialului sperăm să o rezolve.

Pe de altă parte, mozaicul care pava sala unei clădiri importante, descoperite lângă sediul Băncii Naționale, pe str. Marcus Aurelius, este datat în secolul al IV-lea. În estul acestei săli au fost descoperite monede de secol IV, una dintre ele datată între 355–360 p.Chr.⁴⁸⁸. Stilul celor două mozaicuri este similar, covoare geometrice, cu culori asemănătoare, neconturate cu negru. Diferența constă în utilizarea de *tesserae* ceramice în mozaicul de pe Marcus Aurelius, ceea ce se leagă probabil de coborârea costului lucrării. Oricum, stilul celui din urmă îl plasează tot în secolul al IV-lea, ceea ce ne îndeamnă să considerăm că prima reparație a mozaicului mare este contemporană cu așternerea mozaicului de pe strada Marcus Aurelius, ambele activități fiind plasate puțin după jumătatea secolului al IV-lea p.Chr., în etapa a doua a funcționării Edificiului cu mozaic.

Etapa a III-a este marcată de prima reparație cu contur negru, vizibilă pe chenar, la nivelul vrejului de iederă, al funiei împletite, pe toată lățimea câmpului de cercuri intersectate și pe a doua funie împletită, care urmează spre sud-vest (**Fig. 80, a**). Este o reparație de amploare, cauzată probabil de distrugerii considerabile, ce probabil pot fi urmărite și la nivelul arhitecturii monumentului, pe terasele inferioare. În cronologia tomitană, precum și în cea regională sunt înregistrate distrugerii spre finalul secolului al IV-lea (Nivelul II, Parcul Catedralei). Poate fi cauzată fie de evenimente politice (nivelul din Parcul Catedralei este marcat prin arsură), fie de un eveniment natural (în stratigrafia Edificiului cu mozaic, cvasi-inexistentă, mențiunile despre straturi de arsură sunt infime). În sud-vestul Bulgariei, la Heraclea Sintica (Rupite), un cutremur puternic, datat după 388 p.Chr., a distrus parțial un edificiu comercial alcătuit din încăperi boltite asemănătoare celor de la Tomis⁴⁸⁹. De asemenea, la sfârșitul secolului al IV-lea începe o perioadă de activitate seismică puternică, înregistrată de autorii antici în Constantinopol⁴⁹⁰. Prin urmare, după un moment de distrugere, petrecut la sfârșitul secolului al IV-lea, la începutul celui următor sunt făcute reparații de amploare și chiar adăugiri, dacă plasăm construirea canalului în această etapă, cum de altfel înclinăm să o facem. Etapa a III-a se desfășoară, deci, în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr., când în Parcul Catedralei nivelul I₂ atestă activități de construcție (noi edificii) și de reconstrucție (străzi repavate) în această zonă.

⁴⁸⁷ O monedă găsită între zidurile canalului, în c. 1 stratul b (=c. 31 pe planul III), deci în zona în care pătrunde printre ruinele romane tăiate de Edificiul cu mozaic, este datată între anii 401–403.

⁴⁸⁸ ZIRRA, ALEXANDRESCU 1957, p. 93 și n. 8.

⁴⁸⁹ VAGALINSKI 2020, p. 221.

⁴⁹⁰ FLORESCU 2000–2001, p. 456.

Etapa a IV-a se distinge tot la nivelul mozaicului și pare să cuprindă a doua parte a secolului al V-lea. Spre nord-vest, aspectul vrejului de iederă se schimbă din nou (**Fig. 80, d**), frunzele sunt redată pe o porțiune mare, tot cu contur negru și ascuțit și capătă o formă de inimă, specifică iconografiei secolului al V-lea. Se intervine acum și asupra câmpului cercurilor intersectate. Acestea au un aspect deformat și disproporționat, partea centrală fiind lucrată cu *tesserae* în tonuri mai deschise decât în restul pavimentului. Este o reparație realizată pe o porțiune mare, ceea ce presupune și distrugerii de proporții. Posibil ca primele reparații înregistrate pe latura de nord-est a canalului de pe terasa superioară să poată fi datate tot acum. În Parcul Catedralei, nivelul corespunzător celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea, I₁, este caracterizat prin continuarea activității constructive sau de restaurare din perioada anterioară.

Ultima reparație la nivelul pavimentului făcută în porțiunea conservată este reprezentată de dalele de calcar care „pavează” o porțiune de mozaic lipsă, în apropierea tribunei. Este o intervenție rudimentară, dar arată că sala cu mozaic încă funcționa când a fost făcută. Poate să marcheze o simplă reparație locală sau poate să fie începutul **fazei a V-a**, cea din urmă în existența edificiului, care ar putea fi plasată în prima parte a secolului al VI-lea.

Până la publicarea materialului arheologic, indiciile surprinse în materialul din arhivele de specialitate sugerează că momentul în care s-a încheiat utilizarea Edificiului cu mozaic este unul violent, petrecut probabil în secolul al VI-lea și înclinăm să credem că se leagă de cutremurul resimțit pe litoralul de vest al Mării Negre la jumătatea secolului amintit⁴⁹¹.

⁴⁹¹ Vezi discuția anterioară despre cutremurul din 543 p.Chr., bine documentat pe coasta bulgară a Mării Negre.

3.

EDIFICIUL CU MOZAIC ȘI ANEXELE SALE ÎN CONTEXTUL ACTIVITĂȚILOR PORTUARE TOMITANE (SEC. IV–VI P.CHR.)

În perioada romană și romano-bizantină, faleza de sud-vest a portului era susținută de construcții lipite de panta sa, care opuneau rezistență fenomenului de alunecare a pământului, situație ce ar fi periclitat viața desfășurată în zona portului antic. Astfel, între poarta 1 și poarta 3 de intrare în portul actual se ridicau în Antichitate clădiri monumentale sau de dimensiuni mai reduse, la baza pantei sau pe terase tăiate în taluzul său. Tehnica preferată era *opus mixtum*, probabil datorită elasticității oferite de straturile de cărămidă intercalate între asizele regulate de piatră. Prin urmare, de la Edificiul cu scară până înspre cel cu *lentiaron*, terasa era prevăzută cu astfel de clădiri⁴⁹². Aceasta pare să fie și distanța pe care se întindea portul, respectiv între digul antic înregistrat pe unul dintre planurile de construire a portului modern la Küstendje, în prima parte a secolului XIX⁴⁹³, în dreptul intrării numărul 1 în portul de astăzi, și „cheiul genovez”, adică digul care mergea în prelungirea liniei incintei romano-bizantine, încă vizibil la începutul secolului XX (Fig. 84)⁴⁹⁴. Ne propunem, în cele ce urmează, să prezentăm clădirile cu caracter presupus comercial, construite în aria adiacentă Edificiului cu mozaic, mai exact, în imediata sa vecinătate, spre sud-est. Le vom denumi anexe, deoarece, în contextul portuar al orașului, acesta este rolul lor, de appendice portuare cu caracter comercial, fie de depozitare, fie de desfăcere a mărfurilor venite prin import, pe calea apei.

În afara faptului că în capitolul de față ne-am propus adunarea unor minime informații referitoare la anexele portuare amintite, noutatea abordării constă și în integrarea în demersul nostru a unei săpături inedite, situate la sud-est de Edificiul cu mozaic. Săpătura amintită a permis observarea unor elemente interesante, referitoare la momentul în care au fost făcute primele lucrări de întărire a falezei, care pare să fie mult mai timpurie decât se credea până acum.

În afara carnetelor de șantier, surse importante pentru informarea primară au fost și imaginile

⁴⁹² CANARACHE 1961, p. 21; CANARACHE 1970, p. 4; TOMA 2010, p. 66.

⁴⁹³ Catalogul expoziției deschise cu ocazia aniversării a 150 de ani de la inaugurarea căii ferate Cernavodă, Constanța, 4 Octombrie 2010, I, planșa 34; vizibil și la STĂNICĂ, CIOBANU 2023, fig. 2 și 3.

⁴⁹⁴ Vezi și STĂNICĂ, CIOBANU 2023, fig. 2–4.

și desenele făcute la scară în timpul cercetării arheologice, toate înregistrate și păstrate în arhiva Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

Vom începe prin a prezenta informațiile de care dispunem, apoi vom încerca să explicăm importanța și rolul avut de aceste clădiri în cadrul activităților portuare, însă nu înainte de a furniza câteva detalii cunoscute până astăzi, lacunare, ce e drept, dar care se referă la poziționarea bazinului portuar și la caracteristicile sale.

În partea finală a capitolului vom încerca să încadrăm structurile nou incluse pe planul ariei de la sud-est de Edificiul cu mozaic, într-o etapizare cronologică generală, cu titlu de ipoteză, dar care, prin analiza integrală a materialului arheologic, poate fi susținută sau nu.

3.1. Anexe portuare ridicate la sud-est de Edificiul cu mozaic

Mai întâi, pentru a putea înțelege inadvertențele stratigrafice, deci, pentru a putea explica de ce nu putem avea secvențe cronologice clar înregistrate pe profilurile secțiunilor trasate aici, ar trebui să amintim că spațiul în care se găseau structurile antice a fost deranjat nu numai în perioada modernă, ci și în timpul săpăturilor de la Edificiul cu mozaic. Aflat în imediata apropiere de fostul azil de bătrâni, locul este străbătut la partea superioară nu numai de zidurile de susținere a falezei, dar și de latura dinspre mozaic a antrepozitelor portuare. De asemenea, în timpul cercetărilor de la mozaic, aici s-a creat un spațiu plan prin decaparea pământului scurs de pe panta falezei, pentru depozitarea materialelor necesare restaurării monumentului amintit (**Fig. 85**). Astfel, în afara „zidului englezesc” amintit în capitolul anterior, avem și alte structuri moderne.

Mai jos, pe aceeași faleză, aproximativ paralel cu „zidul englezesc” (zidul A) (urmau doar linia falezei), a fost ridicat un altul (zidul B), tot în secolul al XIX-lea și tot pentru stabilizarea falezei, și acesta conținând material vechi în structura sa, alcătuită din blochete de calcar, cărămizi și emplecton legat cu mortar de var. Acesta a suprapus mai multe structuri antice (de exemplu, C2-C3) și a secționat pe diagonală sala mare a complexului cu *lentiaron*, ajungând până în zona intrării în portul actual, prin Poarta 1.

Ulterior, sprijinite de zidul B, au fost ridicate antrepozitele portuare din perioada modernă, probabil în aceeași perioadă cu alte magazii situate mai aproape de Poarta 1. Toate sunt dezafectate acum, însă fragmente ale zidurilor lor, în special ale celor care sprijineau faleza, încă se păstrează, tocmai pentru a împiedica alunecarea acesteia. După dezafectare, în secolul al XX-lea, tot sprijinite de acest zid, au fost ridicate trei imobile ce funcționau în cadrul azilului de bătrâni (**Fig. 85, a**). Însă și acestea au fost dărâmate, în anii ,70 ai secolului al XX-lea.

Observăm că toată aria cuprinsă între Edificiul cu mozaic și *lentiaron* a fost puternic deranjată în secolele XIX–XX prin diverse construcții care fie au suprapus ziduri mai vechi, fie le-au distrus complet. În orice caz, nu poate fi vorba de o stratigrafie nederanjată nici aici, la fel ca în cazul Edificiului cu mozaic. Vom încerca, însă, prin descrierea săpăturilor vechi, prin prezentarea structurilor antice și a suprapunerii de ziduri și prin stabilirea raporturilor dintre ele, să creionăm măcar niște etape de dezvoltare a construcțiilor din zonă, care să folosească mai târziu, în eventualitatea apariției unor noi tehnici de investigare și de datare a acestor tipuri de elemente de patrimoniu imobil.

Ultimul lucru care mai trebuie amintit, înainte de a începe descrierea propriu-zisă, este faptul că toate aceste resturi arheologice înregistrate pe planuri sau în fotografii nu pot fi văzute astăzi,

deoarece, după încheierea cercetării, au fost îngropate la loc, pentru o mai bună conservare și pentru că, oricum, multe dintre ele erau situate pe cel mai de jos nivel de călcare, invadat de apa din pânda freatică, deci imposibil de cercetat mai departe sau de inclus într-un circuit de vizitare în acel moment.

3.1.1. Anexele târzii C1, C2, C3 (secolul V (?) p.Chr.) (Pl. II)

Pe terasa II, de cealaltă parte a scârilor de acces spre terasa I, adică la sud-est de șirul de încăperi boltite, au fost cercetate încă trei încăperi dispuse în linie, cu ieșirile orientate spre port. Le vom nota, în cele ce urmează, de la nord spre sud (cele trei sunt orientate aproximativ nord/sud cu laturile scurte și est/vest cu laturile lungi), C1, C2 și C3 (**Fig. 86**). Au fost cercetate în 1972–1974 de către C. Stavru, Gh. Papuc și R. Ocheșeanu și au fost parțial restaurate în paralel cu desfășurarea săpăturii arheologice. Între 1974 și 1976, cercetarea a fost continuată de Maria Bărbulescu (Munteanu). În lipsa unui material privitor la săpăturile efectuate în C1 și în C2 (caiet de șantier, planuri, fotografii din timpul cercetărilor) și având în vedere caracterul inedit al acestor cercetări, ne limităm în a înregistra câteva detalii generale: dimensiuni măsurate pe planurile publicate, aspecte tehnice privitoare la construcția în sine, aprecieri bazate pe observații proprii. Precizăm că C1 și C2 sunt incluse în circuitul de vizitare, fiind restaurate imediat după descoperire.

C1

Este prima încăpere dinspre nord. Zidul care o închide pe această direcție, lung de aproape 10 m, este așezat peste marginea de sud-est a ultimelor patru trepte ale scării care făcea legătura între primele două terase. Suprapunerea dintre cele două structuri postulează posterioritatea anexelor față de complexul cu mozaic. Zidul de sud, care îl desparte de C2, are o traiectorie oblică, nefiind perpendicular pe peretele de susținere a pantei. Aspectul său este, de altfel, ușor diferit, ceea ce ar indica fie repararea sa într-o fază ulterioară, fie construirea sa în totalitate într-o etapă mai târzie, pentru compartimentarea unei încăperi mai mari.

Zidul de est este comun tuturor celor trei încăperi, el fiind elementul lor de legătură, dar totodată și structura de susținere a falezei. Are un aspect mai puțin îngrijit decât cele ale Edificiului cu mozaic, pe care încearcă să le imite. La construirea lui s-au folosit atât blocuri de piatră foarte bine tăiate (*spolia* din construcții anterioare), cât și piatră informă, de dimensiuni diferite, dar și cărămidă. Printre cărămizi se pot observa și fragmente rupte sau tăiate, refolosite în acest context. Porțiunile cu cărămidă numără numai câte trei asize, spre deosebire de Edificiul cu mozaic, unde, fără excepție de la regulă, sunt inserate câte patru rânduri de cărămidă, de fiecare dată (inclusiv la zidul de susținere a treptelor). Reducerea cantității de cărămidă utilizată la ridicarea sa poate fi cauzată fie de inexistența unei producții suficiente de susținute pentru asemenea cerințe – prin urmare, anexele ar fi fost construite înainte de amenajarea cuptoarelor din Sectorul de vest⁴⁹⁵ –, fie ca urmare a concentrării producției de materiale de construcții pe necesitățile edificiilor de cult ridicate începând cu a doua jumătate a secolului V p.Chr. Având în vedere datarea celui mai timpuriu material recoltat dintr-una dintre aceste trei încăperi (C3), în a doua jumătate a secolului V p.Chr.⁴⁹⁶, putem conchide că a doua motivație este mai potrivită.

⁴⁹⁵ RĂDULESCU 1966, p. 23.

⁴⁹⁶ MUNTEANU, PAPUC 1976, p. 149.

Din nefericire, zidul nu a putut fi urmărit pe întreaga sa lungime: nu se cunoaște partea sa de S, dacă se țesea cu latura de sud a C3 sau dacă se mai continua spre sud. Zidul de sprijin pentru faleză, construit în secolul al XIX-lea (zidul B), suprapune în parte traseul acestuia și, deoarece nu a fost posibilă demontarea lui, așa cum s-a procedat în cazul celui de susținere a căii ferate moderne, care tăia vestibulul Edificiului cu mozaic, s-a lăsat un martor de pământ de o parte și de alta a zidului de sud al încăperii C3. Având în vedere, însă, că la sud de C3, lipit de latura sa exterioară, a fost conturat un șir de plăci care acopereau un canal de scurgere, se poate presupune aici existența unei stradele (stradela o), deci, și faptul că zidul de est al celor trei încăperi nu se continua spre sud. A suferit cel puțin un rând de reparații sau poate o prelungire (?) spre complexul cu mozaic, după cum o arată porțiunea din C1 unde nu există șirul inferior de asize de cărămidă. Refacerea zidului de est este probabil contemporană cu etapa a IV-a din existența Edificiului cu mozaic.

C2

Zidul de sud are un aspect foarte neîngrijit și nu este prevăzut cu șiruri simetrice de cărămidă. Deși observațiile noastre sunt făcute pe fotografii din arhivă și pe teren, pe zidul restaurat, se pare că ipoteza refacerii lui sau chiar a ridicării lui într-o perioadă mai târzie decât complexul în sine este susținută și de traseul său ușor deviat. El apare pe planuri ușor oblic față de corespondentele sale din C1 și din C3 (însă nu la fel de deviat precum cel de nord din C2). Suprafața închisă de C2 este de $5,5 \times 8,5 \text{ m}^2$. O refacere sau chiar o compartimentare ulterioară a unui complex mai întins, construit în secolul V p.Chr. (a doua jumătate), este credibilă, mai ales pentru o funcționare de durată, dacă avem în vedere că cel mai târziu material ceramic descoperit aici se poate data către sfârșitul secolului VI p.Chr.⁴⁹⁷. Canalul de scurgere ce trece pe sub stradela m (Fig. 7 și 87, b) pare să își aibă începutul sub această încăpere, de sub care iese, pe sub zidul de V, cel cu intrarea, cotește spre sud și își continuă traseul, unindu-se, probabil, cu canalul de sub stradela o (Fig. 6, b). Continuarea traseului celor două nu ne este cunoscut mai departe. Posibil ca cel care colecta conținutul ambelor canale să se îndrepte spre zona antrepozitelor, unde au fost înregistrate mai multe canale de scurgere, sau să se verse în cel colector de pe terasa inferioară a Edificiului cu mozaic.

*

În cele ce urmează, avem în vedere săpăturile începute pe 2 iulie 1974 de către Maria Bărbulescu (Munteanu), în secțiunile trasate în anii anteriori de către Constantin Stavru, Gheorghe Papuc și Radu Ocheșeanu. Cele șase secțiuni au fost numerotate în ordine crescătoare dinspre Edificiul cu mozaic spre cel cu *lentiaron*. Au fost trasate în funcție de poziția zidului modern de sprijin al falezei (B), cu un martor de 2 m lățime, între secțiunile 3 și 4 (Fig. 88).

S-a urmărit, pentru început, degajarea părții nesăpate din C3, adică partea de sud a acesteia. Jumătate din zidul de est din C3 era suprapus de zidul de susținere a falezei (Fig. 88). Din acest motiv, a fost cruțată o porțiune de pământ în fața zidului de est din C3. Din punctul de vedere al planului de săpătură, încăperii C3 îi aparține secțiunea S1, orientată la fel ca C3, est/vest⁴⁹⁸. Toate adâncimile trecute în carnetul de șantier au fost măsurate de la punctul cel mai înalt al pantei, în capătul de nord al secțiunii.

⁴⁹⁷ MUNTEANU, PAPUC 1976, p. 150.

⁴⁹⁸ Carnet de șantier Maria Munteanu, Tomis 1974, 1975, 1976. Săpătură lângă edificiul roman cu mozaic, p. 13–18.

C3

Încăperea are aceeași orientare precum C1 și C2, cu ieșirile spre vest și cu zidul de est sprijinit de malul falezei. Zidul de sud este alcătuit din piatră de dimensiuni diferite, refolosită în cea mai mare parte, alternată cu câte trei rânduri de cărămidă. Pare să fi fost reparat, latura dinspre stradă fiind reconstruită. Pe plan se observă o schimbare în lățimea sa în această zonă: partea dinspre faleză este mai îngustă, cât două cărămizi pătrate puse una lângă alta, iar partea dinspre port este mai groasă. Se observă mult material refolosit. Partea superioară a sa este tăiată în trepte, probabil în momentul amenajărilor moderne, care au afectat structurile antice și stratigrafia lor destul de adânc.

Din interiorul camerei, sub nivelul de dărâmtură, de la -2 m adâncime în jos, a apărut mult material arheologic: fragmente de ceramică șampilată (cele mai multe cu semnul crucii), fragmente de amfore cu striuri și cu caneluri, ceramică de uz curent, fragmente de amforă cu *dippinti* de culoare roșie, fragmente de sticlă, monede, cărămidă, fragmente de placaj de marmură asemănătoare cu cele de la Edificiul cu mozaic (probabil purtate sau scurse din zona vestibulului odată cu pământul de pe pantă). Sub dărâmtura din colțul de sud-est al încăperii s-au înregistrat urme de arsură și fragmente ceramice de foarte mici dimensiuni, amestecate în pământul negru. Pe lentila de lut galben a fost descoperită o monedă din timpul împăratului Valens. În lutul galben pe care este așezată încăperea au fost surprinse mai multe gropi anterioare edificiului, cu urme de var la bază. Una dintre ele era suprapusă de un șir de pietre informe, aproximativ paralele cu zidul de nord al C3, șir peste care a fost așezată fundația zidului de est (de sprijin).

Materialul prelevat pe adâncimi ar arăta următoarele:

- din dărâmtura dintre -2-2,70 m s-au găsit materiale specifice secolelor V-VI p.Chr., dar și un opaiț roman timpuriu (decorat cu rozetă);
- tot în dărâmtură, între 2,70 m și 3,80 m, au fost recoltate două monede, o inscripție datată în timpul împăratului Hadrian și fragmente din placajul de marmură al pereților Edificiului cu mozaic;
- sub 3,80 m, stratul de dărâmtură continuă puternic, iar printre pietrele și cărămizile antrenate au fost găsite și monede.

Monede mai târzii apar la adâncimi mai mari decât cele mai timpurii, motiv pentru care evităm utilizarea lor în datare. Am putea constata, totuși, că există un grup de monede timpurii care aparțin probabil nivelului anterior ridicării celor trei încăperi, marcat prin câteva gropi și resturi de piatră nefasonată, care intră sub fundația zidului de est. Acestea s-ar data între sfârșitul ultimului deceniu al secolului al III-lea p.Chr. și prima parte a secolului următor⁴⁹⁹, demonstrând că și această parte a fost supusă unor intervenții neidentificate încă, în timpul ridicării Edificiului cu mozaic. Pe de altă parte, se presupune că în acel moment funcționa în spațiul amintit măcar un zid care să susțină faleza, pe parcursul treptelor care coborau din vestibul spre terasa mediană. Similar situației prezentate anterior, treptele erau așezate direct pe pământ, înspre terasa cu încăperi boltite fiind susținute de un perete din cărămidă și din piatră fasonată, căruia probabil îi corespundea un altul, care susținea latura opusă a treptelor. După distrugerea acestor amenajări, au fost ridicate sau doar alipite încăperile C1-C3.

⁴⁹⁹ VERTAN, CUSTUREA 1982, p. 276-277.

Celelalte monede descoperite în dărâmătură (între 2,40 și 2,50 m adâncime) datează de la mijlocul secolului IV p.Chr.⁵⁰⁰, una singură fiind atribuită sfârșitului aceluiași secol.

Deși nu s-au înregistrat monede mai târzii de începutul secolului V p.Chr., materialul ceramic databil în sec. V–VI p.Chr. completează paleta cronologică din C3.

Descoperirea mai multor monede de secol IV ne face să ne întrebăm dacă amenajarea C2 și C3 nu este mai timpurie și nu poate fi plasată la jumătatea secolului al IV-lea, în a doua etapă de funcționare a Edificiului cu mozaic. C1 ar fi fost fie construită de la zero în secolul al V-lea, ca prelungire spre nord, fie reconstruită complet. Sperăm ca cercetarea materialului arheologic să lămurească și acest aspect.

3.1.2. „Anexele” situate la sud de C1-C3 (C4-C5) (Pl. II)

Șirul de trei încăperi este întrerupt spre sud. C3 este ultima încăpere din grup. La sud de aceasta, paralel cu zidul său dinspre sud și aproape lipit de el, se află un canal orientat aproximativ E-V sub o stradă îngustă, pavată cu dale de piatră (stradela *o*) (Fig. 90). Nu îi cunoaștem punctul de pornire (probabil dinspre oraș, deși panta destul de lină a acestuia ar sugera un nivel de pornire mai jos decât cel al orașului); direcția sa este către canalul colector de pe terasa inferioară, surprins pe o mică porțiune în fața încăperilor boltite de pe terasa III. Canalul, care prezintă două faze de funcționare, suprapune un altul, cu aspect total diferit. Canalul timpuriu pare să aparțină mai degrabă unei instalații speciale (de captare, de decantare?). Are un traseu ușor curbat, iar capătul de jos jonționează cu un fel de recipient/bazin dreptunghiular, din care s-a păstrat un singur colț (Fig. 90). Ambele elemente ale acestei instalații sunt alcătuite din dale de piatră foarte subțiri, cu marginile drepte și foarte bine tăiate – laturile, din plăci așezate pe cant, iar fundul, din plăci așezate culcat. Peste acesta este un strat puternic de dărâmătură cu piatră și olane, peste care este așezat canalul amintit.

Într-o primă etapă, canalul este alcătuit din cărămidă și acoperit cu dale mici de piatră. El merge de-a lungul unui zid din blocuri mari de piatră, situat spre sud. Ulterior este încadrat de două ziduri din piatră, subțiri, peste care sunt montate plăci mari de calcar. Înălțarea canalului corespunde cu ridicarea nivelului de călcare într-o perioadă târzie, care se leagă de construirea C3, pentru că noile plăci de calcar care acoperă canalul sunt fixate chiar pe linia feței exterioare a zidului de sud al C3. Această situație s-ar putea explica prin existența la sud de C3 a unui spațiu de circulație, a unei alei înguste, între primele încăperi anexe și ceea ce urma spre sud. Lățimea totală a canalului era de 0,75 m.

O astfel de suprapunere de canale s-a înregistrat în Tomis în timpul săpăturilor din Parcul Catedralei, unde un canal de secol IV p.Chr. (canalul b) pare să iasă din interiorul unei locuințe, spre strada I. Camera și canalul b din complexul H (secolul IV p.Chr.) sunt acoperite de un alt canal (a) și de o încăpere, ambele mai târzii, datate în secolul V p.Chr.⁵⁰¹. În lateralul străzii I, paralel cu ea a fost înregistrat un canal construit cu țigle. Și acesta datează tot din secolul V p. Chr.

Magazinele erau uneori prevăzute cu scurgeri proprii, care direcționau apa reziduală către canalul colector situat sub nivelul străzii către care se deschideau aceste încăperi⁵⁰². În general,

⁵⁰⁰ VERTAN, CUSTUREA 1982, p. 277.

⁵⁰¹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 22.

⁵⁰² WILLIAMS, ZEVROS 1988, p. 95–96.

tabernae-le prevăzute cu astfel de instalații sunt asimilate cu comercializarea de bunuri lichide⁵⁰³. Scurgerile aveau o traiectorie condiționată de relief, de tipul încăperii și de poziția acesteia față de stradă. Prin urmare, unele puteau avea o traiectorie dreaptă, asemenea canalului de la sud de C3, acoperit cu dale de calcar. În aceeași măsură, traiectoria putea fi frântă, sinuoasă, mai puțin îngrijit lucrată. Sigur, prezența unui canal de scurgere propriu al unei astfel de construcții sugerează o ocupație îndelungată a acesteia și fie o posibilă activitate meșteșugărească desfășurată în interior, fie apartenența acesteia la un spațiu deschis, la o curte interioară, spre exemplu. Prin urmare, rolul de depozit al unei încăperi cu un astfel de sistem de scurgere poate fi scos din discuție. Astfel, canalul adosat zidului de sud al C3, cu cel puțin două faze de funcționare, pare să fi aparținut unei zone pietonale, nu interiorului unei încăperi, nici unei curți. În acest sens, amintim că distanța dintre C3 și C4 este de aproximativ 3 m, egală cu lățimea stradei descoperite în timpul săpăturii din punctul Str. Constantin Brâncoveanu, nr. 1⁵⁰⁴, lățime pe care stradela ar fi putut-o căpăta după demontarea zidului de la sud.

Între C3 și C4, situația arheologică este foarte complexă, marcată prin distrugeri succesive și prin suprapuneri multiple de structuri din perioade diferite. Aria este cuprinsă, de fapt, între limita de sud a C3 și limita de nord a C4 (cu amendamentul că acestea două sunt decalate, C4 aflându-se mult mai spre port decât C3 și având un nivel de călcare situat mai jos, corespunzător terasei inferioare a Edificiului cu mozaic). Din punctul de vedere al plasării în spațiul destinat cercetării, această arie se situează parțial în secțiunea S2 și în S3. Săpăturile în S3 fuseseră inițiate cu un an înainte de colectivul de cercetare amintit la începutul capitolului. Săpătura anterioară s-a oprit în stratul de dărâmătură. Materialul recoltat în continuare este de dată destul de recentă. De altfel, în afara construcțiilor moderne care au tăiat partea superioară a resturilor constructive antice, amintim și existența unui cuptor modern, săpat în dărâmătura antică, pe panta falezei, surprins în capătul de est al secțiunii S3⁵⁰⁵.

C4

După zona amintită, spre sud, urmează un complex alcătuit din două încăperi⁵⁰⁶, C4 și C5, situate tot cu spatele la panta falezei și cu deschiderea către vest, către port. Zidul de susținere a pantei apare parțial, începând din S3 și se continuă în următoarele secțiuni. Este construit în tehnică *opus mixtum*, îngrijit, cu același număr de patru asize din cărămidă, alternate cu rânduri de piatră, precum în cazul Edificiului cu mozaic. Aproximativ central este întărit cu un pilastru alcătuit în aceeași tehnică, pătrat în secțiune orizontală, cu latura de 0,90 m (**Fig. 91**). Zidul este legat cu mortar. Înălțimea maximă conservată era de 3,10 m⁵⁰⁷. S-a conservat pe o lungime totală de aproximativ 7,45 m, după care a fost secționat de traseul unei conducte de canalizare din perioada modernă. Are o fundație din piatră, mai groasă decât zidul în sine, adâncă de 0,90–1 m. Prin partea de nord a zidului, chiar în zona în care cotea spre vest, pentru a închide camera spre nord, a fost distrus de traseul unei conducte de canalizare moderne, cu diametru mare și cu un cămin de vizitare situat chiar pe coama zidului de nord. Din acest motiv, despre

⁵⁰³ FRAYN 1993, p. 17.

⁵⁰⁴ CCA 2006, nr. 63, 132.

⁵⁰⁵ MUNTEANU 1974–1976, p. 25.

⁵⁰⁶ Clișeele nou identificate în arhiva MINAC arată continuarea, măcar a lui C5, cu cel puțin încă o încăpere situată spre V, spre port, care prezintă la rândul ei o serie de reparații și de modificări ce arată folosirea ei îndelungată.

⁵⁰⁷ MUNTEANU 1974–1976, p. 26–27.

felul în care se închidea C4 pe această latură nu putem afirma prea multe. Zidul dinspre sud, în schimb, se păstrează și prezintă unul dintre cele mai interesante elemente întâlnite în timpul săpăturilor arheologice din Tomis. Felul în care acesta se prezintă demonstrează importanța care se dă construcțiilor de sprijinire a pantei falezei din fața portului încă din perioade timpurii. Afirmăm acest lucru deoarece pe latura de sud se observă foarte clar cum construcția în *opus mixtum* îmbracă o structură mai timpurie, alcătuită din blocuri mari de piatră, legate cu pământ (zidul de nord al încăperii C5) (Fig. 92).

Privit din interiorul C4, zidul în cauză are fața construită în *opus mixtum*. Se observă clar că a fost adăugat după construirea celui de est, însă nu considerăm că este o adăugire cu mult ulterioară, ci legăm aspectul său de condițiile în care a fost construit. Practic, fața în *opus mixtum* îmbracă un zid mai vechi, pe aceeași direcție, foarte deteriorat. Prin completarea lui cu materialul specific tehnicii amintite, acesta se îngroașă, fiind astfel mai lat decât în faza inițială de funcționare. Deși fundația zidului alcătuit din blocuri mari și medii din piatră, bine fasonate, este bine fixată în pământul viu, temelia celui care îl completează în C4 este mult mai ridicată, chiar decât cea a peretelui de est, construit în aceeași tehnică. Fundația sa este construită în pantă, peste un strat de umplutură cu multe scoici în compoziție, suprapusă de o dărâmtură de cărămidă amestecată cu fragmente mici de ceramică și cu fragmente litice, aflându-se cu 0,20-0,30 m mai sus de nivelul bermei laturii de sprijin (Fig. 92, a). În rest, zidul încearcă să respecte tehnica celui de est, cu care, însă, nu se țese. Mai mult, asizele de cărămidă păstrate nu sunt la același nivel cu cele din zidul de vest. Între ele nu există o continuitate, deoarece cele de pe latura sudică sunt așezate mai sus. Astfel, primul rând de cărămidă din zidul de sud este așternut la nivelul ultimului strat de cărămidă din zidul de est (adică asiza a patra). Se observă și că, în peretele construit ulterior, cărămida este fragmentară, prin urmare, refoșită. Pe fața sa se păstrau urme de tencuială în momentul descoperirii.

Despre latura de vest, cea dinspre port, pe care se afla și intrarea în C4, nu avem informații suficiente pentru a o putea urmări pe întregul ei traseu. Cert este că pornește din zidul de sud, exact din zona în care acesta se oprește, făcând un colț perfect (însă nu țesut). Latura dinspre port este total diferită de oricare dintre celelalte ziduri din zonă. Piatra are un alt aspect, blocurile fiind mult mai plate și de dimensiuni mult mai reduse. Are un aspect neregulat și pare o completare mult ulterioară chiar și zidurilor în *opus mixtum*. Trebuie remarcat că toată încăperea C4 este mai retrasă, cu 0,75 m (măsurat pe plan) către panta falezei, decât C5, cu care se leagă. De asemenea, față de primele trei încăperi, C1, C2 și C3, se situează mai spre port și la o adâncime mai mare. Nu avem cote exacte pentru nivelurile de călcare din interiorul încăperilor amintite, astfel încât nu putem stabili exact ce diferență de nivel se afla între acestea. Însă o apreciere deosebit de importantă este aceea conform căreia, în timpul cercetărilor din C4 și din C5, spre finalul săpăturii, adâncirea nu a mai fost posibilă din cauza pânzei freatice. Nivelul la care s-a ajuns cu cercetarea a fost inundat de apa provenită prin infiltrare din pânza freatică. Este aceeași problemă de care s-au lovit arheologii în timpul cercetărilor de pe terasa inferioară a Edificiului cu mozaic.

C5

Această încăpere este construită într-o tehnică deosebită. Clădirile care flanchează faleza din fața portului sunt de regulă ridicate în perioada romană sau romano-bizantină și folosesc o tehnică similară, și anume îmbinarea asizelor de cărămidă cu cele de piatră, mai mult sau

mai puțin ordonat sau îngrijit. Zidurile din C5, însă, sunt alcătuite din blocuri de dimensiuni mari sau medii, foarte bine fasonate pe toate laturile (și pe cele care nu se văd, cele din interior, după cum s-a constatat pe blocurile căzute), legate cu pământ. În niciuna dintre îmbinări nu s-a utilizat mortar. Nu știm nimic despre fața interioară a zidului, însă în spatele acestui „parament” din blocuri mari de piatră se observă o umplutură cu multă piatră în compoziție.

Latura de est, păstrată pe o lungime de 8 m, este întărită de un pilastru încastrat în fața sa de vest, lat de 0,62 m și ieșit în afară cu 1,4 m, plasat aproximativ la mijlocul traseului său. Între fețele laterale ale pilastrului și colțurile zidului sunt 3,82 m spre nord și 3,12 m spre sud. S-a păstrat pe o înălțime maximă de 6,62 m. Însă din înălțimea aceasta numai aproximativ 4,80 m sunt situați la față (dintre care 0,40 m reprezintă fundația, ușor ieșită spre exterior), 1,70 m situându-se mai înspre faleză. Astfel, în profil, zidul prezintă o treaptă, la înălțimea de 4,80 m. Lățimea treptei corespunde cu aceea a blocurilor de pe asiza superioară a primei părți din înălțimea zidului. Posibil ca această treaptă să marcheze locul în care începe un etaj.

Având în vedere înălțimea mare a zidului, precum și treapta amintită, întrebarea care se formulează este: Care era rostul acestor detalii? Constituie acestea un punctul de sprijin pentru o structură superioară? Cu alte cuvinte, avea acest complex etaj sau era punctul de sprijin pentru acoperiș? Reținem această idee ca ipoteză de lucru, cu rezerva că numai un arhitect specializat în arhitectură clasică poate da un răspuns valid în cazul acestor presupuneri. Zidul se leagă probabil cu cel din C4, construit în tehnica *opus mixtum*, în spatele celui perpendicular pe ele, comun ambelor încăperi. Puțin probabil ca C4 și C5 să fi alcătuit la început un complex comun, compartimentat ulterior pe direcția zidului vechi de nord al C5, tocmai din cauza acestei diferențe de nivel între fețele celor două.

Latura de nord (**Fig. 93**) este comună cu cea de sud a încăperii C4. Fața interioară păstrează câteva asize din zidul vechi – maximum șase (pe o înălțime de 2,32 m, cu dimensiuni inegale, 0,62 m fiind înălțimea maximă a unei asize și 0,20 m, cea minimă) –, în zona de colț, unde se țese cu cel de nord și cu minimum cinci (pe o înălțime de 1,32 m, cu asize aproximativ egale, cu înălțimea medie a unui bloc de 0,20 m) spre capătul de vest. Peste acest „schelet” a fost așternută îmbrăcămintea în *opus mixtum*, vizibilă pe fața din interiorul C4. Blocurile pe această față sunt legate cu pământ. Blocurile de piatră cu dimensiunile cele mai mari sunt lipite de zidul de est, în zona colțului și sunt așezate peste porțiunea de fundație tocmai pentru a întări susținerea falezei și pentru a oferi contra-forța necesară pentru stăvilirea alunecării pantei.

Latura de vest (**Fig. 94, b**), cea dinspre port, pare refăcută într-o perioadă ulterioară inclusiv structurilor realizate în tehnica *opus mixtum*. A fost surprinsă pe o lungime de aproximativ 8,25 m. Este adusă mai în față decât corespondenta ei din C4. Astfel, ea nu se țese cu zidul de nord, ci îi este pur și simplu adăugată, din punctul maxim al lungimii acestuia (adică din colțul său de sud-vest, spre port). S-a conservat pe o înălțime de 2,5 m. Intrarea nu este dispusă central. Este situată la 2,5 m spre sud de latura de nord a C5 și este marcată de o lespede de piatră (pragul), așezată spre exteriorul zidului. Lateralele sunt întărite cu blocuri de piatră fasonate, mai mari și mai regulate decât cele din componența peretelui. Pe una dintre aceste laturi se observau două perforații dreptunghiulare, probabil pentru prinderea ușii. Deschiderea sa era de 1,75 m. Pe lespede de piatră așezată în chip de prag s-au găsit fragmente ceramice de amfore canelate, piroane din fier oxidate și urme de arsură. În interiorul încăperii s-au găsit foarte multe fragmente ceramice, majoritatea canelate, dar și exemplare cu striuri (stratul are o grosime de aproximativ 0,25 m). În fața intrării a fost degajat un fragment de fus de coloană, reutilizat

probabil în zid și căzut mai târziu în interior. Zidul este alcătuit din blocuri de piatră plate, mici și din multe fragmente de cărămidă.

Latura de sud a fost degajată pe o lungime de 5 m. Fața sa interioară nu este rectilie în plan, ci cotește după 3,5 m spre sud, apoi din nou spre vest, unde continuă pe o lungime de 1,5 m. Din zidul vechi s-au păstrat câteva blocuri bine lucrate înspre îmbinarea cu zidul de est, cu care se țeș și fac colț perfect. După această linie, păstrată pe o înălțime de 3 m, zidul vechi, rupt, este completat asemenea pandantului său dinspre nord. Are un aspect mai puțin îngrijit, însă este alcătuit tot în *opus mixtum*, după cum o arată rândurile de cărămidă alunecate din cauza pantei. Are fundația mai ridicată decât a zidului principal, iar stabilitatea sa pe acesta este asigurată de doi bolovani de mari dimensiuni, așezați la baza sa, lipiți de peretele de est. Este legat cu mortar. Prezintă urme de distrugere și de refacere, precum și de spoliere, mai ales în cazul asizelor de cărămidă, din care au fost extrase bucăți întregi. Nu putem, însă, plasa în timp aceste momente.

În interiorul C5, sub dărâmătura modernă, a fost înregistrat, fără adâncimi, un strat de dărâmătură antică peste un strat de arsură puternică. Arsura suprapunea un alt strat de cărămidă dărâmată peste un nivel de călcare. Acesta ar fi al doilea nivel de călcare (cel mai târziu) surprins în C5 și marcat foarte clar în colțul de nord-est printr-o lutuială groasă, peste care a fost montată și o placă de piatră (Fig. 94/a). Lutuiala suprapune la rândul ei o dărâmătură puternică de țigle și de olane, ce par să aparțină unui acoperiș anterior, prăbușit în interiorul încăperii, probabil peste un nivel de călcare mai vechi, care nu a putut fi surprins în săpătură din cauza apei care s-a infiltrat, împiedicând adâncirea. Lutuiala se situează la același nivel cu pragul intrării în încăperea (Fig. 94/b). Nu avem detalii despre datarea materialului din aceste niveluri, dar prezența lor și a numeroaselor transformări suferite de complexul în sine denotă o utilizare îndelungată a acestora, în ciuda distrugerilor suferite.

Prin urmare, structura cea mai veche de aici se prezintă sub forma unui parament din blocuri de piatră fasonate, mari, care au în spate, între fața interioară și pantă, emplecton destul de bogat, din piatră informă legată cu pământ. Zidul se întindea probabil pe o lungime mult mai mare, urmărind linia falezei. Putea continua spre sud, pe sub amenajările moderne (Fig. 93). Spre nord cotește probabil prin spatele zidului în *opus mixtum*, după care i se pierde urma. Pe plan vertical, acesta se împlânta mai adânc în panta falezei, după treapta amintită. Era, deci, un sistem de paramente din blocuri mari, așezate unele peste altele, în trepte, pentru a acoperi cel puțin această parte a falezei dinspre port și pentru a o stabili. Ne aflăm în fața unei construcții impresionante. Totuși, C5 este o încăperea legată de acest zid, se țeșe perfect cu el. Avea acest zid astfel de compartimente pe toată lungimea sa? Ar putea să fi servit nu numai drept suport pentru faleză, dar și drept incintă a orașului? În acest context, ar fi putut fi C5 unul dintre turnurile sale? În momentul de față avem destul de puține informații pentru a susține o ipoteză care să îi atribuie acestui zid mai mult decât rolul stabilizării falezei.

Autoarea săpăturii face în carnetul de șantier o trimitere către un zid asemănător descoperit în sectorul X la Histria, datat în secolul III a.Chr., deci în perioada elenistică⁵⁰⁸. Însă intervențiile ulterioare atât de numeroase nu permit o datare atât de sigură. Singurul lucru pe care îl putem afirma este că zidul aparține unei perioade anterioare secolelor II–III p.Chr., când a început să fie utilizată tehnica *opus mixtum* la Tomis, lipsa mortarului și dimensiunea blocurilor putând reprezenta detalii care să împingă datarea sa în perioada elenistică.

⁵⁰⁸ CONDURACHI *et al.* 1951, p. 131–132 și fig. 3.

Interesantă este reutilizarea acestei structuri și în perioada romană și probabil bizantină timpurie (după materialele cele mai târzii descoperite aici, la care se face trimitere în carnetul de șantier). Un exemplu de reparare a unui edificiu roman timpuriu în perioada târzie și de integrare a acestuia în viața urbană târzie a Histriei este reprezentat de terme I, construit în secolul II p.Chr., reparat și reintegrat în țesutul urban în secolul IV p.Chr.⁵⁰⁹. În cazul de la Tomis, însă, avem de-a face cu țeserea unui monument mai timpuriu (elenistic?) în structura unui edificiu roman.

3.1.3. „Sectorul antrepozite” (Pl. I)

De-a lungul laturilor de sud-vest și de nord-vest ale Edificiului cu *lentiaron* sunt vizibile pe planurile publicate mai multe încăperi dreptunghiulare, unele orientate cu latura mică spre port, celelalte, spre Edificiul cu mozaic. Această orientare ar confirma continuarea aleii dinspre Edificiul cu mozaic, care trecea prin fața C1, C2 și C3, probabil și prin fața C5-C6, după o coborâre de nivel, ca în cele din urmă să ajungă în fața camerelor de pe latura de nord-vest a Edificiului cu *lentiaron* și să se îndrepte spre strada de la nivelul inferior. Ne atrag atenția două dintre ele, orientate nord-est/sud-vest, cu o lățime interioară de 5,5 m (egală cu cea a încăperilor boltite), ambele cu latura mică sprijinită de o cameră dreptunghiulară de dimensiuni medii (20 × 12,5 m²), parte din aceeași clădire termală amintită. Ambele sunt închise de un tronson cu traiectorie frântă, care probabil le-a delimitat într-o perioadă mai târzie, după ce zidurile lor au fost rupte, acestea nepăstrându-se pe lungimi egale (aproximativ 14 m, 5 m și 7,50 m).

În lipsa unor carnete de șantier, singurele presupuneri pe care le putem face sunt legate de apartenența acestor structuri tot la spațiul comercial din fața portului antic, în continuarea *tabernae-lor* și a depozitelor de la și dinspre Edificiul cu mozaic. Construirea lor are legătură cu ridicarea Edificiului cu *lentiaron*, ele fiind fie contemporane, fie alipite ulterior feței dinspre port a acestuia.

3.2. Considerații asupra portului tomitan

Imaginea tradițională a orașelor vest-pontice este aceea de noduri comerciale, puncte în care drumurile de uscat se îmbină cu căile maritime (și chiar fluviale, dacă luăm în considerare proiectul lui Traian de realizare a unui canal de legătură a țărmului mării cu Dunărea, pe cursul văii Carasu⁵¹⁰), permițând o transmitere în teritoriul rural nu numai a vieții materiale, ci și a întregului suflu civilizator european, micro-asiatic, nord-african, bineînțeles, filtrat și modelat de principiile pragmatismului și ale specificului sociocultural roman. De aceea, cercetările cu privire la navigația în Pontul Stâng au gravitat în jurul porturilor cu amplă importanță economică, socială, culturală și strategică, reflectată în relațiile externe stabilite cu mult înainte de venirea romanilor.

În urma acțiunii factorilor naturali, linia țărmului s-a modificat în timp. Din acest motiv, părți din orașele antice de pe linia țărmului se află astăzi sub mare. Arheologia subacvatică din România, aflată în faza de pionierat în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, a furnizat câteva informații prețioase privitoare la patrimoniul arheologic submarin. Din nefericire, deși atât tehnicile cercetării arheologice subacvatice, cât și dotarea tehnologică specifică unor astfel

⁵⁰⁹ SUCEVEANU 1982, p. 24; SUCEVEANU 2007, p. 93.

⁵¹⁰ MUNTEANU 2011, p. 170.

de activități sunt aplicate cu succes în străinătate, informațiile din mediul științific românesc despre acest subiect au rămas la nivelul secolului anterior. În alte țări cu ieșire la Marea Neagră sau la Marea Egee, stadiul prospecțiunilor submarine este altul. În Bulgaria, cercetările subacvatice au căpătat o deosebită amploare în a doua jumătate a secolului XX, când a fost înființat și un centru de cercetări subacvatice, cu sediul la Sozopol. Atât situri preistorice, cât și cetăți greco-romane au fost studiate prin diferite metode specifice științelor auxiliare arheologiei subacvatice: prospecțiuni magnetice în zona golfului Burgas, desfășurate încă din 1987⁵¹¹, folosirea sonarului în 1988⁵¹², cercetări subacvatice recente, desfășurate în zona capului Șabla⁵¹³ etc. În Israel⁵¹⁴ și în Turcia⁵¹⁵ s-au desfășurat numeroase campanii de cercetări subacvatice. În Liban, primele investigații submarine și aerofotogrametrice privitoare la porturile antice (feniciene) au fost inițiate la mijlocul secolului XIX. Spre deosebire de zona noastră, acest tip de cercetare a fost revitalizat și desfășurat în mod susținut și organizat începând cu anul 1998⁵¹⁶.

Pentru litoralul românesc amintim cercetările subacvatice inițiate în 1966 la Mangalia, între ruinele submerse ale portului antic, de unde au fost recuperate materiale din perioada greacă (sec. IV–I a.Chr.)⁵¹⁷. Echipa a fost formată în principal din scafandri militari, fiind coordonată de Constantin Scarlat. Acesta și Vasile Cosma, membru al echipei de cercetări subacvatice, au adus contribuții la cercetarea antichităților submerse în vestul Mării Negre prin publicarea unei serii de informații referitoare la morfologia țărmului antic, prin localizarea unor ruine și epave antice în zonele supuse cercetării și prin recuperarea diferitelor artefacte în timpul scufundărilor (amfore, ancore, piese decorative, țigle ș.a.).

Numeroase alte incursiuni subacvatice s-au făcut și în anii următori, rezultatele fiind publicate în mare parte în reviste de specialitate⁵¹⁸, în lucrări de popularizare⁵¹⁹ sau înregistrate în rapoarte de activitate⁵²⁰. După anii 2000 au văzut lumina tiparului documente privitoare la acest subiect, care au fost păstrate în arhivele Militare Române, fondul Comandamentului Marinei Române⁵²¹. Acest demers istoriografic este util pentru cei interesați de istoria cercetărilor subacvatice din România, de felul în care s-au desfășurat acestea în perioada de pionierat. În *Circulara pentru salvarea vestigiilor din patrimoniul național*, întocmită de directorul Muzeului Marinei Române, în data de 14 august 1975, sunt trecute chiar coordonatele punctelor în care au fost identificate vestigiile arheologice, în campania de scufundări din anul 1974, în portul Mangaliei⁵²².

Între anii 1958–1980 s-a încercat cartarea punctelor de interes prin măsurători complexe. Singurul instrument care putea fi folosit cu succes la suprafața apei era sextantul. Pentru

⁵¹¹ GEORGIEV *et al.* 1991, p. 451–470.

⁵¹² NENOV 1991, p. 471–476.

⁵¹³ PEEV 2008, p. 303–304.

⁵¹⁴ RABAN 1991, p. 339–360; WEINSTEIN-EVRON 1991, p. 361–366.

⁵¹⁵ BASS, VAN DOORNINCK 1982. Epava bizantină de la Yassi Ada oferă nu numai un bun exemplu de aplicare corectă și cu bune rezultate a tehnicilor specifice arheologiei subacvatice, dar și o analogie importantă pentru materialul descoperit în timpul săpăturilor desfășurate la Edificiul cu mozaic din Constanța.

⁵¹⁶ HADDAD 2010, p. 172.

⁵¹⁷ MOȘNEAGU 2006, p. 127.

⁵¹⁸ SCORPAN 1970, p. 639–647; COSMA 1973a, p. 51–58; COSMA 1973b, 1973, p. 31–38; SCARLAT 1973, p. 529–540; SCARLAT 1973, p. 16–31; MUNTEANU, VOCHIȚU 2009, 117–132.

⁵¹⁹ COSMA 1972, p. 90–91; SCARLAT 1988; SCARLAT 1989.

⁵²⁰ Pentru referate și rapoarte de activitate, vezi MOȘNEAGU 2006 și MOȘNEAGU 2007.

⁵²¹ MOȘNEAGU 2006, p. 125–143; MOȘNEAGU 2007, p. 103–122.

⁵²² MOȘNEAGU 2006, p. 128–129.

înregistrarea sub apă erau folosite busola de scafandru și profundometrul. Se recurgea, de asemenea, la balizarea locului și la măsurarea coordonatelor de la suprafață cu teodolitul⁵²³. Prin urmare, este posibil ca astăzi, prin utilizarea de echipamente moderne și cu mare precizie de înregistrare, să se identifice anumite neconcordanțe sau mici erori, inerente în situația de față. Totuși, hărțile și coordonatele determinate în urma acestor cercetări sunt un bun punct de pornire pentru reluarea campaniilor de cercetări subacvatice din zona litorală a vestului Mării Negre. Metode moderne de cercetare au fost utilizate în încercarea de determinare a antichităților submerse în zona cetății Histria⁵²⁴. Cercetări subacvatice s-au desfășurat și de-a lungul litoralului Mangaliei, în 1995, fiind rodul unei colaborări româno-italiene⁵²⁵.

Prospecțiunile recente s-au făcut prin intermediul colaborării interdisciplinare și transfrontaliere, în cadrul unui proiect european încheiat de curând⁵²⁶.

De asemenea, pașii cei mai importanți în revitalizarea arheologiei subacvatice în România au fost făcuți în ultimii ani prin pregătirea specialiștilor în domeniu și prin introducerea în organigrama MINAC a unui Birou specializat în cercetări subacvatice, a cărui scurtă activitate a adus noi date asupra patrimoniului arheologic scufundat.

Multe dintre părțile submerse ale litoralului românesc au fost compromise din punct de vedere arheologic prin amenajarea malurilor, a digurilor în larg și în special a bazinelor portuare artificiale. Există, însă, și locuri în care intervenția antropică nu s-a făcut atât de profund, în care resturile arheologice încă mai pot fi identificate și cercetate conform metodologiei moderne și cu ajutorul noii tehnologii.

În afara dovezilor arheologice palpabile, care lipsesc aproape în totalitate, atestările epigrafice de armatori și de asociații de armatori la Tomis și imaginile unor ambarcațiuni pe monede sau pe monumente funerare⁵²⁷ se înscriu în rândul dovezilor indirecte ale existenței unui port la Tomis și în perioada romană, iar prezența mărfurilor de import în cetate și funcționarea Edificiului cu mozaic în perioada romană târzie atestă o activitate portuară intensă până spre sfârșitul secolului VI p.Chr. Cercetările arheologice au scos la lumină numai o parte dintre clădirile ce aparțineau zonei portuare tomitane. Curenții marini prea puternici, vizibilitatea redusă în zona continentală a Mării Negre, precum și numeroasele lucrări de modernizare a portului actual, care au presupus în mare parte „*derocarea fundului și [...] adâncirea bazinului*”⁵²⁸, au zădărnicit orice efort de reconstituire exactă a portului antic. Singurele surse care ne pot oferi un minimum de informație sunt: mărturiile ale călătorilor străini, hărți și chiar imagini ale Constanței vechi și mai ales ale zonei ce urma a fi modernizată (portul și faleza de sud-vest), notele scafandrilor care au remarcat prezența unor artefacte antice pe fundul mării în dreptul unor puncte ale peninsulei tomitane.

Ca important centru comercial, Tomis trebuie să fi dispus de o structură portuară bine organizată încă din cele mai vechi timpuri ale existenței sale în perioada romană. Nu există descoperiri

⁵²³ SCARLAT 1976, p. 29.

⁵²⁴ BOUNEGRU 2003, p. 104 și n. 85 și 86.

⁵²⁵ IONESCU, PAPUC 2005, p. 92 și notele 583 și 586, prin colaborarea dintre Muzeul de Arheologie „Callatis” din Mangalia și o echipă din cadrul Universității din Padova, condusă de W. Signorelli.

⁵²⁶ Proiectul „Heras – Moștenirea arheologică submarină din partea de vest a Mării Negre”, condus de Institutul Național de Geologie și Geoecologie Marină – GeoEcoMar, în parteneriat cu MINAC, încheiat în anul 2015.

⁵²⁷ BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996, p. 79; pentru o sistematizare și o centralizare recentă a informațiilor epigrafice privitoare la portul tomitan, vezi BUZOIANU 2015, p. 137–146.

⁵²⁸ COTOVU 1928, p. 218.

concludente în această direcție. Situația și componența portului roman pot fi evidențiate prin alăturarea informațiilor provenite din săpături mai vechi și mai ales prin studii geomorfologice asupra țărmului mării în această zonă.

De o importanță deosebită este harta trasată de C. Scarlat, pe care se vede cum în Antichitate peninsula tomitană înainta mai mult în larg, arcuindu-se spre vest și formând astfel un golf natural protejat, submers astăzi. La sud-vest de Cazinoulu constanțean, în mare, au fost surprinse, conform lui C. Scarlat, conturul unui bazin portuar antic, cheiurile sale și danele de acostare, precum și o serie de materiale arheologice⁵²⁹. Autorul cercetării presupune apartenența instalațiilor la portul grecesc al Tomisului. Amplasarea Edificiului cu mozaic sugerează mutarea portului mai spre vest în perioada romană, posibil tocmai din cauza creșterii treptate a nivelului apelor, sau eventual numai lărgirea lui.

Până acum, pe litoralul românesc, portul histrian s-a bucurat de o atenție deosebită a cercetătorilor, tocmai datorită contradicției care a marcat istoria *polisului* vest-pontic: Histria, aflată în plină dezvoltare economică și culturală, a involuat treptat, ajungând din cel mai important punct colonial grecesc și roman timpuriu de pe litoralul de vest al Pontului Euxin o așezare oarecare, al cărei teritoriu nu a mai constituit o vatră pentru nicio altă așezare din Evul Mediu până astăzi. Explicația nu rezidă numai în puternicele atacuri barbare care au lovit-o succesiv începând mai ales cu secolul III p.Chr., ci într-un fenomen natural de modificare a formei țărmului mării în dreptul Histriei și al portului său. Formarea cordonului litoral a dus la înnisiparea treptată a golfului histrian, provocând rapidă degradare a situației economice a orașului, întrerupând activitatea comercială atât de bogată și necesară histrienilor. Iată cât de importanți sunt factorii climatici și geografici nu doar în stabilirea unor așezări, ci mai ales în evoluția lor de-a lungul timpului. Această schimbare radicală a drumului parcurs de Histria în istorie a influențat în mare măsură Tomisul, care a preluat rolul de centru urban preeminent pe litoralul Scythiei.

Și în cazul litoralului din zona orașului Tomis sunt vizibile modificări morfologice. Acestea s-au manifestat, însă, mult mai târziu și pot fi dovedite prin aspectul țărmului din Constanța de astăzi. O parte din aria vechiului port roman este astăzi străbătută de străzi și susține construcțiile din portul contemporan. Terasa inferioară a Edificiului cu mozaic, care trebuie să fi fost la nivelul de atunci al mării, se află astăzi sub nivelul de călcare actual și este acoperită cu pământ (strat de umplutură din perioada modernă). Prin urmare, în afară de curenții marini care au determinat depunerile de pe faleza de vest a Constanței, un alt factor care a produs schimbări ale morfologiei țărmului a fost și fluctuația nivelului mării din Antichitate până în perioada actuală.

Spre vest, cheiul antic era încă vizibil în prima jumătate a secolului al XX-lea, pe o distanță cuprinsă între poarta 2 și poarta 3 a portului de astăzi, linia bazinului fiind mai apropiată de oraș⁵³⁰, în continuarea traseului incintei romano-bizantine⁵³¹. De asemenea, digul dinspre est a fost înregistrat în dreptul primei intrări în portul modern, pe un plan-propunere de construire a portului Kustendje de la mijlocul secolului XIX (1857), făcut de firma Liddel & Gordon⁵³² (**Fig. 84**). Se pare că limitele de est și de vest ale portului antic erau situate între poarta 1 și 3 de astăzi.

⁵²⁹ MOȘNEAGU 2007, p. 108.

⁵³⁰ CANARACHE 1961, p. 21.

⁵³¹ TOMA 2010.

⁵³² Catalogul expoziției deschise cu ocazia aniversării a 150 de ani de la inaugurarea căii ferate Cernavodă, Constanța, 4 Octombrie 2010, I, planșa 34.

Mai departe, deși amplasarea, în mare, a bazinului portuar antic este cunoscută pentru Tomis, precizări despre instalațiile care îl deserveau nu pot fi făcute. Porturile romane, asemenea altor complexuri arhitectonice, urmau riguros o tipologie anume, bine pusă la punct și folosită de romani, descrisă și de Vitruvius. Alegerea locului în care urma să fie construit portul, edificiile și spațiile de depozitare necesare bunei funcționări a acestuia, direcția și caracterul curenților marini, dispunerea digurilor și structura lor erau operațiuni desfășurate conform unor reguli arhitecturale prestabilite, regăsite în indicațiile oferite de Vitruvius. Golful constănțean oferea un spațiu ferit de intemperii inevitabile într-o zonă deschisă spre mare. Totuși, nefiind un golf atât de adânc tăiat în mal, cu siguranță acesta a avut nevoie și de protecția unor diguri. În general, pentru astfel de amenajări erau căutate locurile cu faleză înaltă, care să protejeze golful interior de vânt și de furtuni, cu bazin adânc⁵³³. Golful tomitan îndeplinea aceste condiții. O altă indicație a arhitectului roman era utilizarea unor turnuri de o parte și de alta a portului pentru împiedicarea intrării corăbiilor nedorite în golf⁵³⁴. Turnul din apropierea porții 3 a fost, însă, pus în legătură cu incinta orașului⁵³⁵, nu cu o astfel de amenajare.

Cercetările subacvatice efectuate în 1969 la inițiativa lui C. Scarlat, în colaborare cu Muzeul de Istorie și Arheologie Constanța și apoi cu Muzeul Marinei Române, au contribuit la crearea unei imagini privitoare la linia țărmului constănțean în Antichitate. S-a ajuns la concluzia că a existat un golf mai întins, încadrat de peninsule submerse astăzi. La o înălțime de 3 până la 8,5 m față de fundul propriu-zis al mării, sub oglinda acesteia, se prezintă o porțiune stâncoasă cu pantă abruptă spre nord, ce pare să fi fost o prelungire a peninsulei în Antichitate. Forma curbată a peretelui nordic al conglomeratului stâncos asigură o linie terestră bună pentru acostarea ambarcațiunilor în apele adânci ale bazinului determinat de curbarea acestui relief pe direcția vest și spre nord-vest. Ancorele grupate la baza digului modern de nord au fost considerate ca marcând un vechi loc de ancorare⁵³⁶. Cheiurile primei amenajări portuare erau încă vizibile în secolul XX și purtau denumirea populară de „Pietrele Medeei”. Astfel, se pare că din cauza factorilor naturali, ce au acționat continuu asupra țărmului Mării Negre, portul tomitan a suferit mutații succesive, locul de acostare retrăgându-se treptat spre oraș, pe latura sa sud-vestică (inițial în dreptul primei intrări în port, apoi în apropierea punctului „Serpentină”, ca astăzi să se întindă mult spre sud-vest). Cu toate aceste preschimbări ale condițiilor de acces în portul tomitan, golful, cu o deschidere mai mare decât cel histrian, nu a fost închis total de fenomenul de înnisipare care a afectat atât de mult Histria. Decadența pronunțată a orașelor vest-pontice după secolul VII p. Chr. este confirmată atât arheologic, cât și literar, cel puțin pentru unele dintre ele. Nicephorus, patriarh al Constantinopolului în secolul VIII p. Chr., folosește pentru Tomis termenul *χωρίον*, în timp ce Mesembria este desemnată în continuare cu termenul *πολις*⁵³⁷. Flota bizantină, a cărei activitate bogată în vestul Mării Negre este confirmată de izvoarele scrise pentru secolele VII–X, avea probabil stații pe țărmul scitic, altele decât centrul comandamentului Pontului Euxin, aflat la gurile Dunării, Lycostomo⁵³⁸. Totuși, Constantin Profirogenetul, în lista punctelor importante

⁵³³ Vitruvius, *De architectura*, V, 12.

⁵³⁴ Vitruvius, *De architectura*, V, 12

⁵³⁵ CANARACHE 1961, p. 21; TOMA 2010, p. 63 le pune în legătură cu cea de-a cincea poartă a incintei romano-bizantine, P5, prin care trecea drumul dinspre Callatis.

⁵³⁶ COSMA 1974, p. 191–207.

⁵³⁷ BARNEA I. 1971, 206.

⁵³⁸ BARNEA I. 1971, 209.

pentru cei care navigau dinspre nordul Mării Negre spre imperiu, amintește pe țărmul de vest Constantia și Varna⁵³⁹. De asemenea, același autor menționează, pentru proaspăt organizata eparhie a Sciției, 15 orașe, între care pomenește atât Tomisul, cât și Constantiana, alături de Istros și de Callatis⁵⁴⁰.

Țărmul din zona Constanței, prielnic acostării vaselor maritime, precum și potențialul agricol al Dobrogei au permis, în ciuda secolelor de umbră care s-au așternut asupra orașului, ca portul să fie refăcut și reutilizat și mai târziu. Informații despre activitatea comercială a Constanței avem din timpul stabilirii genovezilor în Dobrogea. Astfel, aceasta apare între secolele XIII–XIV, în documentele cartografice medievale, printre numeroasele centre comerciale genoveze stabilite pe malurile Dunării sau în vestul Mării Negre: Licostomo, Chilia, Vicina, Solinae, Sancti-Gyorgyi, Aspera, Donavici, Constanza, Mangalia, Caliacra, Cavarna, Varna etc.⁵⁴¹. La început, se pare că toate așezările genoveze urmau, în structura lor, aceeași tipologie. Indiferent de mărimea sau de importanța lor, punctele genoveze de la mare sau de la Dunăre comportau câteva elemente constructive similare: un antrepozit cu una sau mai multe magazii, un bazin portuar cu instalațiile aferente, locuințe și ziduri fortificate⁵⁴². Se poate ca o mare parte dintre instalațiile portuare să fi folosit zona portului antic sau măcar material din construcțiile vechi.

În urma războiului ruso-turc, dintre anii 1828–1829, după distrugerile suferite, Constanța și portul ei rămăseseră în paragină. Epidemiile de ciumă și situația dezastruoasă a locurilor de acostare în port au făcut ca reconstrucția orașului să fie foarte lentă. Secolele de involuție post-romană a Tomisului, precum și perioada de distrugere aproape completă a așezării turcești Kustendje, de după 1829, urmată de o părăsire temporară a orașului, au limitat posibilitatea obținerii unor rezultate arheologice mulțumitoare. În timpul călătoriei lui H. de Bearn, Constanța era „o mică cetate ridicată de Turci dela începutul răsboiului. Orașul situat pe țărmul Mării Negre, n'are nici un fel de port și nu-i decât un punct de debarcare. Dinspre uscat e apărat de o simplă linie de fortificațiuni”. Prin urmare, în 1828 nici vorbă de port funcțional în Constanța. Corăbiile nu puteau ancora la țărm, ci în larg, la „o bătae de tun” distanță de mal, singurele ambarcațiuni care puteau ajunge la țărm fiind bărcile.

Războiul Crimeei din 1854 și epidemia de holeră ce i-a urmat au ținut așezarea în aceeași mizerie și în imposibilitatea de a se dezvolta sau măcar de a închea minime structuri urbane⁵⁴³. În sfârșit, în a doua parte a secolului XIX, interesul marilor puteri ale vremii pentru ieșirea la Marea Neagră, pe o rută sigură și practicabilă, a dus la concesionarea lucrărilor privitoare la construirea unei căi ferate Cernavodă – Constanța către societatea engleză *Danube and Black Sea Railway Company*⁵⁴⁴.

Aceste lucrări de modernizare, care au avut ca punct de interes portul din istoria recentă a Constanței, au adus mari prejudicii mărturiilor antice, fragmentând dovada arheologică a ceea ce a fost odată zona portuară a orașului Tomis.

⁵³⁹ Constantinus Prophyrogenitus, *De administrando imperio*, 9, 78–101.

⁵⁴⁰ Constantinus Prophyrogenitus, *De thematibus*, 47, 1, 58–60.

⁵⁴¹ CIOBANU 1970, p. 301–302.

⁵⁴² CIOBANU 1970, p. 301.

⁵⁴³ BONCU, BONCU 1979, p. 16–18.

⁵⁴⁴ RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 312.

3.3. Utilitatea Edificiului cu mozaic în structura urbană și portuară a orașului⁵⁴⁵

În contextul activităților desfășurate la nivelul portului antic al orașului Tomis, Edificiul cu mozaic și celelalte anexe îndeplineau roluri de bază. Dacă pentru instalațiile portuare propriu-zise informațiile, de orice fel, lipsesc aproape în totalitate, anexele portuare – depozite și chiar puncte de desfacere, prăvălii – sunt documentate arheologic grație cercetărilor intensive desfășurate în anii '60-'70 ai secolului XX. În spațiul delimitat de Edificiul cu mozaic și de cel cu *lentiaron* au fost descoperite șiruri sau numai fragmente de șiruri de încăperi orientate către port, adosate clădirilor amintite sau direct falezei. Ele corespundeau polilor comerciali ai orașului, fiind receptoarele mărfurilor de import și apoi punctele de difuzare a acestora în oraș sau în teritoriu.

Prin prisma inventarului descoperit în aria amintită, a poziționării și a structurii clădirilor, putem detașa următoarele implicații ale acestor construcții în viața portuară tomitană:

a) În primul rând, prin felul în care au fost ridicate, tehnicile alese (elasticitatea determinată de șirurile de cărămidă, pilaștrii puternici și grosimea mare a zidurilor de sprijin pentru faleză) și poziționarea lor oferă un cadru sigur pentru desfășurarea activităților comerciale, fără amenințarea alunecării pământului de pe malul înalt. Deci, prin consolidarea falezei, se oferă **siguranță și stabilitate** nivelului inferior, din dreptul portului.

b) Edificiul cu mozaic, în special, dar și clădirea cu *lentiaron*, într-o măsură mai mică, facilitează trecerea între oraș și port, oferind **căi de acces simple și sigure** de la nivelul celei mai frecventate părți a orașului către zona comercială principală, precum și o oarecare **fluidizare** a tranzitului pietonal dintre aceste două niveluri.

c) Oferă **spațiu pentru depozitarea** unor cantități mari de mărfuri, probabil chiar în apropierea punctelor de descărcare, dacă avem în vedere cât de sus a apărut pânza freatică pe terasa III și blocurile mari de piatră căzute, presupuse a fi aparținut zonei de amenajare a cheurilor. Încăperile boltite de pe terasa III au fost utilizate ca depozit de la începutul existenței lor, după cum o dovedesc dimensiunile acestora – laturile despărțitoare mai lungi decât cele de pe terasa superioară. Adâncimea acestor camere prezenta condiții optime pentru conservarea mărfurilor – temperatură scăzută și lumină difuză. Cu privire la încăperile de pe terasa II, optăm pentru atribuirea unui rol mixt, atât de depozite, mai ales în etapa inițială de funcționare, cât și de prăvălii.

d) Oferă **spațiu de desfacere și de comercializare** a mărfurilor. Piațeta de pe terasa II era un loc foarte potrivit pentru desfacerea mărfurilor depozitate sau eventual chiar a celor prelucrate în interiorul încăperilor boltite. C1, C2 și C3 par, de asemenea, să fi făcut parte din categoria *tabernae-lor*, însă începând cu o perioadă mai târzie, ulterioară ridicării Edificiului cu mozaic. Cantitatea mare de ceramică de lux șampilată (cele mai timpurii fragmente aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului V p.Chr.), descoperită în interiorul C3⁵⁴⁶, sugerează și specificul comercial al acesteia.

*

Ne aflăm în fața unei complexe arii comerciale localizate în apropierea cheurilor, în cadrul căreia se evidențiază acest mare Edificiu cu mozaic. Din cauza diferențelor constitutive dintre

⁵⁴⁵ O parte din acest subcapitol a fost deja publicată în SODOLEANU 2019.

⁵⁴⁶ MUNTEANU, PAPUC 1976, p. 149.

terasa I și următoarele două, utilitatea sălii cu mozaic trebuie să fi fost una deosebită, însă legată tot de viața publică a orașului. Dintre funcțiunile care i-au fost atribuite reținem ipoteza reconstituirii încăperii cu mozaic sub forma unei săli cu absidă zidită în capătul de nord-vest și cu două șiruri de coloane pe lungime⁵⁴⁷ într-o fază ulterioară a existenței ei. Această propunere și menționarea ei în contextul enumerării edificiilor laice care, prin adăugarea unei abside, au putut fi utilizate ca lăcașe de cult (făcând, totuși, referire la caracterul laic al sălii tomitane)⁵⁴⁸ ni se par neîntemeiate. Într-adevăr, exemple de reamenajare a spațiului interior al unor încăperi din edificii impunătoare, în vederea schimbării totale a utilității acestora, sunt întâlnite în imperiul secolului V p.Chr.⁵⁴⁹. Însă un edificiu de cult care să funcționeze cu o singură intrare, și aceea pe latura de sud-vest, înspre capătul său de sud-est, adică cel în care ar fi trebuit să fie altarul, este improbabilă. Este greu de imaginat că atât creștinii, cât și reprezentanții clerului utilizau aceeași intrare; poziționarea acesteia în partea cea mai importantă a edificiului, altarul, era cu siguranță inadecvată pentru desfășurarea ceremoniilor religioase în interiorul sălii.

Aule de mari dimensiuni, cu pereții prevăzuți cu pilaștri încastrați, au fost considerate săli de lectură și biblioteci, datorită urmelor de sisteme de prindere a rafturilor între acești pilaștri interiori, descoperite pe laturile mici. Nu există asemenea dovezi în cazul Edificiului cu mozaic; mai mult, faptul că pereții erau acoperiți cu plăci decorate cu diferite motive indică expunerea lor totală pentru ochiul vizitatorului.

Modul de dispunere a motivelor decorative ale mozaicului poate oferi câteva indicii cu privire la mobilierul interior al sălii și, în consecință, asupra utilității acesteia. Câmpurile centrale conțin grupări de motive diverse, care pot fi privite din orice parte a sălii. Practic, covorul central oferă o imagine plăcută ochiului din orice parte a sălii s-ar afla privitorul. Puțin probabil ca pe această porțiune să se fi aflat piese de mobilier sau cel puțin nu unele fixe. Chenarul, însă, prin lățimea lui și prin monotonia, repetitivitatea și continuitatea motivelor pe care le conține, ar putea indica un spațiu menit a fi suprapus parțial de diferite obiecte de mobilier. Prin urmare, ar putea constitui un spațiu comercial acoperit, cu puncte de comercializare (tarabe) pe laturi, cu suficient spațiu de mișcare oferit cumpărătorilor de câmpurile centrale. Era de așteptat, în condițiile climatice tomitane, să existe și un spațiu comercial acoperit, în care locuitorii să își poată procura produsele necesare și în timpul iernilor grele. De asemenea, spațiul larg oferea posibilitatea desfășurării unor manifestări publice de scurtă durată, pentru care nu era necesar mobilier de repaus pentru participanți.

În ceea ce privește cele două terase inferioare, în încercarea de stabilire a utilității Edificiului cu mozaic, pornim de la trei tipuri principale de edificii cu caracter comercial, întâlnite în Antichitatea clasică: *macellum*, *taberna*, *horreum*.

Macellum, complex cu funcție și formă foarte bine determinate⁵⁵⁰, în cadrul concepției urbane romane, este unul dintre pilonii vieții publice comerciale, fără de care un oraș nu ar fi putut funcționa corect. În general, orice oraș roman ar fi trebuit să dispună de un astfel de edificiu, născut din necesitatea de specializare a spațiilor publice și de îngrijire a spațiului comercial alimentar în vederea unui control strict al prețurilor, al calității, dar și al curățeniei

⁵⁴⁷ SÂMPETRU 1994, p. 146, fig. 10.

⁵⁴⁸ SÂMPETRU 1994, p. 86.

⁵⁴⁹ Trei încăperi adiacente palestreii dintr-un mare complex roman au fost unite și au funcționat ca bazilică, apoi ca sinagogă, cf. DEDEOĞLU 2003, p. 99.

⁵⁵⁰ DE RUYT 2000, p. 176.

și al aglomerației din *forum*, care rămânea astfel deschis pentru activități publice diverse, în special cu caracter financiar, politic și administrativ⁵⁵¹. Cu toate acestea, o excepție de la regulă au constituit-o porturile maritime grecești de pe coasta Asiei Mici sau de pe coasta Greciei, cele de la care a pornit, de fapt, influența acestui spațiu comercial închis⁵⁵², pe care romanii au preluat-o și au aplicat-o conform necesităților și particularităților proprii. Lipsa unor *macella* din anumite porturi maritime, în perioada romană, poate fi pusă pe seama moștenirii elenistice și a exemplului oferit de principalele centre portuare grecești din Asia Mică și din Grecia, cu care cele din Marea Neagră întrețineau contacte comerciale, care au păstrat tradiția marilor edificii comerciale grecești⁵⁵³. Pe litoralul Dobrogei romano-bizantine există o singură atestare a unui *macellum*, la Histria⁵⁵⁴, iar arheologic, încă nu a fost descoperit niciun astfel de complex. Caracterul edificiilor de pe faleza tomitană este într-adevăr comercial, însă variat, neaxat pe un specific alimentar strict, iar formele deschise, dispuse longitudinal pe latura falezei, diferă de planul determinant al construcțiilor de tip *macella*. Oricum, tipologia strictă a acestor complexe se diluează în Antichitatea târzie, însuși sensul cuvântului căpătând valențe diferite⁵⁵⁵, lucru confirmat și la Tomis, prin inscripția de la „Turnul Măcelarilor”.

Tabernae-le se deosebesc de *macella* din perspectivă arheologică, în primul rând prin caracterul individual pe care o astfel de unitate-încăpere îl poate căpăta. O *taberna* poate fi adosată unui edificiu privat, spre stradă sau poate fi inclusă într-un șir de *tabernae*, într-un plan organizat și simetric, pe fațadele exterioare ale unor clădiri publice. Intrările în acestea sunt largi, de multe ori cu teșghele montate pe această deschidere, în fața sau chiar în interiorul lor. Varietatea de mărfuri comercializate este foarte mare⁵⁵⁶. Magazine, însă specializate, pot fi considerate încăperile C1-C5, datorită dimensiunilor mai reduse față de cele ale depozitelor boltite, chiar în lipsa indiciilor arheologice referitoare la intrări și la eventuale teșghele montate fie la intrare, fie în interior.

Horrea pot fi recunoscute arheologic după formă și după dimensiuni. Structuri cu rol de depozitare erau porticele și *horrea*. Sunt dispuse fie într-un spațiu închis, dreptunghiular, cu încăperi lungi, întunecoase și răcoroase, care comunică prin intermediul unui hol lung, fie în șir, cu laturile mici deschise spre o arteră de acces sau spre un spațiu deschis (piață, portic). De obicei, în porturile orașelor maritime este întâlnit acest tip de depozite longitudinale, cu ieșirea către cheiuri. Ies din tiparul clar al edificiului de tip *macellum* și sunt mult mai lungi și cu intrările mai înguste decât cele corespunzătoare *tabernae-lor*⁵⁵⁷. De obicei, sunt destinate păstrării grâului, dar există și depozite pentru diferite tipuri de alte mărfuri. Există *horrea* militare și civile. Cele militare sunt puncte importante în cadrul sistemului *annonei*. Considerat un depozit civil, de o eleganță deosebită, comparabilă cu cea a depozitelor din Leptis Magna, însă de factură constantiniană⁵⁵⁸, Edificiul cu mozaic pare să-și fi modificat menirea inițială într-una dintre ultimele sale etape de funcționare. Construcțiile parazitare adăugate în fața intrărilor boltite,

⁵⁵¹ DE RUYT 1983, p. 282–283; DE RUYT 2000, p. 183–186.

⁵⁵² Primele spații comerciale îngrădite, multispecializate, însă, și bazate mai ales pe comerțul angro, au fost introduse de Milet, în sec. IV a.Chr., cf. DE RUYT 1983, p. 275.

⁵⁵³ DE RUYT 1983, p. 279.

⁵⁵⁴ Pentru repararea căruia împăratul Gordian acordase fonduri în anul 240 p.Chr., vezi PIPPIDI 1962, p. 468–480.

⁵⁵⁵ DE RUYT 1983, p. 273.

⁵⁵⁶ HOLLERAN 2012, p. 100–105.

⁵⁵⁷ DE RUYT 1983, p. 333.

⁵⁵⁸ RICKMAN 1971, p. 137.

inventarul arheologic descoperit în zonă (inclusiv mai multe tipuri de *mortaria*) și amenajările interioare diverse – pavajul din B11–12, tencuiala pictată din B1, pavajul din B9bis – denotă o atitudine diferită față de funcționalitatea și de apartenența fiecărei încăperi în parte. Acestea au continuat probabil să fie nu numai depozite, ci și ateliere, magazine (anexele), chiar locuințe.

Prin urmare, Edificiul cu mozaic se încadrează, în prima sa fază, tipului reprezentat de magazinele portuare, adoptând planul cu încăperile dispuse liniar cu ieșirea pe aceeași latură, spre un spațiu deschis, specific centrelor din Asia Mică⁵⁵⁹.

Din punctul de vedere al așezării structurilor față de port, amintim situația din cetatea eternă, unde Titus Livius (35.10:12) menționează existența unui *emporium* lângă Porticus Aemilia. Termenul utilizat pare să determine o suprafață deschisă, întinsă între structura amintită și malul râului Tibru, mai exact portul (s-au păstrat o parte dintre cheiuri, cu inelele pentru legarea la țarm încă bine conservate). Caracterul complex comercial al zonei, precum și strânsa legătură cu portul alăturat (sau mai degrabă cu locul de acostare, deși existau și instalații portuare, prezente pe ilustrațiile din Forma Urbis) sunt subliniate și de o serie de alte clădiri comerciale, cum ar fi Horreum Galbana și alte depozite de mari dimensiuni. Reținem faptul că utilitatea probabilă pentru Porticus Aemilia ar fi cea de spațiu de depozitare, precum și de zonă ce oferea, datorită colonadei acoperite, protecție pe vreme rea pentru activitățile comerciale, cum ar fi vânzarea angro a mărfurilor prin intermediul așa-numiților *negotiatores*.

Rămânând tot în sfera Romei, ne atrage atenția o arie comercială constituită în același mod, din variate clădiri cu valențe economice, *Mercati Traianei*. În ciuda utilizării anterioare a termenului pentru denumirea unor spații destinate târgurilor temporare, *mercatus* se referă aici la o piață permanentă, în care, desigur, datorită existenței unui amplu spațiu central deschis, organizarea periodică de târguri era în continuare posibilă. Reținem din acest exemplu prezența unei structuri monumentale, *Basilica Traiana*, care a fost pusă în legătură cu controlul oficial al alocațiilor imperiale de hrană, făcute către populație. În aceeași măsură, trebuie amintită *Grande Aula*, a cărei utilitate propusă este cea de clădire de birouri⁵⁶⁰.

Ținând cont atât de apropierea încăperilor boltite față de zona portuară a Tomisului, cât și de cantitățile considerabile de produse importate descoperite în camerele B3 și B4, este plauzibil ca una dintre încăperile edificiului – fie spațiul deschis situat în fața încăperilor de pe terasa de mijloc, fie chiar marea sală cu mozaic – să fi fost folosită pentru activități legate de verificarea cantităților de mărfuri importate. Probabil că în complexul amintit sau în apropierea sa (pe terasele inferioare) își desfășurau activitatea *negotiatores*, care cumpărau marfa *en-grosse*⁵⁶¹ (așa cum a fost descoperită în B3 și în B4). Prin urmare, este de presupus și prezența unei *mensa ponderaria* în zonă, deoarece complexurile apropiate (C1-C3, spre exemplu) constituiau fără îndoială și locuri de vânzare *en detail*, în aceeași măsură în care este de presupus și existența unui *ponderarium*, în sensul de încăpere în care erau păstrate măsurile pentru verificarea comercianților⁵⁶², dacă nu cumva acest rol trebuie atribuit uneia dintre anexele încăperilor boltite situate înspre extremitatea de nord-vest a terasei de mijloc (eventual nișa din peretele de nord-est al încăperii B8 sau anexa lui B9). Sigur, acestea sunt numai supoziții, dat fiind faptul că inventarul acestor

⁵⁵⁹ RICKMAN 1971, p. 148.

⁵⁶⁰ FRAYN 1993, p. 14–17.

⁵⁶¹ FRAYN 1993, p. 7, comerțul *en detail* fiind desfășurat în *tabernae*.

⁵⁶² În general, acest termen a fost asimilat cu *mensa ponderaria*, însă Frayn (1993, p. 113) consideră mai potrivită atribuirea sa unei încăperi de stocare a ustensilelor utilizate pentru verificarea corectitudinii negustorilor.

încăperi nu a fost descoperit *in situ*, însă dintre aceste presupuneri trebuie reținut faptul că încăperile boltite prezintă diferențe morfologice, ceea ce poate indica și diferențe de utilitate.

Oricare ar fi fost funcția inițială a Edificiului cu mozaic, este clar că ea s-a alterat în timp. Este un fenomen întâlnit în Antichitatea târzie în cazul edificiilor comerciale consacrate în perioada timpurie. Piețele alimentare închise (*macella*) își pierd semnificația inițială începând cu secolul VI p.Chr.⁵⁶³, iar *horrea* militare își încetează existența, în contextul renunțării la sistemul *annonei militare*.

Nici Edificiul cu mozaic, în ultima sa perioadă de existență, nu a mai funcționat ca un tot, căci fiecare încăpere boltită, eventual grupări de două sau de trei încăperi, a funcționat după legi proprii și în direcții comerciale diferite. Important de reținut, însă, este faptul că, oricât de degradat ar fi fost sau de modificat morfologic și funcțional, a corespuns cerințelor comercial-portuare până la distrugerea sa finală.

Care ar fi **statutul juridic** inițial al acestui edificiu? Chiar dacă, în contextul centralizării de produse în perioada tetrarhiei, Edificiul cu mozaic a fost construit la inițiativa imperială, provincială sau locală, ca edificiu public, în care activitățile erau atent supravegheate de magistrații însărcinați în acest sens, este de presupus că, spre sfârșitul Antichității târzii, măcar unele dintre aceste încăperi să fi fost vândute unor proprietari privați. Achiziționarea de proprietăți imobiliare de către asociații profesionale este documentată la Ostia, însă pentru perioada romană timpurie. Colegiul fabricilor a cumpărat în timpul împăratului Hadrian un edificiu pe care l-a modificat corespunzător pentru o exploatare intensă – templu colegial, dar care dispunea și de spații comerciale și de locuințe, iar cel al augustalilor deținea o întreagă *insula*. Mai mult, o asociație de căruțași a cumpărat un edificiu portuar, fost *horreum*, pe care l-a transformat în *schola* asociației, care dispunea inclusiv de facilități termale⁵⁶⁴. Dacă pentru perioada timpurie capacitatea juridică a asociațiilor nu este susținută de atestări directe, Digestele Justiniene reglementează capacitatea patrimonială a colegiilor, cu permisiunea statului⁵⁶⁵. Puterea financiară a unui colegiu în timpul împăratului Justinian este demonstrată la Tomis prin finanțarea reparațiilor la zidul de incintă⁵⁶⁶. Totuși, intervențiile de pe fațada terasei mediane a Edificiului cu mozaic, asimetrice și ușor dezordonate, indică mai degrabă proprietăți individuale diferite, care funcționau probabil ca *tabernae*, supunându-se unor reglementări legislative similare⁵⁶⁷. Este de presupus, prin urmare, utilizarea încăperilor boltite prin închiriere în perioada de început a edificiului, urmând ca mai târziu să funcționeze în proprietate individuală, prin cumpărare⁵⁶⁸.

⁵⁶³ DE RUYT 1983, p. 271–272.

⁵⁶⁴ MAR 1996, p. 156, 157 și 159.

⁵⁶⁵ Dig. 3.4.2.2: „*Quibus autem permissum est corpus habere collegii societatis sive cuiusque alterius eorum nomine, proprium est ad exemplum rei publicae habere res communes, arcam communem et actorem sive syndicum, per quem tamquam in re publica, quod communiter agi fierique oporteat, agatur fiat*”.

⁵⁶⁶ IGLR 8.

⁵⁶⁷ Dig. 18.1.32: „*Qui tabernas argentarias vel ceteras quae in solo publico sunt vendit, non solum, sed ius vendit, cum istae tabernae publicae sunt, quarum usus ad privatos pertinet*”.

⁵⁶⁸ În general, tabernele aflate în afara piețelor puteau fi vândute, cele din complexurile comerciale mari fiind lăsate numai spre închiriere, FRAYN 1993, p. 108.

3.4. Propuneri de etapizare

După descrierea anexelor cercetate la sud-est de scările care coborau de pe terasa cu mozaic către terasele inferioare, se impune o încercare de încadrare cronologică a acestora, în funcție de etapizarea elaborată pentru Edificiul cu mozaic în sine. Menționăm că în lipsa unor informații mai cuprinzătoare în ceea ce privește sectorul antrepozite, de lângă *lentiaron*, nu ne putem referi la cronologia încăperilor de acolo, nu le putem nici măcar încadra cu siguranță unui raport de anterioritate-posterioritate față de celelalte construcții.

Pe planul publicat în anul 1970⁵⁶⁹, pe care au fost înregistrate săpăturile dintre anii 1959–1966 din sectorul Edificiului cu mozaic, s-au creionat trei mari faze de funcționare a complexului:

I. Construirea Edificiului cu mozaic (la legendă, încadrarea cronologică este foarte largă – perioada romană);

II. Primele refaceri și completări, petrecute între secolele IV–V p.Chr. Aceasta ar fi perioada în care s-au ridicat anexele C1, C2 și C3 și colonada din fața lor;

III. Perioada refacerilor târzii (secolul VI p.Chr.), în care sunt adosate anexele din fața B1–B6 și ridicate construcțiile târzii de peste nivelul dărâmat al terasei III.

Periodizarea este în mare parte corectă, cu rezerva că este posibil ca unele dintre intervențiile de pe terasa II să fie contemporane sau mai timpurii decât C1–C3. De asemenea, în cadrul fiecărei perioade se pot contura alte subfaze importante. La periodizarea primelor secole din funcționarea Edificiului cu mozaic ne-am referit în capitolul anterior. O încercare de creionare a celorlalte faze, care privesc încadrarea construcțiilor anexe, este la fel de importantă. Astfel, pentru ultima fază, înregistrăm cel puțin trei subfaze, vizibile pe terasa II, mai clar în fața încăperilor B1 și B2 și în fața B5. După cum am amintit în capitolul anterior, zidurile anexelor sunt construite în etape diferite. Le legăm de cele două faze romano-bizantine descrise de M. Sîmpetru⁵⁷⁰, însă cu rezerva că dezafectarea teraselor superioare ale monumentului s-ar putea să tindă spre secolul al VI-lea.

Prin prisma celor menționate, avem următoarele succesiuni de construcții (**Pl. III**):

1. Edificiul de la baza falezei, la sud-est de mozaic (C5). O posibilă datare, sugerată de arhitectura complexului, de plasarea sa la baza falezei și de lipsa mortarului ca liant, pare să fie perioada elenistică.

2. Recondiționarea lui C5 prin „îmbrăcarea” într-un țesut în *opus mixtum* și prelungirea sa către nord prin adăugarea lui C4. Evenimentul pare să fie contemporan cu una dintre recondiționările construcției de pe coama falezei (cea cu intrări în arcadă, tăiată de Edificiul cu mozaic), care este compartimentată sau completată cu ziduri în aceeași tehnică *opus mixtum*, cu același număr de patru asize de cărămidă. Acesta ar putea aparține nivelului NV de la Parcul Catedralei⁵⁷¹, respectiv secolelor II–III p.Chr. Stratul de pământ cu nisip și cu scoici peste care este ridicat zidul de nord al C5 ar indica aceeași încadrare.

3. Ridicarea Edificiului cu mozaic pe cele trei terase: sala cu mozaic, nivelul cu 12 încăperi boltite și cel mai jos, nivelul cu 9 (?) încăperi boltite la începutul secolului al IV-lea p.Chr.⁵⁷².

⁵⁶⁹ CANARACHE 1970, p. 31.

⁵⁷⁰ SÂMPETRU 1973, p. 59–60.

⁵⁷¹ RĂDULESCU, SCORPAN 1975, p. 12.

⁵⁷² Următoarele momente cronologice se regăsesc în etapizarea funcționării Edificiului cu mozaic, care a fost

4. Primele reparații la nivelul pavimentului și plasarea tribunei la jumătatea secolului al IV-lea p.Chr.

5. Al doilea set de reparații extinse pe paviment și asupra clădirii, vizibile pe zidul de nord-est, și adăugarea canalului boltit la începutul secolului al V-lea p.Chr., poate încă din ultimii ani ai secolului anterior.

6. Ultimele reparații extinse, realizate tot în *opus tessellatum* asupra mozaicului, și ridicarea încăperilor C1-C3, plasată, după cum am amintit mai sus, la jumătatea secolului V p.Chr.

7. Începerea invadării spațiului public prin plasarea primelor construcții în prelungirea încăperilor boltite de pe terasa mijlocie. Eventual, încetarea funcționării terasei a III-a sub forma în care a fost gândită și construită. Tot aici se poate încadra și ultima intervenție, rudimentară, asupra mozaicului.

8. Al doilea nivel târziu, despre care vorbește M. Sîmpetru, însă pe care îl plasăm, după cum am afirmat, înainte de distrugerea finală a edificiului, cel puțin șase dintre încăperile boltite continuând să funcționeze și în această perioadă tot în sistemul comercial din spațiul portuar tomitan.

9. Ultima intervenție târzie înregistrată în fața B3 – reconstruirea feței de sud-est a lui Z5, care poate fi contemporană sau anterioară zidirii intrării în B3, petrecută după distrugerea finală a edificiului.

Trebuie menționat că, în contextul informației lacunare avute la dispoziție, identificarea și diferențierea strictă a acestor ultime trei niveluri (punctele 7, 8 și 9) este imposibil de realizat în acest moment. Posibil, însă, prin continuarea cercetării, care să se extindă într-un cadru pluri-disciplinar și asupra inventarului descoperit la Edificiul cu mozaic, dar și în împrejurimi, să se poată trage o concluzie finală și în cazul periodizării existenței construcțiilor de pe faleza de sud-vest a portului antic.

Este posibil ca momentul final din existența edificiului să se lege de cutremurul înregistrat în sursele antice la mijlocul secolului al VI-lea, care a pus capăt și unor construcții sau chiar unor așezări de pe litoralul bulgăresc al Mării Negre.

*

În final, se impune precizarea că discuția noastră asupra cronologiei falezei de sud-vest a orașului este bazată strict pe argumente arheologice, unele extrase din materialul de arhivă consultat, altele formulate anterior și publicate, altele provenite din cadrul altor cercetări tomitane, încadrate și contextului sociopolitic general. Chiar dacă precizia unui astfel de demers nu poate fi ridicată, considerăm încercarea noastră un prim pas în cadrul cercetării viitoare, extinse asupra problematicii amintite, care va putea fi dusă la îndeplinire numai prin colaborarea unui colectiv de specialiști, care sperăm că vor avea ca punct de plecare ideile expuse în paginile acestei lucrări. O primă ordonare a materialului privitor la Edificiul cu mozaic era necesară pentru crearea unor premise optime pentru publicarea diferitelor categorii de materiale descoperite aici. De aceea am ales ca acest prim volum să vizeze centralizarea materialului disponibil în mai multe arhive, să uniformizeze trimiterile la contexte de descoperire ghidate după planuri sau repere diferite prin identificarea și prin suprapunerea carioajelor folosite de-a lungul cercetărilor, prin identificarea trimiterilor către diferite straturi arheologice, către părți

propusă în capitolul anterior.

ale clădirii, către anumite sondaje etc. Centralizarea materialului fotografic din timpul cercetărilor și dinaintea operațiunilor de restaurare și digitalizarea lui sunt alte aspecte importante pentru investigarea monumentului la peste 60 de ani de la descoperirea lui. Acestea sunt importante pentru identificarea unor reparații, modificări sau distrugerii, pentru identificarea locului și a contextului de descoperire a unor obiecte etc. Digitalizarea planurilor păstrate în arhiva MIANC și transcrierea carnetelor de șantier sunt alte elemente utile pentru reluarea cercetării asupra materialelor arheologice descoperite la Edificiul roman cu mozaic.

Odată formată această „bază de date”, sunt create premisele reluării cercetării materialului arheologic, în mare proporție inedit. Volumele următoare trebuie să se aplece asupra categoriilor diferite de inventar arheologic, urmând ca seria să fie încheiată de un volum care să sintetizeze rezultatele obținute și care, prin colaborarea cu un arhitect, să traseze clar fazele de funcționare ale Edificiului cu mozaic.

CONCLUZII

Edificiul cu mozaic din Tomis în context urbanistic și portuar este o lucrare fără de care un proces de cercetare exhaustivă a diferitelor aspecte referitoare la complex și la inventarul său, în vederea publicării monografice, nu ar putea avea un punct de plecare solid. La începutul elaborării lucrării ne-am propus o serie de obiective, pe care le considerăm îndeplinite:

1. Corelarea stratigrafiilor elaborate în urma cercetărilor arheologice din diferite puncte ale Constanței. Cea alcătuită pe baza profilurilor arheologice obținute la Parcul Catedralei a rămas de bază. Ei i-am adăugat nivelurile târzii apărute în special în partea continentală a orașului romano-bizantin.

2. Stabilirea perioadelor în care la Tomis s-a înregistrat o activitate constructivă bogată, între secolele III–VI p.Chr., și marcarea zonelor în care s-au petrecut aceste activități. Prin prisma lor am punctat momentele de apogeu urbanistic tomitan și schimbările care s-au produs, cum au influențat ele și cum au caracterizat perioada avută în vedere.

3. Încercarea de evidențiere a celor două faze târzii amintite de M. Sîmpetru, marcate prin ridicarea anexelor din fața încăperilor boltite de pe terasa mediană și în funcție de particularitățile acestora, dar și de inventarul publicat; propunerea de datare a momentului distrugerii finale a monumentului, nu înainte de construirea anexelor, ci ulterior, poate la jumătatea secolului al VI-lea p.Chr.

4. Sistematizarea informațiilor privitoare la clădirile situate pe faleza de sud-vest a Tomisului și stabilirea unor raporturi de anterioritate-posterioritate între acestea.

5. Explicarea unor notații utilizate în carnetele de șantier sau pe planurile mai vechi, utile pentru reluarea cercetării materialului descoperit la Edificiul cu mozaic, ce se are în vedere într-o serie de publicații viitoare.

Subliniem în continuare că noutatea lucrării constă în cercetarea unor aspecte insuficient tratate în literatura de specialitate sau chiar inedite, referitoare la evoluția urbană a orașului Tomis: accentul pus pe elementele de infrastructură și pe sistematizarea acestora, într-un curs logic și ordonat, în care sunt integrate atât descoperirile vechi, cât și cele mai noi; abordarea Edificiului cu mozaic într-un context largit prin includerea construcțiilor descoperite pe faleza de sud-vest, toate acestea cu ajutorul documentelor de arhivă avute la dispoziție (carnete de șantier, planuri, fotografii); valorificarea unei săpături inedite, dar și a aspectelor încă nepublicate, referitoare la complexul avut în vedere, pe care le-am identificat în carnetele de șantier; includerea pe același plan al zonei de sud-vest a tuturor construcțiilor surprinse în timpul cercetărilor arheologice (în plus, în planurile vechi am încadrat, la scară, încă trei încăperi situate la sud-est de edificiu); sublinierea și explicarea fenomenului de invadare a spațiului public

prin extinderea suprafeței interioare a unor încăperi (anexele de pe terasa de mijloc care au mărit capacitatea interioară a primelor șase magazii boltite); etapizarea vieții desfășurate în fața portului tomitan pe faleza de sud-vest a orașului, cu ajutorul argumentelor arheologice. Din acest demers s-ar desprinde următoarele:

1. Cele mai timpurii elemente descoperite pe faleza de sud-vest a orașului Tomis sunt groapa cu material elenistic din fața încăperii B10 și complexul cu pilaștri-contraforți interiori, situat la sud-est de Edificiul cu mozaic (C5). Datarea acestuia în perioada elenistică (?) – așadar, și contemporaneitatea sa cu urmele din fața B10 – este sugerată de aspectul construcției, de plasarea sa la baza falezei, precum și de lipsa mortarului ca liant. Faza inițială a C5 reprezintă ultima construcție elenistică (?) descoperită până acum până în presupusa linie a incintei elenistice, care probabil închidea orașul pe coama versantului de sud-est al văii naturale ce pătrundea adânc în inima peninsulei, dinspre mare, pe la nord-vest de Edificiul cu mozaic.

2. Din cauze necunoscute, C5 încetează să funcționeze în forma sa inițială. Zidurile laterale sunt distruse și demantelate (cel de sud până la fundație, iar cel de nord până la primele două asize). Astfel, următorul moment pe care îl punctăm este reintegrarea ruinelor acestui monument, important prin susținerea oferită falezei și, prin urmare, imposibil de înlăturat în totalitate în ridicarea unui nou complex, după același tipar, însă într-o tehnică diferită, *opus mixtum*. Zidurile laterale sunt completate cu șiruri de cărămidă și blochete din piatră de dimensiuni mai mici, iar spre nord este adăugată o nouă încăpere (C4). Probabil în aceeași perioadă este recompartimentată și clădirea situată la nivelul de călcare al orașului (cea cu intrări în arcadă, tăiată de Edificiul cu mozaic), cu ziduri în tehnică *opus mixtum*, cu același număr de patru asize de cărămidă, precum în C4. Acesta ar putea aparține nivelului N V din Parcul Catedralei – secolele II–III p.Chr.

3. La începutul secolului al IV-lea p.Chr. este ridicat Edificiul cu mozaic pe cele trei terase: sala cu mozaic, nivelul cu 12 încăperi boltite și cel mai jos, nivelul cu 9 (?) încăperi boltite, încadrat de două străzi importante, mai vechi, strada *e* la nord-vest și strada *n* către sud-vest.

4. Ordinea și cronologia intervențiilor asupra mozaicului sunt cele mai clare, însă fără cercetarea integrală a materialului este riscant să le coroborăm cu intervențiile înregistrate pe celelalte terase sau la edificiile din jur. Plecând de la datele propuse în carnetele de șantier sau pe unele dintre planurile consultate, de la puținul material publicat și de la observațiile proprii făcute pe materialele din arhiva MINAC, am propus, totuși, mai sus o serie de sincronisme cronologice, dintre care reamintim:

- faza a doua a edificiului, marcată la jumătatea secolului al IV-lea de primele reparații asupra mozaicului, de adăugarea tribunei lângă zidul de nord-est, între P8 și P9, și de amplasarea mozaicului pe podeaua clădirii descoperite pe str. Marcus Aurelius;

- faza a treia a edificiului, înregistrată tot la nivelul mozaicului, care ar fi contemporană cu închiderea intrării de pe zidul de nord-est și cu adosarea canalului de pe fața exterioară a aceluiași zid. Tot acum sunt făcute primele reparații la nivelul străzii *e*, legate de canalul median de sub pavajul său. Evenimentele, bazate pe datarea ridicării canalului, s-au desfășurat la începutul secolului al V-lea p.Chr. (poate în ultimii ani ai celui anterior) și sunt confirmate și de stilul în care s-a executat a doua reparație, în *opus tessellatum* pe chenarul pavimentului;

- faza a patra, surprinsă tot la nivelul mozaicului – ultima reparație în *opus tessellatum*, cu forme decorative specifice secolului al V-lea, poate fi contemporană cu ridicarea încăperilor C1-C3 și a colonadei din fața lor, plasate, după cum am amintit mai sus, la jumătatea secolului al V-lea p.Chr.;

– C1-C3 prezintă reparații capitale, care schimbă aspectul general, ordonat, pe care l-au avut inițial. Sunt reconstruite ziduri aproape de la fundație, altele sunt completate cu zidărie recuperată din alte clădiri, inclusiv cu fragmente de cărămidă și cu blocuri de piatră de diferite mărimi. Remarcăm, deci, în această etapă, lipsa materialelor de construcții necesare, ilustrată de refolosirea blocurilor de piatră de diferite forme și dimensiuni, dar și a fragmentelor de cărămidă, în construirea acestor încăperi și a zidului longitudinal, situat pe partea opusă a stradelei ce trecea prin fața lor. Acest indiciu ne-ar putea sugera includerea celui de-al cincilea set de reparații de la Edificiul cu mozaic în aceeași etapă: acoperirea pereților ce încadrau vestibulul cu var, după demontarea plăcilor de marmură și după umplerea golurilor din covorul cu mozaic, nu prin folosirea *tesserae-lor* multicolore și prin respectarea modelului inițial, ci prin plombarea cu dale de piatră. Posibil și completarea zidăriei B10 cu un fragment de placă de marmură (capitel) din decorul mării săli să facă parte tot din această etapă ce a urmat unui eveniment distructiv puternic, plasat undeva spre sfârșitul secolului al V-lea p.Chr.

5. Cel mai complicat de încadrat cronologic sunt anexele de pe terasa a II-a. Și ele prezintă trei faze, observate în structura zidurilor și pe baza raportului dintre ele. Posibil ca ridicarea nivelului de călcare ce marchează a doua etapă din evoluția lor să se lege de momentul care a provocat distrugerii mari la sfârșitul secolului al V-lea p.Chr., ceea ce ar însemna că primele anexe exterioare au apărut la jumătatea secolului al V-lea p.Chr. Însă, în lipsa materialului publicat, în special a celui din anexele din fața B5, unde nivelele de călcare sunt foarte clare, datarea poate să fie foarte bine împinsă și mai târziu. Invadarea spațiului public cu construcții private se înregistrează în zonă, după cum am amintit mai sus, după sfârșitul secolului al V-lea p.Chr. Acesta ar putea fi un alt punct de plecare pentru ridicarea anexelor, ale căror trei etape de funcționare s-ar întinde pe parcursul secolului al VI-lea p.Chr., iar nivelul ridicat al fazei a doua s-ar putea lega de cutremurul înregistrat de sursele antice scrise, dar și arheologic în unele situri de pe litoralul Bulgariei. Tindem mai degrabă spre această variantă, dar cercetarea materialului arheologic sperăm că va lămurii acest aspect cronologic.

6. Este posibil ca încetarea funcționării terasei a III-a, sub forma în care a fost gândită și construită, să se petreacă tot la sfârșitul secolului al V-lea p.Chr. (colțul său de est este suprapus de o altă construcție antică, nedatată încă). Zidul transversal, care continuă traseul colonadei din fața C1-C3, zidită, la rândul ei, în această etapă de reparații intense, pare să aibă menirea de a împiedica accesul pe ultima terasă, care probabil nu mai era funcțională sau nu în întregime, cel puțin.

7. Trebuie folosit cu precauție argumentul distrugerii definitive a edificiului pe baza tezaurului datat la sfârșitul secolului al V-lea p.Chr., descoperit pe terasa superioară, însă nu în context cronologic cert⁵⁷³.

8. Distrugerea definitivă a edificiului este cauzată de un cutremur, după cum o arată zidurile dislocate din extremitatea sa de nord-vest (B10–11), dar și urmele vizibile pe mozaic și poate fi căutată fie la jumătatea secolului al VI-lea p.Chr., în cutremurul din 543, amintit de Theofilact Simocatta, fie la sfârșitul aceluiași secol, când același autor vorbește despre evenimente ce ar putea avea legătură cu un alt cutremur puternic⁵⁷⁴.

În pofida faptului că o etapizare generală a funcționării Edificiului cu mozaic și a construcțiilor

⁵⁷³ OCHEȘEANU 1993, p. 147–149.

⁵⁷⁴ „Barbarii își găsiră moartea sub mare, căci îi luară fără de veste un reflux al mării și îi înghiți. Haganul dobândi salvarea ca pe un dar neașteptat și fugi; căci în lac era ascunsă o insulă, care salvă pe barbar”, FHDR II, p. 537.

situate la sud-est de acesta a fost posibilă, o încadrare cronologică mai exactă va putea fi făcută numai prin cercetarea inventarului recoltat. Este o problemă care va putea fi rezolvată în viitor numai prin colaborarea mai multor specialiști, prin activitatea unei echipe extinse, care să poată acoperi toate aspectele privitoare la existența Edificiului cu mozaic.

Prin urmare, *Edificiul cu mozaic din Tomis în context urbanistic și portuar* este o lucrare care realizează cercetarea punctuală a unui aspect atât de important privitor la cetatea Tomis: legătura dintre oraș și port, făcută prin terasa sud-vest, ale cărei construcții de susținere se circumscriu atât vieții portuare prin funcționalitatea și prin poziționarea lor, cât și celei urbane, care, fără ieșirea la mare și fără portul său, nu ar fi avut o înflorire atât de evidentă în perioade în care interiorul provinciei avea de suferit.

BIBLIOGRAFIE

- ADAM 2005 J.P. Adam, *Roman Building. Materials and Techniques*, London-New York, 2005.
- ALEXANDRESCU 1970 P. Alexandrescu, *Peisajul histrian în antichitate*, Pontica 3 (1970), p. 77–86.
- ALEXANDRESCU M. Alexandrescu Vianu, *Pour une nouvelle datation de la statue drapée de Tomis*, Archäologischer Anzeiger, 1992, p. 453–467.
- VIANU 1992 C.G. Alexandrescu, I. Sodoleanu, W. Prochaska, *The Marble Decorations of the Mosaic floored Building in Tomi/ Constanța (Romania): Preliminary Studies*, in S. Ladstätter, W. Prochaska, and V. Anevlavi (eds.), *Proceedings of the ASMOSIA XIII Conference*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts Series, în curs de publicare.
- ALEXANDRESCU, SODOLEANU, PROCHASKA în curs de publicare
- ALEXANDRU *et al.* 2012 N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu, *Callatis – stratigrafie, topografie și urbanism*, Pontica 45 (2012), p. 437–463.
- ARDEVAN, SOMEȘFĂLEAN 1980 R. Ardevan, L. Someșfălean, *Asupra unui mozaic din Apulum*, AMN 17 (1980), p. 667–678.
- ARDEVAN 1981–1982 R. Ardevan, *Mozaicurile Sarmisegetuzei și cărturarii români la 1825*, Marisia 11–12 (1981–1982), p. 99–104.
- ARICESCU 1972 A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidius*, Pontica 5 (1972), p. 439–446.
- ARICESCU 1977 A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
- ARNAUD 2014 P. Arnaud, *Maritime infrastructure. Between Public and Private Initiative*, în Anne Kolb (ed.), *Infrastruktur und Herrschaftsorganisation im Imperium Romanum*, Berlin, 2014, p. 161–179.
- AYBEK, ÖZ 2012 Serdar Aybek, Ali Kazim Öz, *Mosaic Researches at Amisos, 1996*, JRM 5 (2012), p. 13–32.
- BACALU 1978 V. Bacalu, *Zăcământul de fier de la Iulia*, Peuce 6 (1978), p. 111–126.
- BALTY 1990 Jannine Balty, *Nouvelles remarques sur les mosaïques de Palmyre*, Etudes et travaux 15 (1990), p. 37–43.
- BARBU 1961 V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, St.Cl. 3 (1961), p. 203–255.
- BARBU 1971 V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22 (1971), p. 47–68.
- BARBU 1972 V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București.
- BĂNICĂ 1991 T. Bănică, *Tomis-poarta nr. 1 a incintei fortificate*, RMI 40 (1991), p. 62–65.

- BĂNICĂ 2024 T.N. Bănică, *A wall facing research: the thermae in Tomis*, *Caiete ARA* 15 (2024), p. 23–46.
- BĂRBULESCU 2001 Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p.Chr.)*, Constanța.
- BARNEA, CĂTĂNICIU 1979 Al. Barnea, Ioana Cătănicu, *Tropaeum Traiani*, I, București.
- BARNEA AL. 1996 Al. Barnea, *La ville en Scythie Mineure (IVe – VIe siècles)*, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu, Marius Porumb* (ed.), Cluj-Napoca.
- BARNEA I. 1960 I. Barnea, *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, *Dacia NS* 4 (1960), p. 363–374.
- BARNEA I. 1966 I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle*, *Dacia NS* 10 (1966), p. 237–259.
- BARNEA I. 1971 I. Barnea, *Dobrogea în secolele VII–IX*, *Peuce* 2 (1971), p. 205–219.
- BARNEA I. 1974 I. Barnea, *Inscripții paleocreștine inedite din Tomis*, *Pontica* 7 (1974), p. 377–386.
- BARNEA I. 1976 I. Barnea, *Quelques nouvelles considérations sur les pavés mosaïques de Tomi*, *Dacia N.S.*, 20 (1976), 265–268.
- BARNEA I. 1977a I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, *Pontica* 10 (1977), p. 261–271.
- BARNEA I. 1977b I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens en Roumanie*, Roma, 1977.
- BARNEA I. 1991 I. Barnea, *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis*, *Pontica* 24 (1991), p. 269–275.
- BARNEA I. 1995–1996 I. Barnea, *Despre două inscripții paleocreștine de la Callatis (Mangalia)*, *Pontica* 28–29 (1995–1996), p. 183–186.
- BASS, VAN George F. Bass, Frederick H. van Doorninck Jr., *Yassi Ada. A Seventh Century Shipwreck*, vol. I, Texas A&M University Press, College Station.
- DOORNINCK 1982 V.H. Baumann, *Raport cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Telița-„Izvorul Maicilor”*(jud. Tulcea), 1979, *Peuce* 9 (1984), p. 41–50.
- BAUMANN 1984 V.H. Baumann, *Metalurgia în epoca romană și romano-bizantină*, în *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, Tulcea, 2005, p. 41–44.
- BAUMANN 2005 V.H. Baumann, *Metalurgia în epoca romană și romano-bizantină*, în *Aspecte privind prelucrarea și circulația metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, Tulcea, 2005, p. 41–44.
- BĂJENARU 2002–2003 C. Băjenaru, *Observații recente cu privire la fortificația de tip quadriburgium de la Ovidiu*, *Pontica* 35–36 (2002–2003), p. 293–314.
- BĂJENARU 2011 C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca.
- BĂJENARU 2013 C. Băjenaru, *Contextes ceramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du IIe – debut du IIIe s.ap.J.-C.*, *Pontica* 46 (2013), p. 41–101.
- BERCIU 1961 I. Berciu, *Mozaicuri Romane din Apulum – Contribuții la studiul mozaicurilor din Dacia*, *Apulum* 4 (1961), 151–188.
- BIERS 1985 Jane C. Biers, *Corinth XVII. The Great Bath on the Lechaion Road*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey.
- BOGDAN CĂTĂNICIU, BARNEA A. 1979 Ioana Bogdan Cătănicu, Al. Barnea, *Stratigrafia*, în A. Barnea et al. (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 35–45.
- BOGDAN CĂTĂNICIU 1979 Ioana Bogdan Cătănicu, *Incinta. Structură, datare, istoric*, în Al. Barnea et al. (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 47–64.
- BONCU, BONCU 1979 C.M. Boncu, N. Boncu, *Constanța, contribuții la istoricul localității*, București.

- BOOKIDIS, STROUD 1997 Nancy Bookidis, R.S. Stroud, *The sanctuary of Demeter and Kore: Topography and Architecture*, Corinth, Vol. XVIII, III, The American school of classical studies of Athens.
- BORONEANȚ 1977 V. Boroneanț, *Cercetări periegetice pe malul Mării Negre între Constanța și Vama Veche*, Pontica 10 (1977), p. 319–324.
- BOULEY 2001 E. Bouley, *Jeux romains dans les provinces balkano-danubiennes du IIe siècle avant J.C. à la fin du IIIe siècle après J.-C.*, Paris, 2001.
- BOUNEGRU 1986 O. Bounegru, *Considerații privind portul cetății Callatis în antichitate*, Pontica 19 (1986), p. 267–272.
- BOUNEGRU 2003 O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-egean (sec. II a.C. – III p.C.)*, Iași, 2003.
- BOUNEGRU 2008 O. Bounegru, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I–III p.Chr.)*, Iași, 2013.
- BOUNEGRU 2013 O. Bounegru, *Mercator. Studien zur antiken Wirtschaft im Pontosgebiet und in der Ägäis*, Parthenon Verlag, Kaiserslautern und Mehlingen, 2013.
- BOUNEGRU, LUNGU 2003–2005 O. Bounegru, V. Lungu, *Histria. Cercetări recente în cartierul Domus*, SCIVA 54–56 (2003–2005), p. 167–178.
- BOUNEGRU, ZAHARIADE 1996 O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la mer Noire aux Ier – VIe siècles*, Oxford.
- BOYADJIEV 2004 Stefan Boyadjiev, *Design, construction, mechanization and organization of the construction of the roman buildings in Thrace and Moesia in the IInd – IIIrd century period* (articol în limba bulgară, rezumat în limba engleză), în *Archaeology of the Bulgarian Lands*, vol. I, Ivray – Sofia, 2004, p. 182–202.
- BUCOVALĂ 1970 M. Bucovală, *Descoperiri în zona suburbană a Tomisului*, Pontica 3 (1970), p. 189–209.
- BUCOVALĂ 1998 M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, strada Sulmona, nr. 7*, Pontica 31 (1998), p. 171–200.
- BUCOVALĂ, LUNGU 1997 M. Bucovală, V. Lungu, *Edificiul roman cu mozaic de la Tomis*, Sibiu, 1997.
- BUCOVALĂ, PAPUC 1980 M. Bucovală, Gh. Papuc, *Cercetările arheologice de la Ovidiu, municipiul Constanța*, Pontica 13 (1980), p. 273–283.
- BUZOIANU 1980 L. Buzoianu, *Ștampile rhodiene de la edificiul roman cu mozaic*, Pontica 13 (1980), p. 119–139.
- BUZOIANU 2015 L. Buzoianu, *Commerce et navigation dans la mer Noire dans les documents épigraphiques et iconographiques*, în F. Karagianni & U. Kocabaş (eds.), *Proceedings of the Symposium on City Ports from the Aegean to the Black Sea. Medieval – Modern Networks, 22nd–29th August 2015*, Istanbul, 2015 p. 137–146.
- BUZOIANU, BĂRBULESCU 2007 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis*, în *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*. Vol I, editat de D.V. Grammenos și E.K. Petropoulos, BAR International Series 1675(I), 2007, p. 287–336.
- BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012 L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic / Tomis. Historical and Archaeological Commentary*, Constanța, 2012.
- CANARACHE 1953 V. Canarache, *Șantierul Histria*, SCIV 4 (1953), 1–2, p. 90–152
- CANARACHE 1960 V. Canarache, *L'Édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, StCl 3 (1960), p. 227–239.

- CANARACHE 1961 V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.
- CANARACHE *et al.* 1963 V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963.
- CANARACHE 1970 V. Canarache, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, Constanța, 1970.
- CARAIVAN 1983 G. Caraivan, *Evoluția zonei lacului Agiea în Cuaternarul târziu*, *Pontica* 16 (1983), p. 9–16.
- CARAIVAN 1985 G. Caraivan, *Sedimentarea litorală în zona Cap Midia-Cap Ivan*, *Pontica* 18 (1985), p. 9–12.
- CARAIVAN 1998 G. Caraivan, *Old Dobrogean Black Sea Coastlines*, *Pontica* 31 (1998), p. 7–14.
- CHELUȚĂ-GEORGESCU 1976 N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în secolul VI e.n.*, *Pontica* 10 (1976), p. 253–260.
- CHIOFFI 2012 L. Chioffi, *Portus: magazzini daziari e magazini generali nei grandi porti commerciali*, *SEBarc* 10 (2012), p. 319–333.
- CHRISTOSKOV *et al.* 1995 L. Christoskov, Diana Gergova, I. Iliev, V. Rizzo, *Traces of Seismic Effects on Archaeological Sites in Bulgaria*, *Annali di Geofisica* 38 (1995), 5–6, p. 907–918.
- CIOBANU 1970 R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea*, *Pontica* 3 (1970), p. 297–328.
- CIOBANU 1995 R. Ciobanu, *Mosaïques de la Dacie Romaine: commentaires iconographiques*, *Apulum* 32 (1995), p. 231–246.
- CLAUSEN 1994 H. Clausen, *Un caveau funéraire peint du Ve siècle à Coire (Suisse)*, în *Édifices et peintures aux IVe–XIe siècles*, Actes du colloque C.N.R.S. 7–8 novembre 1992, Auxerre – Abbaye de Saint-Germain, sous la direction de Christian Sapin, Musée d'Auxerre, p. 49–53.
- COJA 1971 M. Coja, *Cercetări pe malul lacului Razelm epoca romană și romano-bizantină*, *Peuce* 2 (1971), p. 179–191;
- COJA 1972 M. Coja, *Cercetări noi în așezarea de la Capul Dolojman – Argamum (?)*, *BMI* 41 (1972), 3, p. 33–42.
- CONEA 1928 I. Conea, *Hector de Béarn, un călător francez prin Dobrogea – în 1828*, *AnDobr* 2 (1928), p. 188–206.
- COSMA 1972 V. Cosma, *Tulburătoarea lume a adâncurilor*, *Magazin Istoric* 61 (1972), 4, p. 90–91.
- COSMA 1973a V. Cosma, *Amphoras from Callatis (Romania)*, *IJNA* 2 (1973), p. 51–58.
- COSMA 1973b V. Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, *BMI* 42 (1973), 1, p. 31–38.
- COSMA 1974 V. Cosma, *Ancore din Tomis*, *SCIV* 25 (1974), 2, p. 191–207.
- COTOVU 1928 V. Cotovu, *Portul Constanța după cincizeci de ani de stăpânire românească*, *AnDobr* 2 (1928).
- COVACEF 1980 Z. Covacef, *Observații asupra artei sculpturale din Scythia Minor, în lumina unor noi descoperiri*, *Pontica* 13 (1980), p. 157–163.
- COVACEF 1997 Z. Covacef, *Monumente sculpturale descoperite la Edificiul roman cu mozaic din Constanța*, *Pontica* 30 (1997), p. 205–216.
- COVACEF 1998 P. Covacef, *Despre un tumulus la Constanța*, *Pontica* 31 (1998), p. 262–264.
- COVACEF 2002 Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I–III*, Cluj-Napoca.
- COVACEF, COVACEF 1993 P. Covacef, Zaharia Covacef, *Noi ipoteze privind alimentarea cu apă potabilă a Tomisului în Antichitate*, *SCIVA* 44 (1993), 2, p. 197–207.

- CRAWFORD 1990 J. Stephen Crawford, *Archaeological exploration of Sardis, 9, The Byzantine Shops at Sardis*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London.
- CROW 2007 J. Crow, *The Infrastructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinople*, în L. Lavan et al. (eds.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Late Antique Archaeology, vol. 4, Leiden-Boston, 2007, p. 251–286.
- CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.
- DABÎCA 2013 M. Dabîca, *Noi cercetări în partea de sud a cetății Histria. Campaniile 2003–2009*, MCA SN 9 (2013), p. 157–187.
- DASZEWSKI 1972 W. A. Daszewski, *Remarques sur la réparation des mosaïques dans l'Antiquité*, Études et Travaux 6 (1972), p. 121–129.
- DASZEWSKI 1977 W. A. Daszewski, *La mosaïque de Thésée*, Nea Paphos II, Varșovia.
- DAVIS 2009 D. Lee Davis, *Commercial Navigation in the Greek and Roman World*, teză de doctorat, University of Texas.
- DEDEOĞLU 2003 H. Dedeoğlu, *The Lydians and Sardis*, Istanbul, 2003.
- DE RUYT 1983 C. de Ruyt, *Macellum, marché alimentaire des Romains*, Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art Louvain-lu-Neuve, 1983.
- DE RUYT 2000 C. de Ruyt, *Exigences fonctionnelles et variété des interprétations dans l'architecture des macella du monde romain*, în E. Lo Cascio (ed.), *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 13–15 ottobre 1997)*, Bari, 2000, p. 176–186.
- DUNBABIN 1999 K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.
- ELIYAHU et al. 2011 M. Eliyahu, O. Barkai, Y. Goren, N. Eliaz, Y. Kahanov, D. Ashkenazi, *The iron anchors from the Tantura F shipwreck: typological and metallurgical analyses*, Journal of Archaeological Science 38 (2011), p. 233–245.
- ERÇIYAS 2003 D.B. Erçiyas, *Heraclea Pontica – Amastris*, în D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, vol. II, Thessaloniki, 2003, p. 1403–1431.
- ERSOY, YOLAÇAN 2012 Akin Ersoy, Duygu Yolaçan, *Smyrna Agorasi Mozaikli Yapi Mozaik Döşeme Konservasyon Çalışmaları*, JRM 5 (2012), p. 71–80.
- FLORESCU 1954 Gr. Florescu, *Termele*, în *Histria I*, Em. Condurachi (coord.), București, 1954.
- FLORESCU 2000–2001 R. Florescu, *Des treblements de terre et des invasions en Scythie Mineure pendant l'antichité et l'antichité tardive*, Pontica 33–34 (2000–2001), p. 451–457.
- FRAYN 1993 J. Frayn, *Markets and Fairs in Roman Italy. Their Social and Economical Importance from the Second Century BC to the Third Century AD*, Oxford, 1993.
- FULFORD 1987 M. Fulford, *Economic Interdependence among Urban Communities of the Roman Mediterranean*, World Archaeology 19 (1987), 1, 58–75.
- GEORGIEV, ANGALOVA 1991 M. Georgiev, C. Angalova, *Prospecting of Underwater Archeological Sites Using Geophysical Methods*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 451–470.
- GIORGI 2007 E. Giorgi, *Late Antique Urban Streets at Sagalassos*, în L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (ed.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Leiden-Boston, 2007, p. 321–365.

- GRAMATOPOL 1966 M. Gramatopol, *Un port comercial la Callatis*, Revista Muzeelor 3 (1966), 4, p. 333–335.
- GRAMATOPOL,
POENARU BORDEA
1968 M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ștampilate din Tomis*, SCIV 19 (1968), 1, p. 41–61 = *Studia*, vol. I (1964–1969), Brașov, 2008, p. 221–252.
- GROBEL 1972 S. Miller Grobel, *A Mosaic Floor from a Roman Villa at Anaploga*, Hesperia 41 (1972), 3, p. 332–354.
- HADDAD 2010 Z. Haddad, *The State of Underwater Archaeology in Lebanon*, Near Eastern Archaeology 73 (2010), 2–3, p. 170–175.
- HALDANE 1993 D. Haldane, *At the Crossroads of History: Nautical Archaeology in Syria*, INA Quarterly 20 (1993), 3, p. 7–11.
- HOCKER 1998 F.M. Hocker *et al.*, *Bozuburun Byzantine Shipwreck Excavation: the Final Campaign 1998*, INA Quarterly 25 (1998), 4, p. 3–13.
- HOLLERAN 2012 C. Holleran, *Shopping in Ancient Rome. The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford University Press, 2012.
- HRISTOV 2023 I. Hristov, *Antique and Medieval Iron Anchors from the Bulgarian Black Sea Coast*, Sofia, 2023.
- HUGNOT 2009 C. Hugnot, *Les Amphithéâtres militaires en Numidie*, în A. Gros Lambert (ed.), *Urbanisme et urbanisation en Numidie militaire. Actes du colloque organisé les 7 et 8 mars 2008 par l'Université Jean Moulin Lyon 3*, Paris, 2009, p. 217–238.
- ICONOMU 1970 C. Iconomu, *Un depozit de lucerne la Constanța*, Pontica 3 (1970), p. 237–254.
- ICONOMU 1976 C. Iconomu, *Descoperiri de tipare de opaițe la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 136–146.
- ICONOMU 1986 C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I–VII e.n.)*, teză de doctorat (mss.), București, 1986.
- IONESCU, PAPUC 2005 M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I–VII p.Chr.)*, Constanța, 2005.
- IRIMIA 1970 M. Irimia, *Unele probleme ale cercetării subacvatice de pe litoralul dobrogean al Mării Negre*, Pontica 3 (1970), p. 17–21.
- IVANOV 1954 T. Ivanov, *Une mosaïque romaine de Ulpia Oescus*, în *Monuments de l'art en Bulgarie*, (rezumat în limba franceză) vol. II, Sofia.
- IVINSON 2007 E.A. Ivinson, *Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries)*, în J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, vol II. *Byzantium, Pilska and the Balkans*, Berlin-New York, 2007.
- KAISER 2011 A. Kaiser, *Roman Urban Street Networks*. Routledge Studies in Archaeology, 2, New York-London, 2011.
- KARAGIOURGOU 2001 O. Karagiourgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd–7th century A.D.). The Archaeological Evidence*, teză de doctorat, Universitatea Oxford, 2001.
- KOLATAJ,
RODZIEWICZ 1971 W. Kolataj, M. Rodziewicz, *Alexandrie (1970/1971)*, Etudes et travaux 7 (1971), p. 240–259.

- KORALAY *et al.* 2023 T. Koralay, G. Kiyamaz, C. Şimşek, *Spectroscopic, petrographic, chemical analyses and luminescence dating of historical mortar from the Western Portic ground mosaics of Northern Sacred Agora (WPNSA) at Laodicea ancient city (Denizli-Turkey)*, *Periodico di Mineralogia* 92 (2023), p. 97–119.
- KRYŽICKIJ, LEJPUNSKAJA 2010 S.D. Kryžickij, Nina A. Lejpunskaja, *The Main Stages of Development of Building Activity in the Lower City*, în Nina A. Lejpunskaja *et al.* (ed.), *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, vol. I, Aarchus University Press, 2010, p. 19–24.
- LAVAGNE 2002 H. Lavagne, *Qu'est-ce que c'est la mosaïque?*, în H. Lavagne, D. Joly, J.P. Darmon, *Mosaïque trésore de la latinité: Des originès à nos jours*, Ars Latina, 2002.
- LAVAN *et al.* 2007 L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (eds.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, Leiden-Boston, 2007.
- LARONDE 1988 A. Laronde, *Le Port de Lepcis Magna*, în *Comptes-rendues des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 2 (1988), p. 337–353.
- LARONDE 1994 A. Laronde, *Nouvelles recherches archéologiques dans le port de Lepcis Magna*, în *Comptes-rendues des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 4 (1994), p. 991–1006.
- LAZARENKO 1998–1999 I. Lazarenko, *Numismatical Data about the Time when during the Reign of Emperor Heraclius Odessos was Burned Down*, *Bulletin du Musée National de Varna*, 34–35 (49–50) (1998–1999), p. 150–166.
- LAZARENKO *et al.* 2010 I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionisopolis*, în E. K. Petropoulos, Al.A. Maslennikov (ed.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessaloniki, 2010, p. 13–62.
- LAURENCE 1998 Ray Laurence, *Land Transport in Roman Italy: Costs, Practice and the Economy*, în H. Parkins, Ch. Smith (ed.), *Trade, Traders and the Ancient City*, Londra-New York, 1998, p. 125–143.
- LEWIN 2001 A. Lewin, *Urban Building from Constantine to Julian: the Epigraphic Evidence*, în L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, *JRA Suppl.* 42 (2001), p. 27–27.
- LIEBESCHUETZ 1992 W. Liebeschuetz, *The end of the ancient city*, în John Rich (ed.), *The City in Late Antiquity*, *Leicester-Nottingham Studies in Ancient Society* 3, London-New York, 1992.
- LUNGU 2000 V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000.
- MAR 1996 R. Mar, *Sanctuarios e inversion inmobiliaria en la urbanistica Ostiense del siglo II*, în A.G. Zevi, A. Calridge (ed.), *Roman Ostia Revisited. Archaeological and Historical Papers in Memory of Russel Meiggs*, British School at Rome, in collaboration with the Soprintendenza Archeologica di Ostia, 1996, p. 115–164.
- MAZZONI 2014 P. Mazzoni, *Restauro su Restauro*, volum îngrijit de P. Maresca, Florența, 2014.
- MARTIN 1956 R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris, 1956.
- MINCHEV 2009 A. Minchev, *The Mosaics of the Early Christian Church at Djanavara by Varna*, *Pontica Christiana* 1 (2009), p. 18–36.
- MOTOTOLEA, POTÂRNICHE, STANC 2019 A. Mototolea, T. Potârniche, S.M. Stanc, *Cercetări arheologice recente în Acropola Tomitană (2017–2018). Studiu preliminar*, *Tyragetia*, s.n., 13(28) (2019), 1, p. 373–382.

- MOȘNEAGU 2006 M. Moșneagu, *Arheologia submarină – o prioritate și o atracție pentru Muzeul Marinei Române*, AMMR 9 (2006), p. 125–143.
- MOȘNEAGU 2007 M. Moșneagu, *Momente din evoluția arheologiei submarine românești*, AMMR 10 (2007), p. 103–121.
- MUNTEANU 2011 C. Munteanu, *Canale navigabile artificiale din provinciile renane și dunărene*, Pontica 44 (2011), p. 157–182.
- MUNTEANU FL. 2011a F. Munteanu, *Contribuții la topografia Histriei romane târzii. I.*, SCIVA 62 (2011), 1–2, p. 23–44.
- MUNTEANU FL. 2011b F. Munteanu, *Contribuții la topografia Histriei romane târzii. II.*, SCIVA 62 (2011), 3–4, p. 233–249.
- MUNTEANU, PAPUC 1976 Maria Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 147–154.
- MUNTEANU, VOCHIȚU 2009 C. Munteanu, A. Vochițu, *Țigle și olane din epava antică Mangalia B*, Pontica 42 (2009), p. 117–132.
- NASTASI 2014 I. Nastasi, *Elemente de infrastructură tomitană: observații preliminare asupra rețelei stradale în perioada romană și în cea bizantină timpurie*, Pontica 47 (2014), p. 187–202.
- NASTASI 2015 I. Nastasi, *Obiecte din fier descoperite la Edificiul cu mozaic din Tomis*, în A. Panaite, C. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et christiana, Studies in honour of Prof. Alexandru Barnea on his 70th anniversary*, Brăila, 2016, p. 153–161.
- NEGOESCU 1968 S. Negoescu, *Monumentul roman cu mozaic de la Constanța*, București, 1968.
- NENOV 1991 N. Nenov, *Side Scan Sonars and sub Bottom Profiles in Underwater Archaeology*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 471–476.
- OCHEȘEANU 1995 R. Ocheșeanu, *Circulația monetară între 270–498 e.n. la Dunărea de Jos, cu specială privire asupra Scythiei Minor*, vol. IV, teză de doctorat, cond. șt. prof. univ. C. Preda, București, 1995.
- OPPERMANN 2007 M. Oppermann, *Thraker, Griechen und Römer an der Westküste des Schwarzen Meers*, Mainz am Rhein.
- PANAITE, ALEXANDRESCU 2009 A. Panaite, C. Alexandrescu, *A „Rediscovered” Inscription From Dobrudja. Roads And Milestones In Scythia (3rd–4th centuries AD)*, Pontica 42 (2009), p. 429–455.
- PAPUC 1973 Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 153–192.
- PAPUC 1976 Gh. Papuc, *Opaițe de import la Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 201–205.
- PAPUC 1982 Gh. Papuc, *Despre apeductele Tomisului*, Pontica 15 (1982), p. 161–173.
- PAPUC 2005 Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană și romană târzie*, Constanța, 2005.
- PAPUC, LUNGU 1998 Gh. Papuc, V. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201–208.
- PARRISH 2001 D. Parrish (ed.), *Urbanism in Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Suppl.* JRA 45 (2001).
- PATRICH 2011 Joesph Patrich, *Studies in the Archaeology and History of Caesareea Maritima, Caput Judaeae, Metropolis Palestinae*, Leiden-Boston, 2011.
- PÂRVAN 1914–1915 V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, AARMSI 37 (1914–1915), p. 416–450.
- PÂRVAN 1981 V. Pârvan, *Catacombele din Constanța*, în *Scrieri*, București, 1981, p. 225–226.

- PEEV 2008 P. Peev, *Underwater Sites in the Area of Cape Shabla (North-East Bulgaria)*, în R.I. Kostov, B. Gazdarska, M. Gurova (ed.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy, Proceedings of the International Conference, 29–30 October 2008*, Sofia, 2008, p. 303–304.
- PELLETIER 1982 A. Pelletier, *L'urbanisme romain sous l'empire*, Paris, 1982.
- PETCU, NUȚU, NASTASI 2014 R. Petcu, G. Nuțu, I. Nastasi, *Suspending Light Devices from Scythia Minor*, SAA 20 (2014), p. 353–368.
- POENARU BORDEA 1965 Gh. Poenaru Bordea, *O nouă bazilică creștină la Tomi*, Revista Muzeelor, 2 (1965), număr special, p. 438–439.
- POPESCU 1966 D. Popescu, *Les fouilles archéologiques se 1965 en Roumanie*, Dacia N.S. 10 (1966), p. 383–401.
- POULTER 1992 A. Poulter, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, în John Rich (ed.), *The city in Late Antiquity*, London-New York, 1992, 99–134.
- PULAK, ROGERS 1994 C. Pulak, E. Rogers, *The 1993–1994 Turkish Shipwreck Surveys*, INA Quarterly 21 (1994), 4, p. 17–21.
- RABAN 1991 A. Raban, *The subsistence of Sebastos: When the Herodian Breakwaters in Caesarea Were Flooded?*, Thracia Pontica 4 (1991), p. 339–360.
- RĂDULESCU 1968 A. Rădulescu, *Note epigrafice I*, Pontica 1 (1968), p. 319–339.
- RĂDULESCU 1969 A. Rădulescu, *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*, Pontica 2 (1969), p. 333–353.
- RĂDULESCU 1970 A. Rădulescu, *Date tehnice despre edificiul cu mozaic din Constanța*, BMI 39 (1970), p. 52–56.
- RĂDULESCU 1973 A. Rădulescu, *Amfore cu inscripții de la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, Pontica 6 (1973), p. 193–207.
- RĂDULESCU 1975 A. Rădulescu, *Amphores inscrites provenant de l'édifice romain à mosaïque de Tomi*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques, Eirene, Cluj-Napoca 2–7 octobre 1972*, București-Amsterdam, p. 693–694.
- RĂDULESCU 1991 A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans la périmètre de la cité de Tomi*, Etudes Byzantines et Post-Byzantines 2 (1991), p. 23–45.
- RĂDULESCU 1995–1996 A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28–29 (1995–1996), p. 83–93.
- RĂDULESCU *et al.* 1973 A. Rădulescu, C. Scorpan, Gh. Papuc, E. Coman, C. Stravru, *Recente cercetări arheologice la Tomis (1971, 1972)*, Pontica 6 (1973), p. 333–350.
- RĂDULESCU, SCORPAN 1975 A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul catedralei)*, Pontica 8 (1975), p. 9–54.
- RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.
- RICKMAN 1971 G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.
- ROUGÉ 1966 Jean Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris, 1966.
- SCARLAT 1973 C. Scarlat, *Portul antic Callatis – Cercetări de arheologie submarină*, AMN 10 (1973), p. 529–540.

- SCARLAT 1976 C. Scarlat, *Studiu asupra modificării conturului țărmului dintre Constanța și Mangalia în ultimele două milenii pe baza cercetărilor submarine și a obiectelor arheologice descoperite pe fundul mării*, Studii și materiale de muzeografie și istorie militară 9 (1976), p. 16–31.
- SCARLAT 1988 C. Scarlat, *Itinerare subacvatice la Istru și Pontul Euxin*, București, 1989.
- SCARLAT 1989 C. Scarlat, *Călătorie în adâncuri*, București, 1989.
- SCHERRER 2001 P. Scherrer, *The Historical Topography of Ephesos*, în PARRISH 2001, p. 57–87.
- SCORPAN 1970 C. Scorpan, *Ancore antice descoperite pe coastele submarine ale Callatisului și unele probleme ale navigației în Pontul stâng*, SCIV 21 (1970), 4, p. 639–647.
- SCORPAN 1971 C. Scorpan, *Noi descoperiri în Dobrogea romană, secolele II–IV p. Chr.*, Pontica 4 (1971), p. 138–139.
- SCORPAN 1976 C. Scorpan, *Noi reliefuri din Scythia Minor*, Pontica 9 (1976), p. 195–198.
- SEARS 2007 G. Sears, *Late Roman African Urbanism. Continuity and Transformation in the City*, BAR International Series 1693, 2007.
- SHEBALIN *et al.* 1998 N.V. Shebalin *et al.*, *Earthquake Catalogue for Central and Southeastern Europe 342 BC – 1990 AD*, Final Report to Contract No ETNU-CT93-0087, Brussels, 1998.
- SHEPPARD 1969 C.D. Sheppard, *Byzantine Carved Marble Slabs*, The Art Bulletin 51 (1969), p. 65–71.
- SIBELLA 1995 P. Sibella, *Notes on Architectural Marble*, INA Quarterly 22 (1995), 2, p. 19–20.
- SÎMPETRU 1971 M. Sîmpetru, *Situația imperiului romano-bizantin de la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui de-al VII-lea*, SCIV 22 (1971), 2, p. 217–242.
- SÎMPETRU 1973 M. Sîmpetru, *Precizări cronologice în legătură cu Edificiul cu mozaic de la Constanța*, BMI 42 (1973), 4, p. 59–60.
- SÎMPETRU 1984 M. Sîmpetru, *Tropaeum Traiani. II. Monumentele romane*, București, 1984.
- SODOLEANU 2019 I. Sodoleanu, *Edificii publice cu caracter comercial în zona portului tomitan*, Pontica 52, Suppl. VI. *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à mémoire de Maria Bărbulescu*, Constanța, 2019, p. 391–407.
- STĂNICĂ, CIOBANU 2023 A.D. Stănică, M.A. Ciobanu, *Planuri necunoscute ale orașului Kustendje (Constanța)*, Analele Dobrogei, seria a treia, 5 (2023), p. 5–24.
- STILLWELL *et al.* 1941 R. Stillwell, R.L. Scranton, Sarah Elizabeth Freeman, *Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. I, part II. *Architecture*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1941.
- SUCEVEANU 1969 A. Suceveanu, *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe-IIIe siècles à la lumière des fouilles d’Histria*, Dacia NS 13 (1969), p. 329–365.
- SUCEVEANU 1977 A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977.
- SUCEVEANU 1981 A. Suceveanu, *Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l’époque romaine*, RRH 20 (1981), 4, p. 605–614.
- SUCEVEANU 1982 A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest.
- SUCEVEANU 2007 A. Suceveanu, *Histria XIII. La basilique Episcopale*, București, 2007.
- SUCEVEANU, BARNEA 1991 A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

- ȘIPOȘ, MĂRCULESCU M. Șipoș, O. Mărculescu, *Care este părerea dumneavoastră? Discuții asupra restaurării Edificiului roman cu mozaic din Constanța*, BMI 39 (1970), 4, p. 33–38.
- ȘTEFAN 1974 S. Ștefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. Epoca romană (sec. I–III e. n.)*, RMM-MIA 2 (1974), p. 39–51.
- ȘTEFAN 1976 Simion Ștefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei III. Epoca romană târzie (sec. IV–VII e.n.)*, RMMMIA 45 (1976), 1, p. 43–51.
- TAFRALI 1927 O. Tafrali, *La cité pontique de Callatis. Recherches et fouilles*, Arta și arheologia 1 (1927), 1, p. 17–55.
- TAFRALI 1930 O. Tafrali, *Ruinele unei clădiri din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute*, Arta și Arheologia 3 (1930), 5–6, p. 52–55.
- TEALL 1967 J. L. Teall, *The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy*, *Dumbarton Oaks Papers* 21 (1967), p. 11–36.
- TEODOR 2012 A. Teodor, *Antique Layers of Tomis*, International Conference on Architectural Research, Rewriting History, București 18–20 May 2012, rezumat comunicare.
- TEODOR 2014 A. Teodor, *The roman defensive systems of Tomis. Some issues in the light of the current knowledge*, *ReDIVA: Revista doctoranzilor în istorie veche și arheologie* 2 (2014), p. 92–145
- TITE 2010 P. L. Tite, “Reading” and “Re-Reading” the *Frampton Mosaics: Religious Innovation and Construction of Cultural Identity in Roman Britain*, *Bolletino di Archeologia online* 1 (2010), volume speciale, Roma 2008 – International Congress of Classical Archaeology. Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean, p. 41–55.
- TOMA 2004 N. Toma, *Capiteluri corintice la Tomis. Grupul de capiteluri „serviliene”*, *Peuce* SN 2 (2004), p. 73–94.
- TOMA 2010 N. Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX–începutul sec. XX)*, *Caiete ARA* 1 (2010), p. 53–74.
- TUTKOVSKI 2020 M. Tutkovski, *Restoration and Presentation of Part of the Mosaic in the North Corridor of the Theodosian Palace in Stobi*, *Arheol. Inf.* 4 (2020), p. 91–98.
- VAGALINSKI 2016 L. Vagalinski, *Heraclea Sintica (current archaeological chronology)*, *Acta Musei Tiberiopolitani* 2 (2017), p. 89–95.
- VAGALINSKI 2020 L. Vagalinski, *The End of Heraclea Sintica*, I. Popovic, Sofija Petkovic (eds.), *Illyricvm Romanvm. Studiola in honorem Miloje Vasic*, Belgrad, 2020, p. 214–222.
- VERTAN, CUSTUREA 1980 A. Vertan, G. Custurea, *Noi descoperiri monetare (II)*, *Pontica* 13 (1980), p. 347–366.
- VERTAN, CUSTUREA 1982 A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea IV*, *Pontica* 15 (1982), p. 275–292.
- VULPE, BARNEA 1968 R. Vulpe, I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, București.
- WARD-PERKINS 1948 J.B. Ward-Perkins, *Severan Art and Architecture at Lepcis Magna*, *JRS* 38 (1948), p. 59–80.
- WEINSTEIN-EVRON 1991 M. Weinstein-Evron, *Palinology of Submerged Sites in Israel*, *Thracia Pontica* 4 (1991), p. 361–366.

- WILLIAMS 1993 C.K. Williams II, *Roman Corinth as a Commercial Center*, în T.E. Gregory (ed.), *The Corinthia in the Roman Period. Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University on 7–9 March 1991*, JRA Suppl. 8 (1993), p. 31–45.
- WILLIAMS, ZEVROS 1988 C.K. Williams II, O.H. Zevros, *Corinth, 1987: South of Temple E and East of the Theater*, *Hesperia* 57 (1988), 2, p. 95–146.
- WILSON 1982 R.J.A. Wilson, *Roman Mosaics in Sicily: the African Connection*, *AJA* 86 (1982), 3, p. 413–428.
- YACOUB 2003 M. Yacoub, *Peinture de pierres, Les mosaïques du Musée du Bardo*, Sousse, 2003
- ZAHARIADE 2006 M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284–681)*, Amsterdam, 2006.
- ZANINI 2007 E. Zanini, *Technology and Ideas: Architects and Master-Builders*, în LAVAN et al. 2007, p. 381–405.
- ZIRRA,
ALEXANDRESCU 1957 V. Zirra, P. Alexandrescu, *Cercetări arheologice în orașul Constanța*, MCA 4 (1957), p. 88–94.

ILUSTRATIE

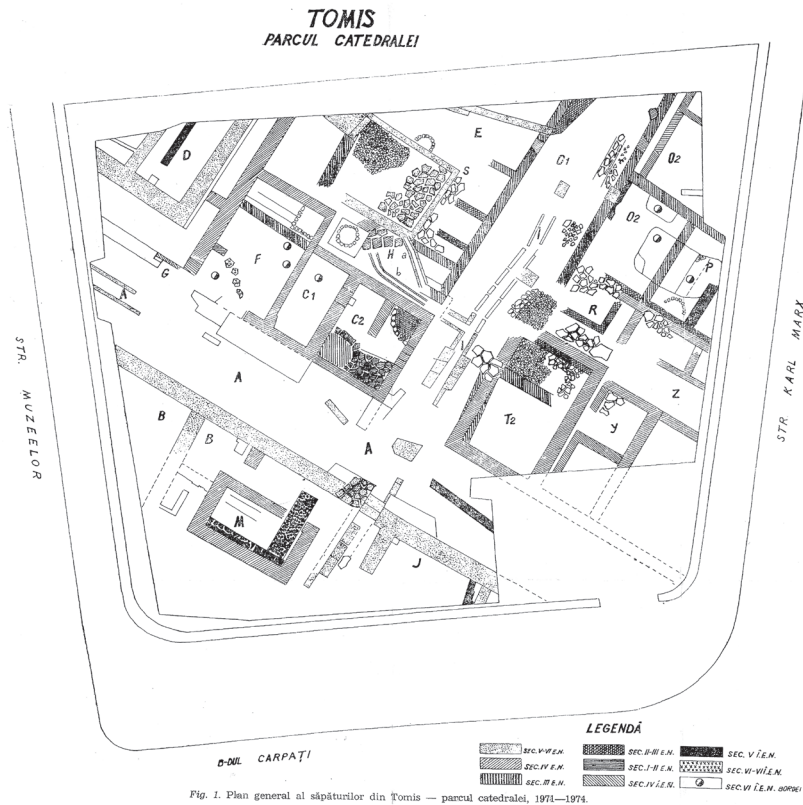

Fig. 1. Structurile antice înregistrate în cercetarea din Parcul Catedralei (apud Rădulescu, Scorpan 1975, Fig. 1)

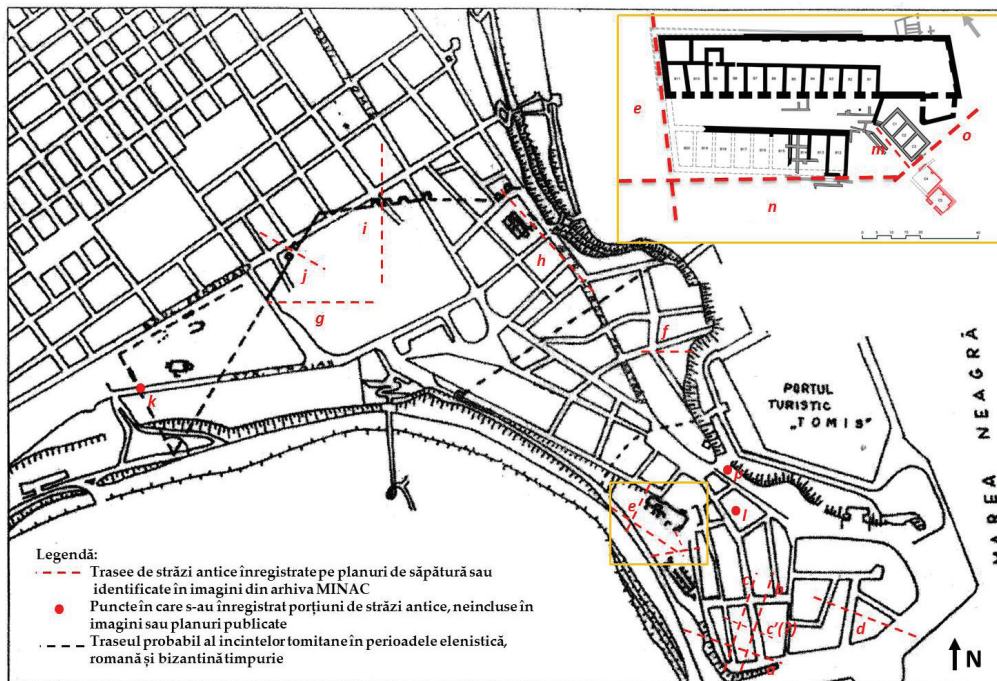
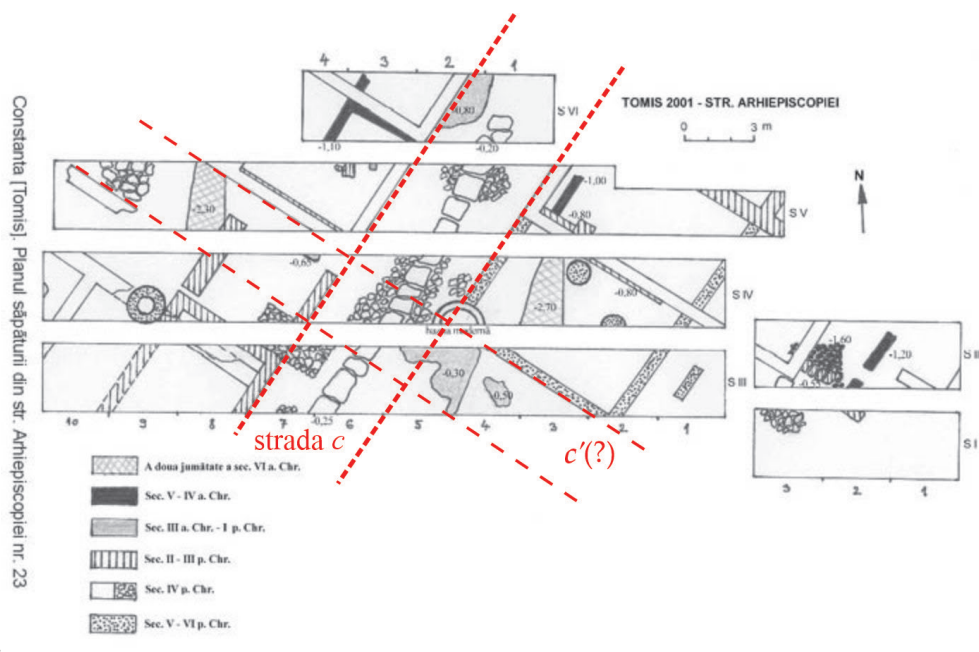

Fig. 2. Încadrarea aproximativă în planul orașului Tomis a unor traiecte de străzi din perioada romană și bizantină timpurie (după Nastasi 2014, Fig. 1; pentru completări și corecturi vezi aici, Pl. I).

a.

b.

Fig. 3. a) Strada c, str. Arhiepiscopiei, nr. 23 (marcarea cu roșu a străzii s-a făcut pe ilustrația preluată din raportul de cercetare arheologică publicat pe <http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=1343&d=Constanta-str-Arhiepiscopiei-nr-23-2001>); b) fragment din strada c la baza scărilor de intrare în catedrala „Sf. Apostoli Petru și Pavel” (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 837).

Fig. 4. Strada e văzută dinspre nord-est. Se remarcă porțiunea de pavaj reparată într-o perioadă târzie (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9248).

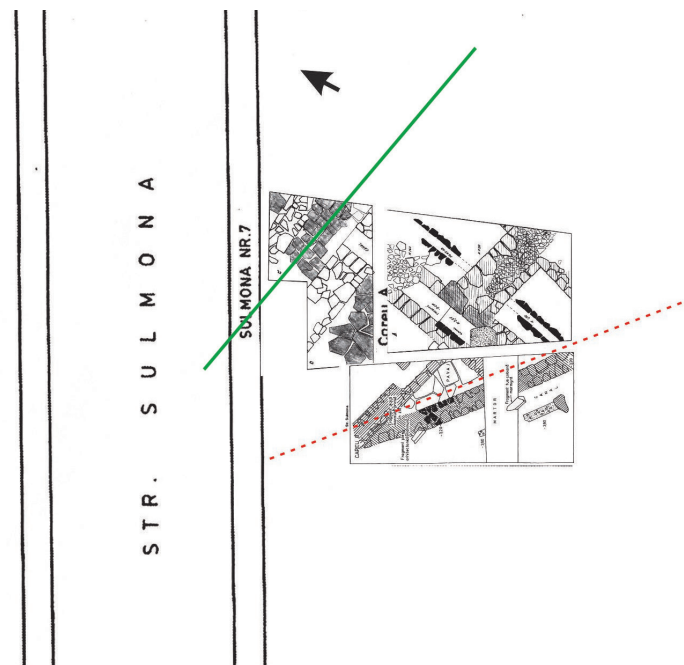

Fig. 5. Cercetarea de pe Strada Sulmona, nr. 7, Constanța. Cu roșu – orientarea structurilor romane timpurii din zonă; cu verde - orientarea străzii și a structurilor care au funcționat începând cu secolul IV p.Chr. în aceeași zonă (plan alcătuit prin suprapunerea desenelor publicate în Bucovală 1998, Fig.2, Fig. 3, Fig. 3c și Fig. 4b), cu corectarea punctelor cardinale cf. Teodor 2012.

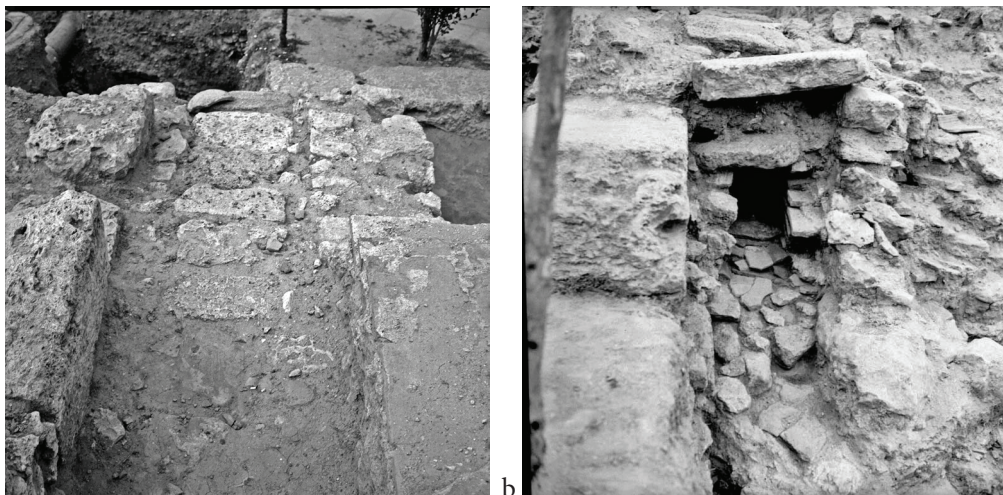

Fig. 6. Stradela *o* – a. vedere dinspre est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 37841); b. canalul situat sub nivelul ei. Sunt vizibile cele două faze de funcționare a acestuia, precum și înălțarea nivelului stradelei în cea de-a doua fază (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 30983)

Fig. 7. Porțiune parțial conservată a colonadei care delimitează stradela *m*.

Fig. 8. Ramificații cunoscute ale sistemului de galerii subterane tomitane (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9657)

Fig. 9. Fragment de zid înregistrat ca „Zid de incintă Tomis” în Arhiva fotografică a MINAC (cl. nr. 963/1). În planul secund se pot observa spatele clădirii teatrului Fantasio, așa cum arăta înainte de amenajarea Parcului Arheologic și de construirea anexelor teatrului și a sediului OCPI, precum și clădirile care delimitează partea opusă a actualului bulevard Ferdinand.

Fig. 10. Edificiul cu scară așa cum arăta în 1914. Se poate observa elevația în tehnică *opus mixtum* (apud Tafrali 1930, p. 55)

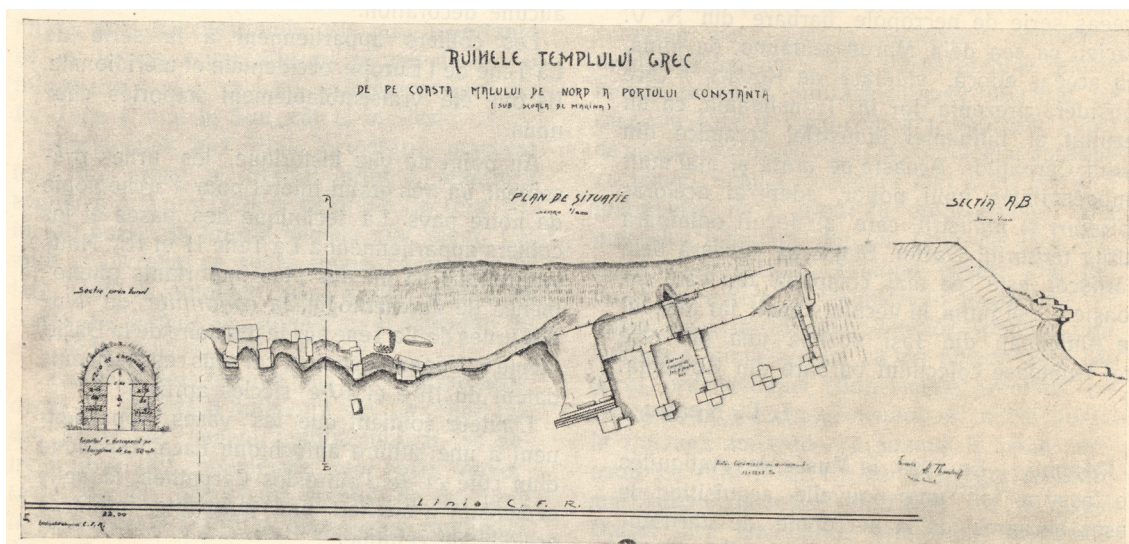

Fig. 11. Ruinele antice din punctul „La serpentina” – În secțiunea din stânga planului întocmit de ing. Teodorof se observă diferența de nivel dintre Edificiul cu scară, situat mai jos și zidurile ce par să fi aparținut incintei, situate la un nivel superior (*apud* Tafrali 1930, p. 52).

Fig. 12. Edificiul cu lentiaron după finalizarea cercetării (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 10939, Lentiaron 1986).

Fig. 13. Treptele care făceau legătura între Edificiul cu *lentiaron* și oraș (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6814).

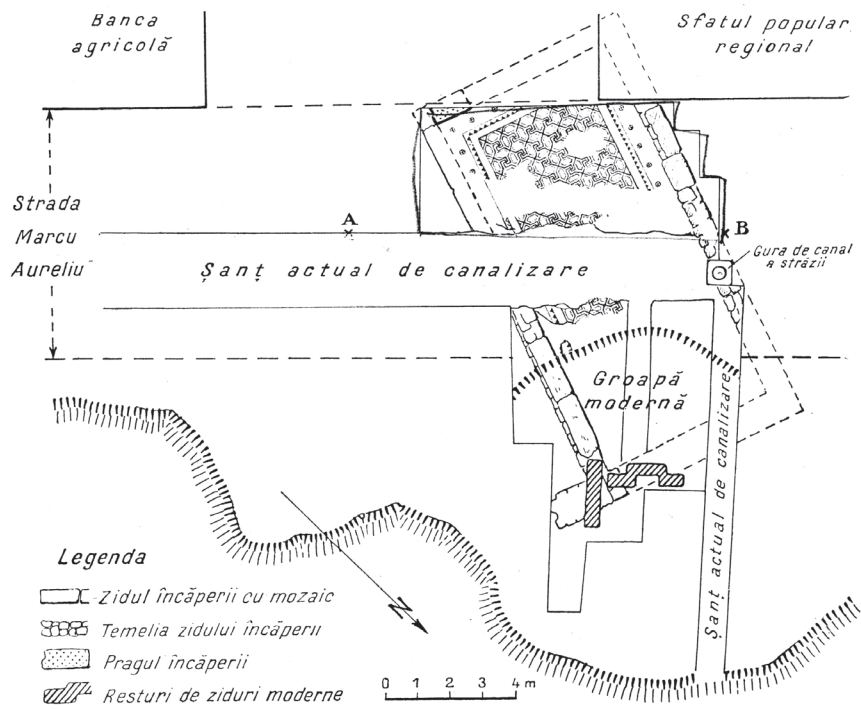

Fig. 65. — Constanța. Plan de situație a săpăturilor.

Fig. 14. Sala cu mozaic de pe strada Marc Aureliu, Constanța (apud Zirra, Alexandrescu 1957, p. 89, Fig. 65).

Fig. 15. Vedere pe care este surprinsă zona sub care se conservau ruinele Edificiului cu mozaic.

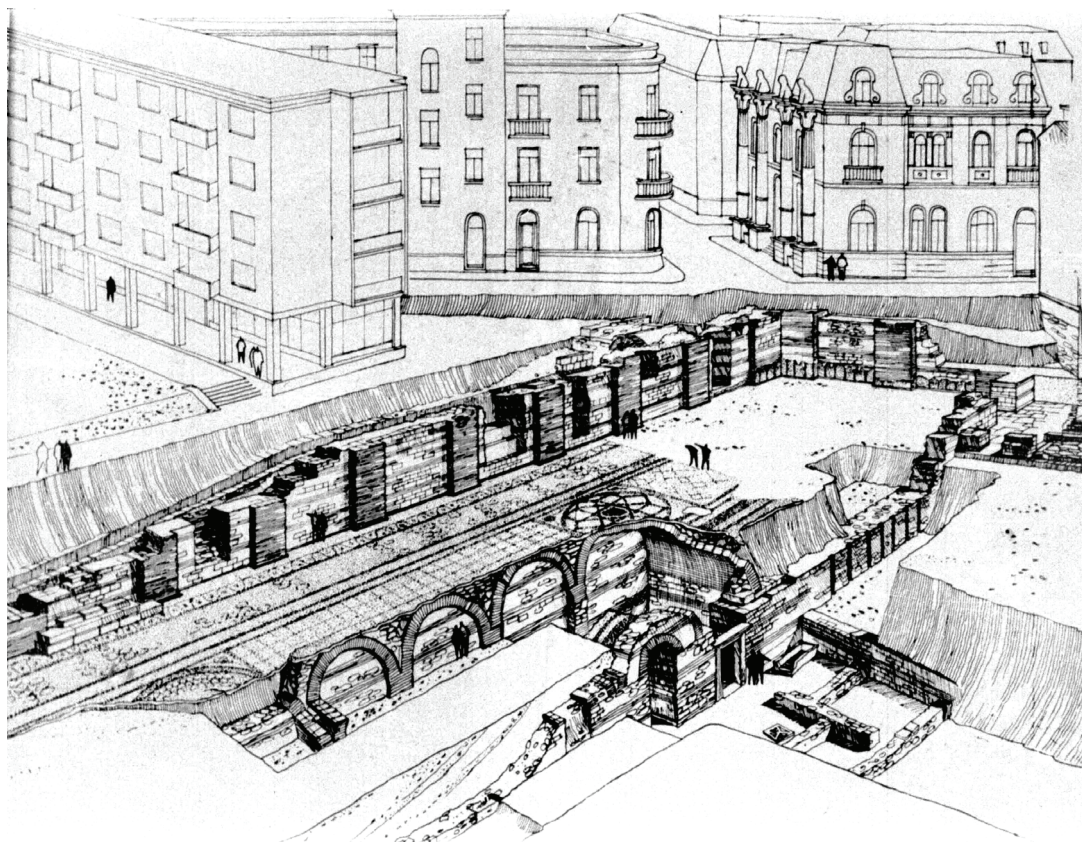

Fig. 16. Terasile Edificiului cu mozaic – schiță din timpul săpăturilor (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 584, 2).

Edificiul cu mozaic
Constanța

Lucrările arheologice ce urmează a fi
efectuate de către Institutul de Arheologie
în primăvara 1960

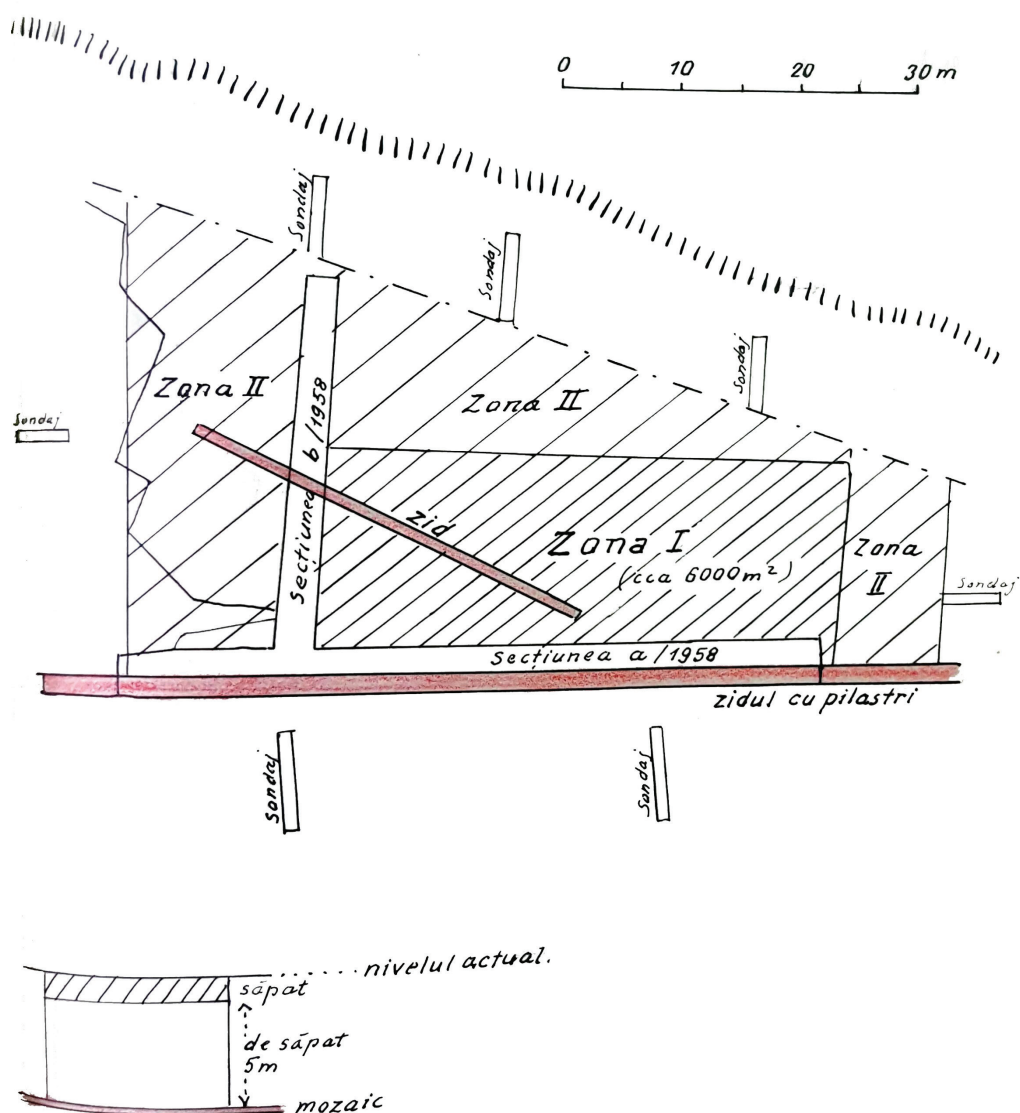

Fig. 17 – Plasarea celor două secțiuni, a și b, deschise în anul 1959 (nu în 1958, cum este trecut eronat pe schiță). Cu roșu sunt redat zidul de nord-est al Edificiului cu mozaic, iar spre sud-vest de el, cu traseu oblic, zidul modern de susținere a căii ferate, dezafectat în una dintre campaniile următoare. (Arhiva INP, dosar Inv. 3726, Adresa nr 799 / 8.III.1960, a directorului Institutului de Arheologie V. Pârvan, E. Condurachi, către DMI, p. 2)

Fig. 18. Caroiaj utilizat în primele campanii de cercetare a Edificiului cu mozaic (realizat de I. Sodoleanu după schița de mână din carnetul de șantier inv. 3741 și suprapus planului general al monumentului)

Fig. 19. Poziționarea zidului modern pentru susținerea terasamentului căii ferate față de peretele de nord-est al sălii cu mozaic (Arhiva fotografică MINAC cl. nr. 783/2).

Fig. 20. Zidul modern ridicat peste ruinele B11
(Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1816).

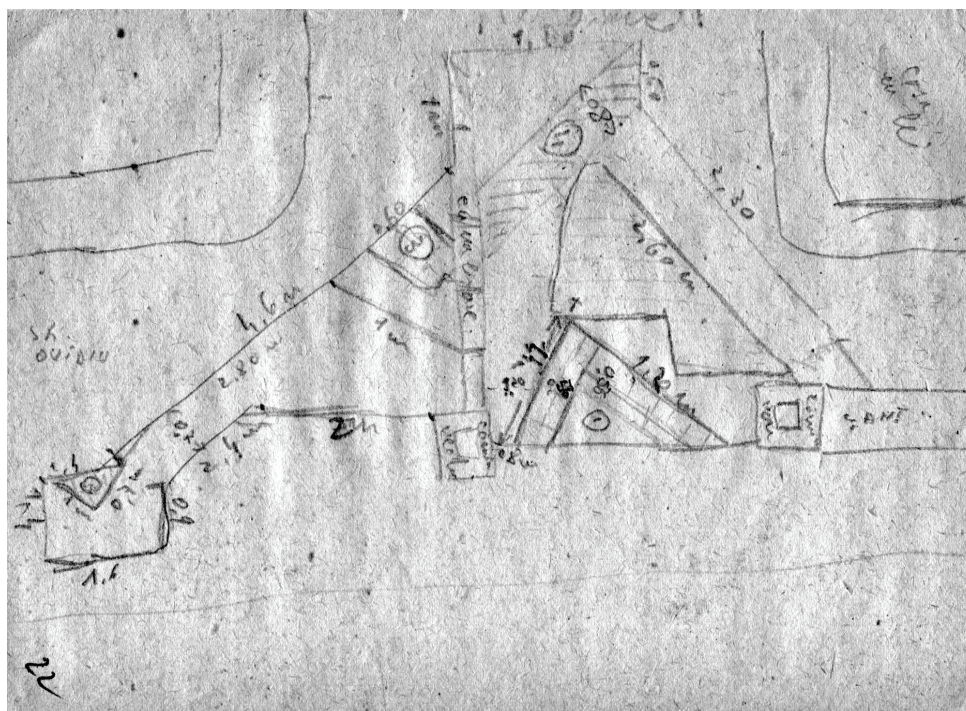

Fig. 21. Situația structurilor descoperite cu ocazia unor lucrări pentru sistemul de canalizare. Se pot observa urme de construcții situate la est de Edificiul cu mozaic (D. Galbenu 1960, carnet de șantier inv. 3740, p. 22).

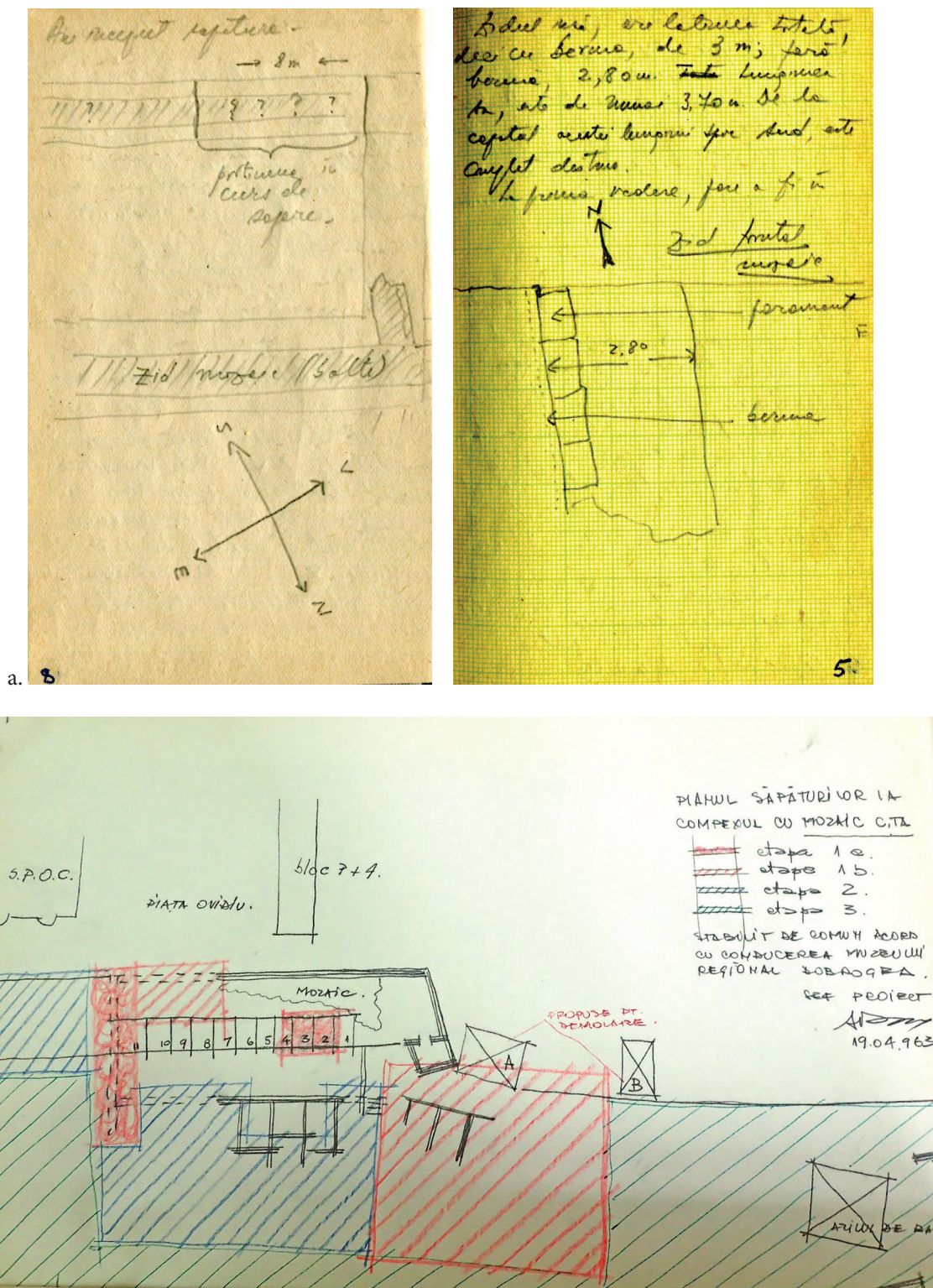

Fig. 22. Anul 1963 la Edificiul cu mozaic: a. continuarea cercetării în secțiunea X (A. Rădulescu 1963, carnet de șantier inv. 272); b. Planul lucrărilor ce aveau să se desfășoare la Edificiul cu mozaic începând cu luna aprilie a anului 1963 cu etapele a și b privitoare la cercetările arheologice (Arhiva INP, dosar nr. 3729, Dispoziție de șantier pentru lotul „Mozaic Constanța” din 19.04.1963, p. 2).

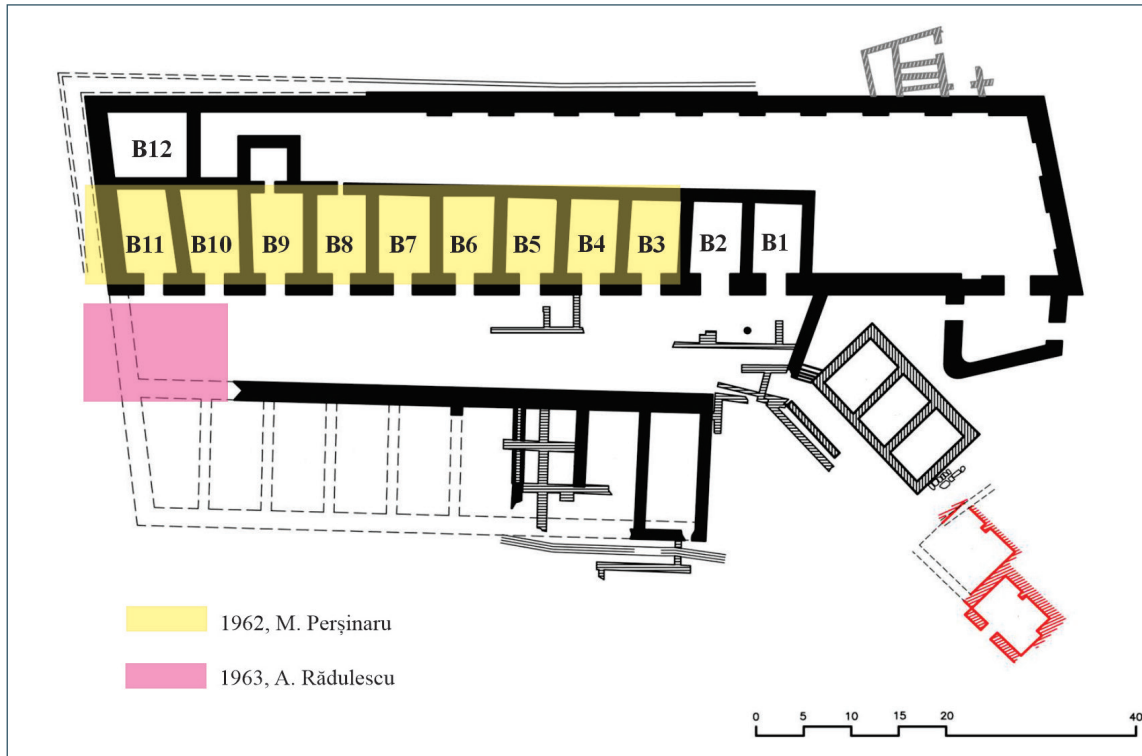

Fig. 23. Zone cercetate în anii 1962 și 1963 (arhiva MINAC, cartele de șantier M. Perșinaru, inv. 3750 și A. Rădulescu, inv. 272).

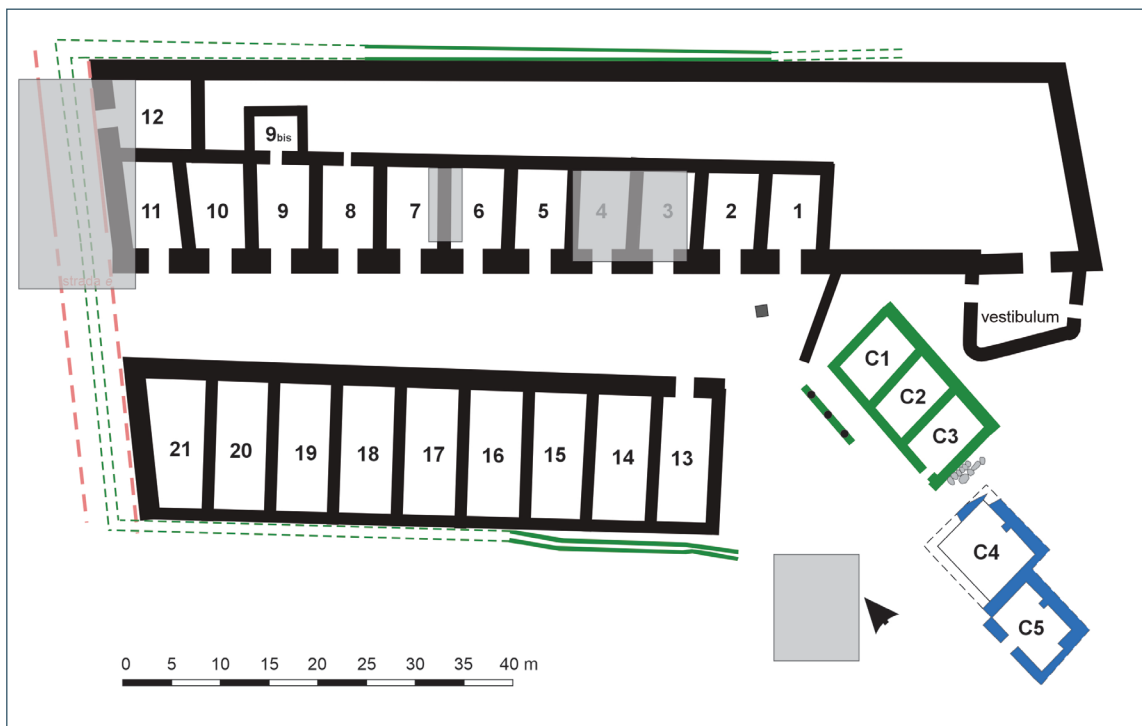

Fig. 24. Marcarea câtorva dintre intervențiile arheologice punctuale dintre anii 1964-1968.

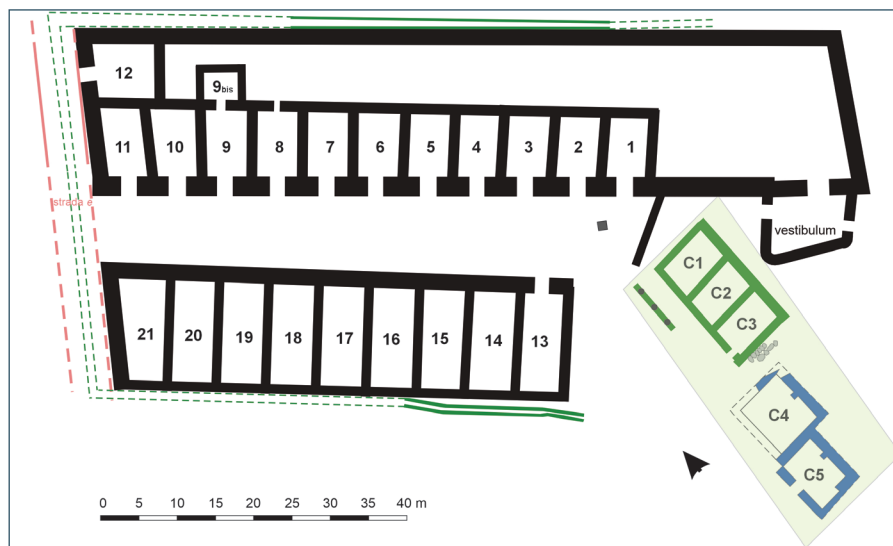

Fig. 25. Zone cercetate arheologic în zona Edificiului cu mozaic desfășurate între anii 1970-1975.

Fig. 26. Aspecte din timpul operațiunilor de restaurare-conservare: a) operațiuni întreprinse concomitent cu dezvelirea mozaicului (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 938); b) Paolo Mazzoni, în timpul proiectului de restaurare-conservare a pavimentului (Mazzoni 2014).

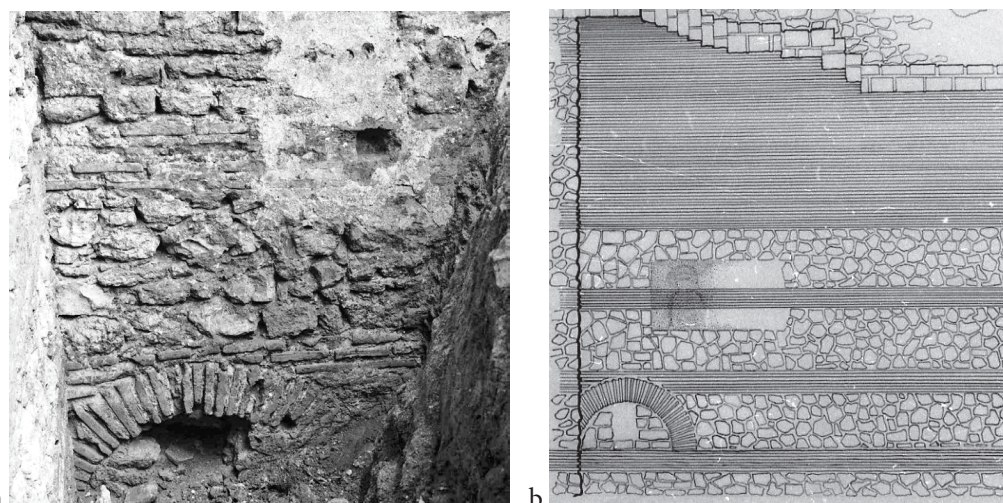

Fig. 27. Tencuiă surprinsă pe zidul de sud-est al B1: a) Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9184; b) detaliu din Secțiune transversală prin Câmpul V și Bolta 1, Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3585.

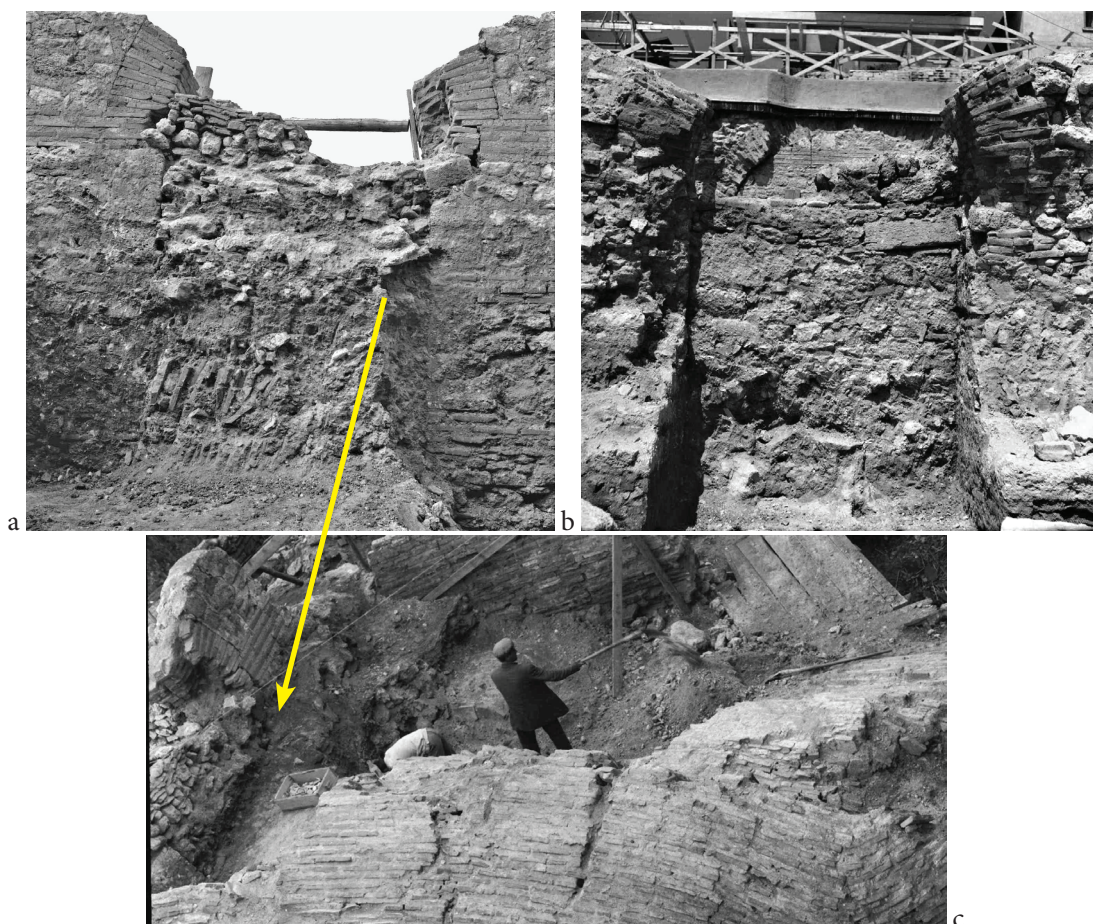

Fig. 28. Intrarea în B3: a. vedere din interiorul încăperii (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 7046); b. vedere din exterior (cl. nr. 7047); c) fundația zidului de blocare a intrării în B3 în raport cu bolta prăbușită în interior (cl. nr. 6033) .

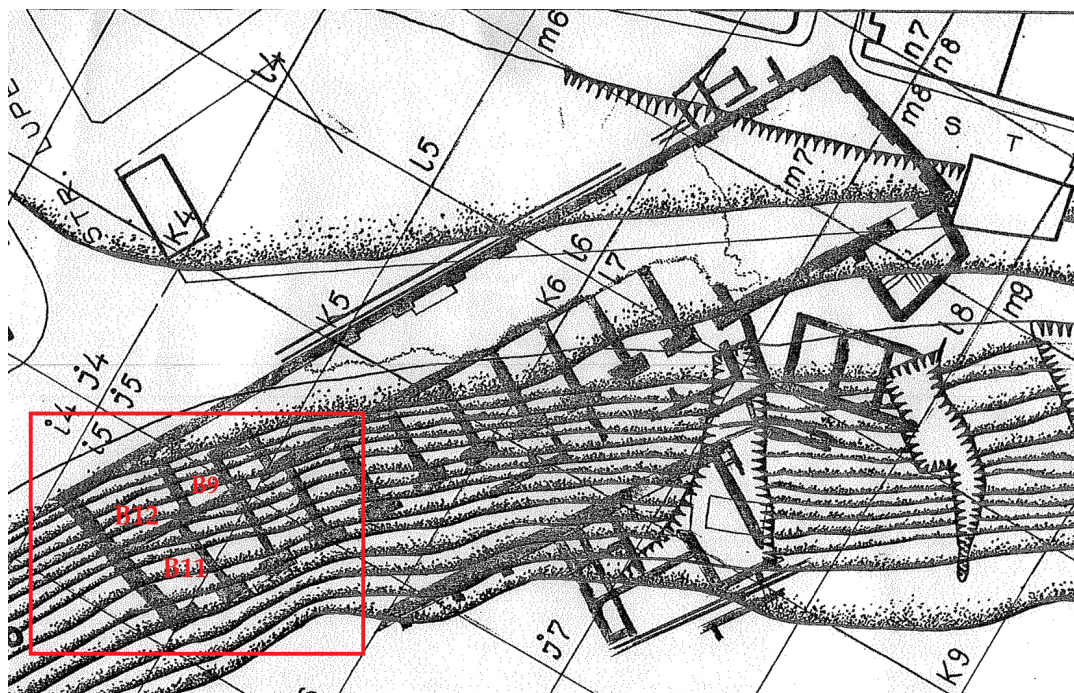

Fig. 29. Modul de susținere a terasei superioare în colțul de nord al Edificiului în funcție de curbele de nivel – B9 bis, B11 și B12, (detaliu Pl. VIII).

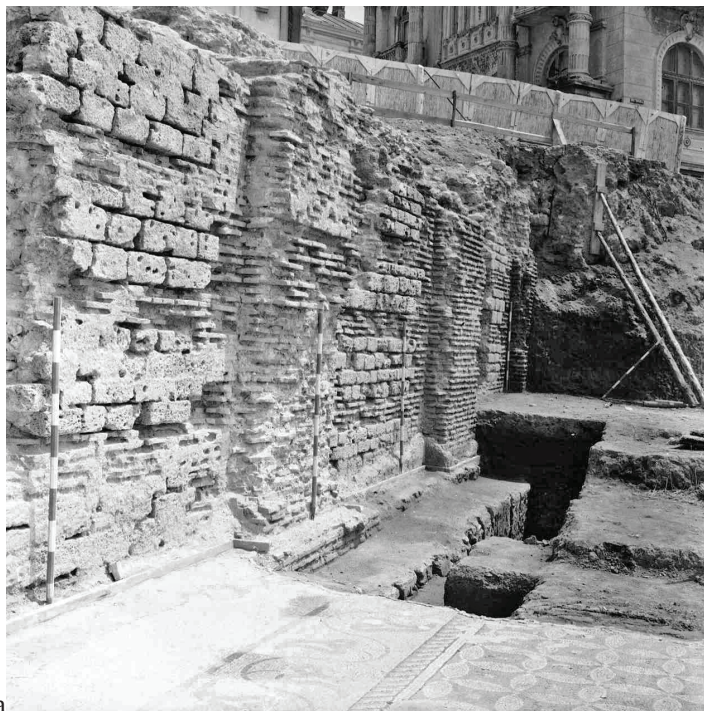

Fig. 30. a) Porțiune din zidul de nord-est și sondaj la nivelul fundației sale (Arhiva MINAC cl. nr. 9214); b) detaliu cu fața unui pilastru (Arhiva MINAC cl. nr. 932/1).

Fig. 31. Secțiune la baza zidului de nord-est al mării săli cu mozaic; detaliu de fundație (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1738).

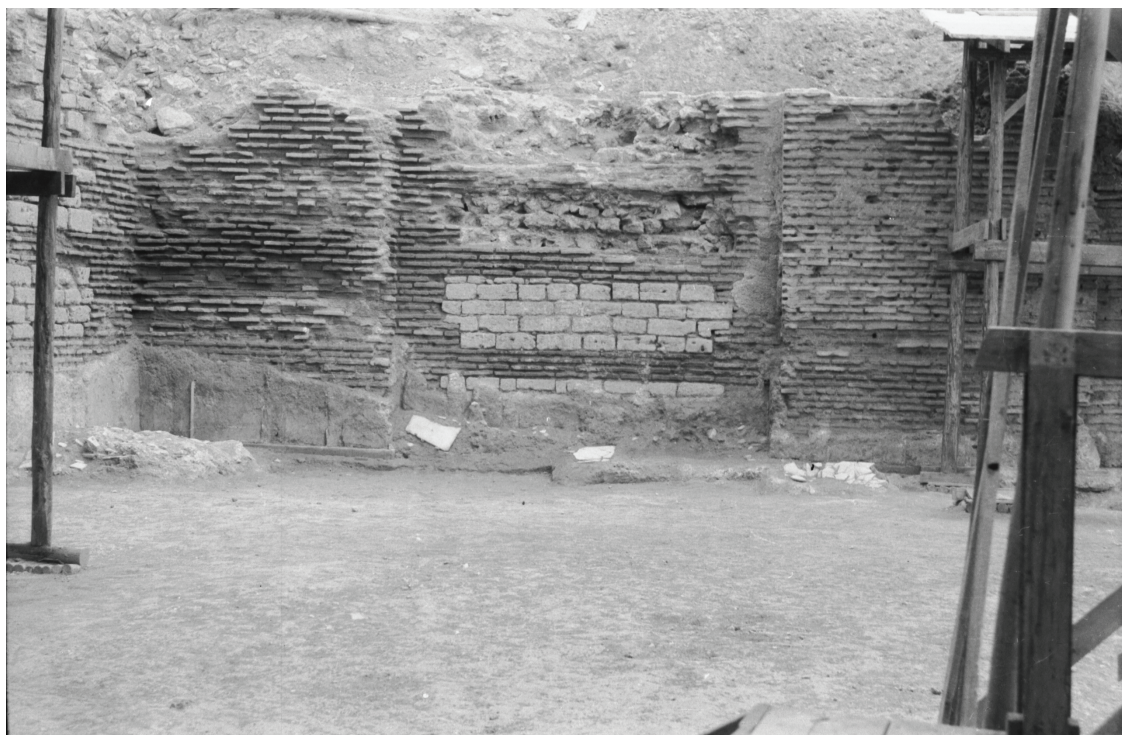

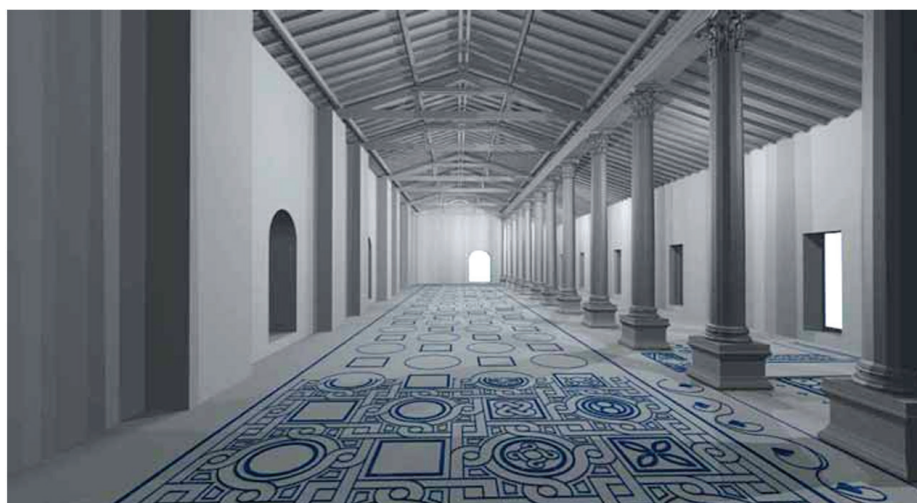
Fig. 32. Porțiune din zidul de sud-est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1140/1).

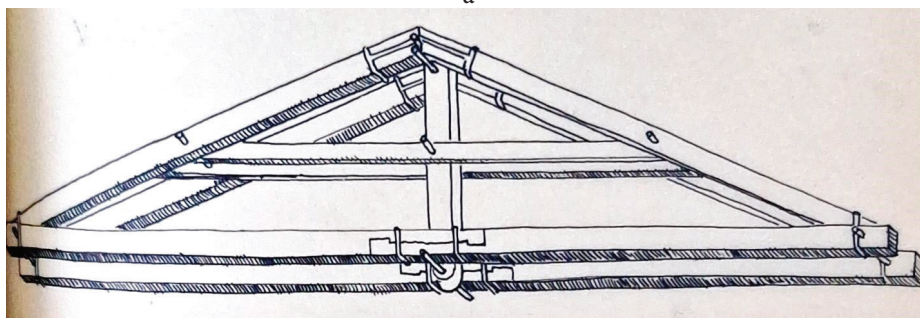
Fig. 33. Capătul de est al zidului de sud-vest și ieșirea spre vestibul (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 13027).

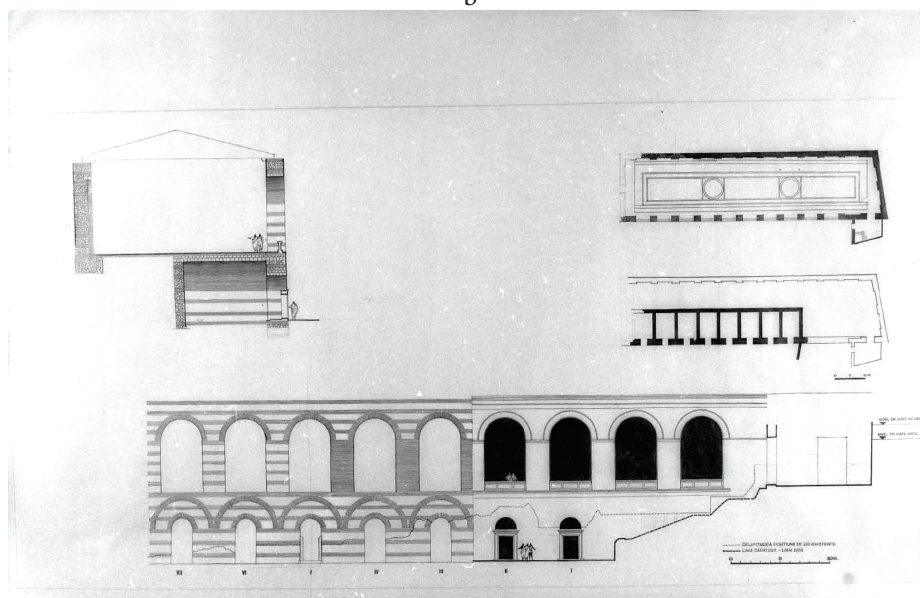
Fig. 34. Zidul de nord-vest păstrat numai la nivelul terasei II. Se pot observa reparațiile ulterioare, precum și intrarea în B 12 zidită (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9271).

a

b

c

Fig. 35. a) Smyrna – propunere inițială de acoperire sălii cu mozaic din agora, făcută înainte de descoperirea celei de-a treia nave (apud Ersoy, Yolaçan 2012, fig. 1); b) sistemul de perechi de ferme triunghiulare propus în documentarea arh. G. Petrașcu, Arhiva documentară MINAC, inv. 364, fig. 3); c) Propunere de reconstituire a teraselor superioare (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3409).

Fig. 36. Intrarea de pe latura de nord-est a mării săli cu mozaic, blocată într-o etapă târzie de funcționare a edificiului (Arhiva fotografică MINAC cl. nr. 1034/3).

a

b

Fig. 37. a) Podiumul în timpul campaniilor de cercetări arheologice și ceea ce se mai conserva din câmpul de zid dintre pilaștrii P8 și P9 (Arhiva fotografică MINAC cl. nr. 743/1); b) stratul gros de mortar care acoperea stratul de pământ brun de deasupra mozaicului în dreptul podiumului (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1002/3).

Fig. 38. a) Treptele care urcau din vestibul spre cea de-a doua ieșire din Edificiul cu mozaic. Spre dreapta este vizibil pragul ieșirii către treptele care coborau spre nivelul median al edificiului (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9205); b) Plan vestibul (arh. R. Constantin după plan nesemnat, arhiva documentară MINAC, inv. 204/1979)

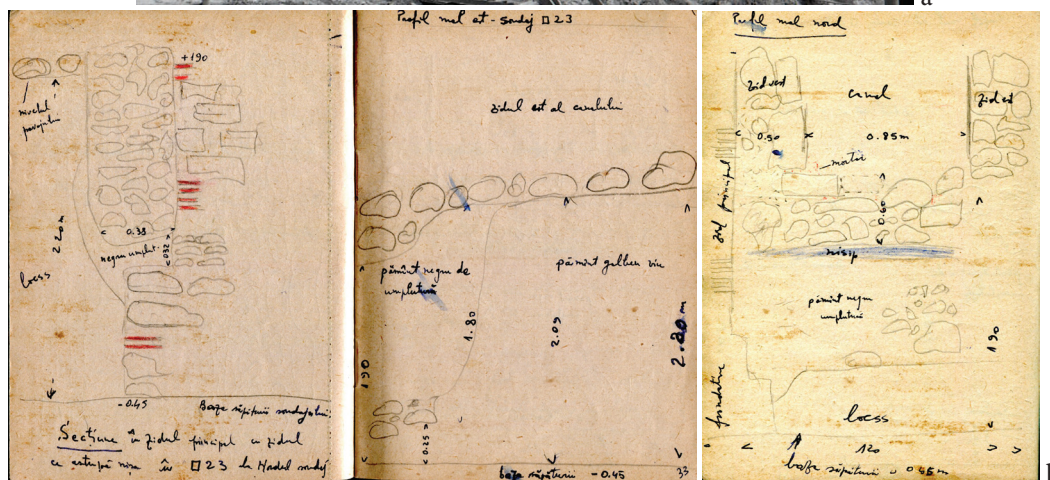
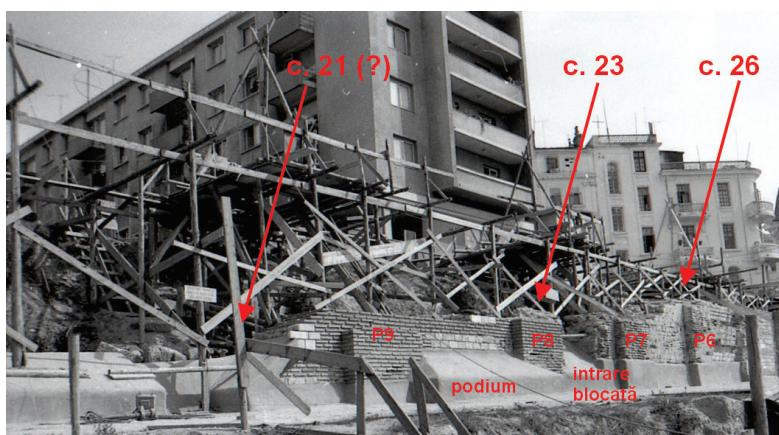

Fig. 39. a) Plasarea celor trei sondaje efectuate asupra canalului exterior (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 7911/1); b) profilele de sud-est, nord-est, respectiv nord-vest ale c. 23 (V. Barbu 1961, carnet de șantier inv 3751, filele 32-33).

a

b

Fig. 40. a) Zidul de susținere a treptelor (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 872/1);
 b) detaliu al modului în care zidul se sprijină pe fața celui de sud-vest al
 terasei mijlocii (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1214).

Fig. 41. a) zidul timpan în B1, se observă diferența de material litic folosit în primele trei
 benzi de piatră de jos, față de ultimele două din partea de sus (Arhiva fotografică MINAC,
 cl. nr. 6025); b) zidul timpan în B5 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1799)

a

b

Fig. 44. Zidurile târzii din fața B1 și B2 în momentul descoperirii: a) vedere dinspre sud-vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1137); b) vedere dinspre est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3510/2).

a b
Fig. 45. Intrarea în B1: a) vedere din exterior (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3869/2); b) vedere din interior (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3864/2).

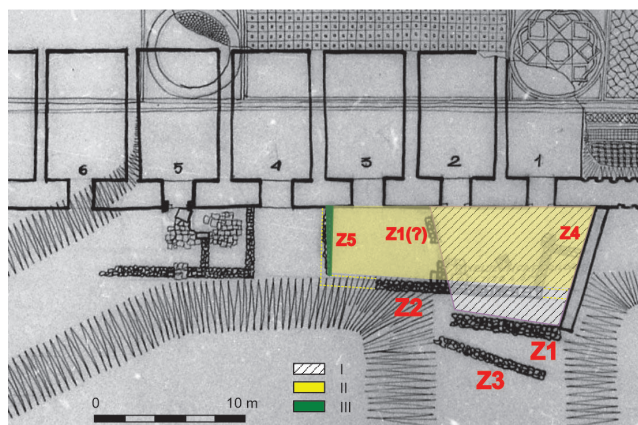
Fig. 46. Intrarea în B6 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1133/3).

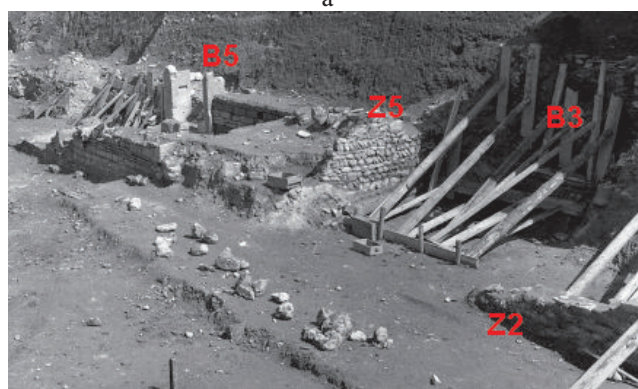
Fig. 47. Pragul nivelului târziu la ieșirea din B1: a) vedere dinspre interiorul B1 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1213/3); b) vedere perpendiculară pe nivelul de călcare al pragului (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1213/2).

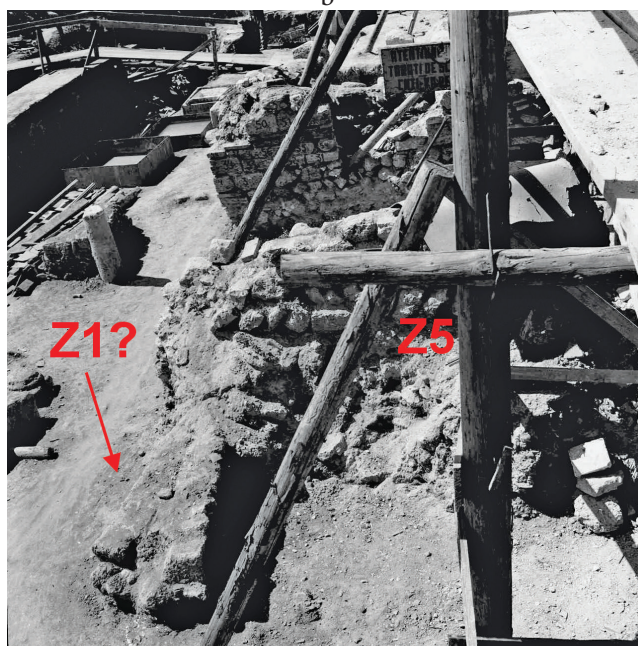
Fig. 48. „Căminul de vizitare” din dreptul B1 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6271).

a

b

c

Fig. 49. a) Etape de funcționare a încăperilor din fața B1-B3 (proponere făcută pe un detaliu extras din planul fotografiat Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 5922); b) Z 2 întrerupt în fața B3 (cl. nr. 3410); c) continuarea lui Z1 sub nivelul lui Z5 (cl. nr. 9261).

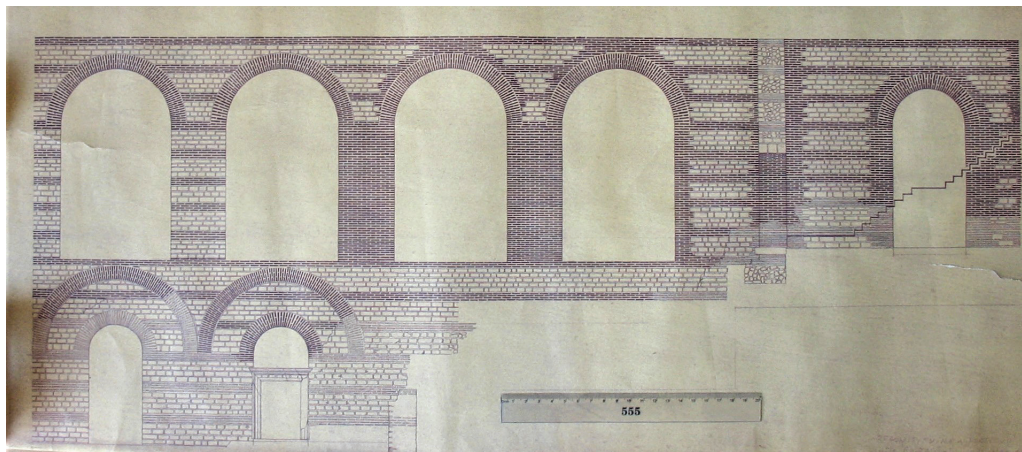

Fig. 50. Propunere de reconstituire a fațadei de SV a Edificiului cu mozaic (Arhiva documentară MINAC, *Desen (reconstituire) fațadă bolți Edif. Roman cu mozaic. Detaliu*).

Fig. 51. Arcada intrării în B2 privită dinspre interiorul încăperii (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1183/2).

Fig. 52. Arcada intrării în B2 privită dinspre exterior și cuptorul de var descoperit în apropiere (arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9226).

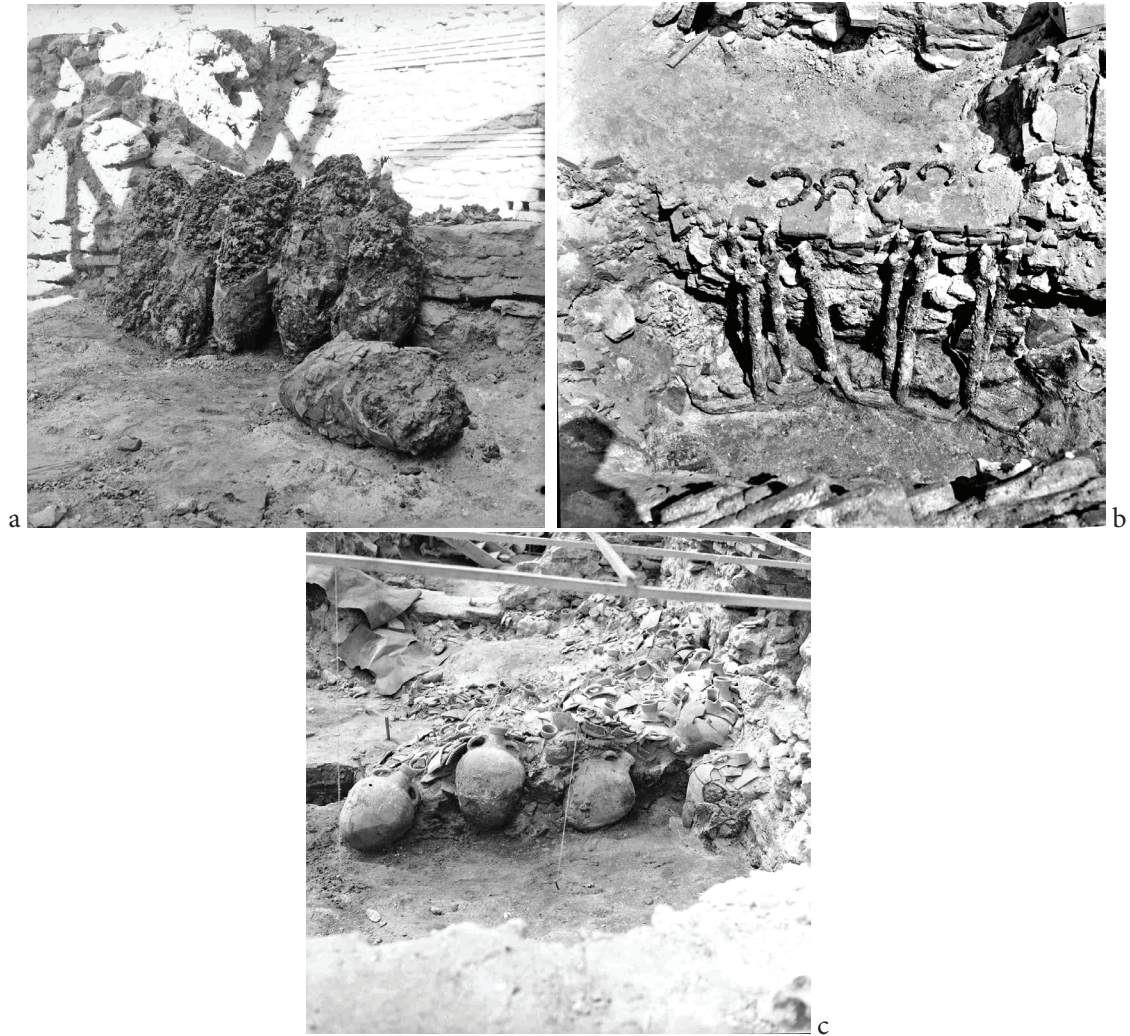

Fig. 53. Material arheologic descoperit în B3 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 7033, 7015 și 6994).

Fig. 54. Z5 și dărâmătura din fața intrării în B3 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1178/2).

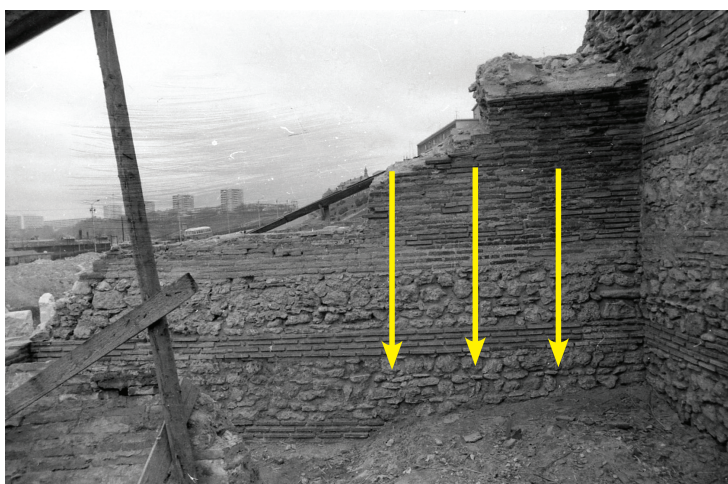
a

b

c

d

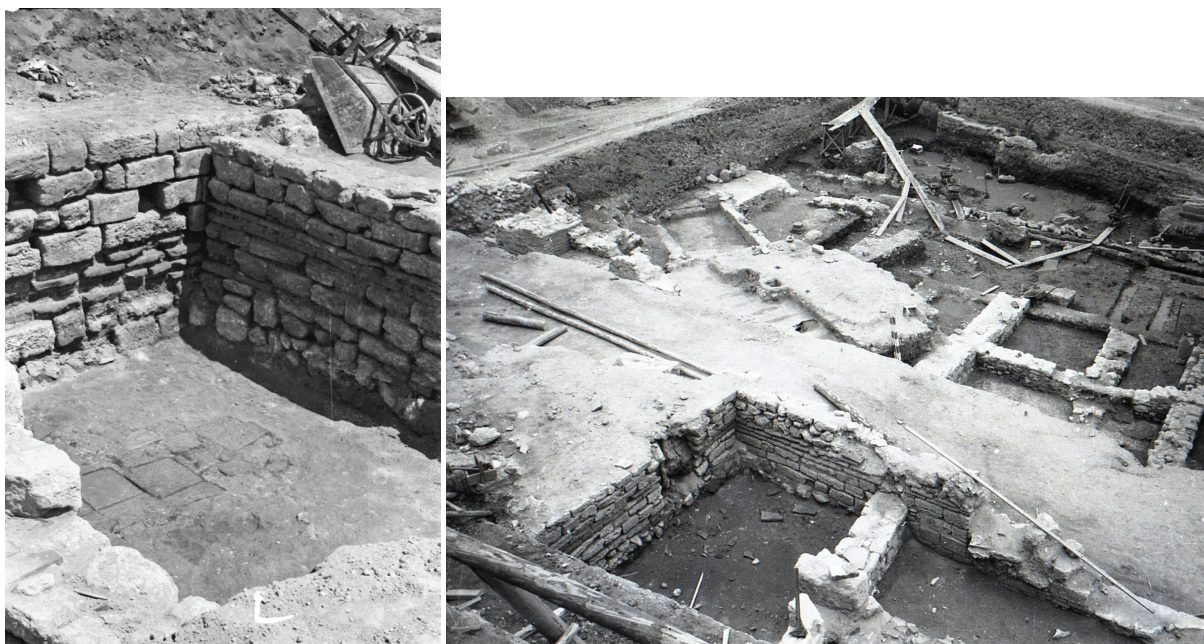
Fig. 55. a) Fragment de mozaic conservat în B4, provenind din latura de sud-vest a chenarului, în care cercurile intersectate apar în forma inițială de redare (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6949); b) Fragment de mozaic conservat în B4, provenind din latura de nord-est a chenarului, din porțiunea reparată, după cum o arată conturarea cu negru a cercurilor intersectate (foto I. Sodoleanu); c) Zidul de nord-est al încăperii B4 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1757); d) Zidul de nord-vest al B4 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 5999/3).

a

b

Fig. 56. a) Zidul de nord-est B5 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1728);
b) compartimentarea interioară a anexei 2, Z 6, iar, pe fundal, fața dinspre B4 a
Z1(?), dublat mai târziu de Z5 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9287).

a

b

Fig. 57. a) Pavajul inițial al anexei 3 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1182/1);
b) interiorul anexei 3 văzut dinspre nord (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3510).

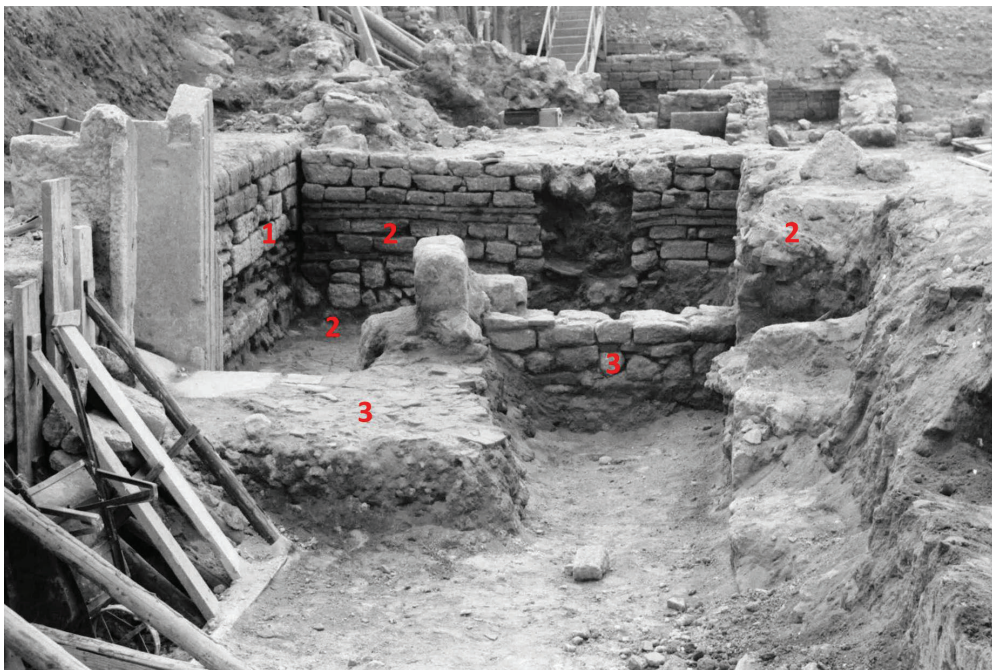

Fig. 58. Reconfigurarea interioară din anexa 3 și pavajul superior vizibil în fața intrării în B5 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1186/2).

Fig. 60. Vedere generală asupra nivelului median al Edificiului cu mozaic: de la încăperea cel mai bine conservată, la cea păstrată cel mai precar B3, B4, B5, B6, B7 și parțial B8; pe profilul din spatele B6, 7 și 8 se vede cum coboară stratul de intervenții moderne (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1777).

a

b

Fig. 61. a) Zidul de nord-vest al B6 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 2338); b) detaliu cu încercarea de reclădire a feței interioare a zidului de nord-vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1759).

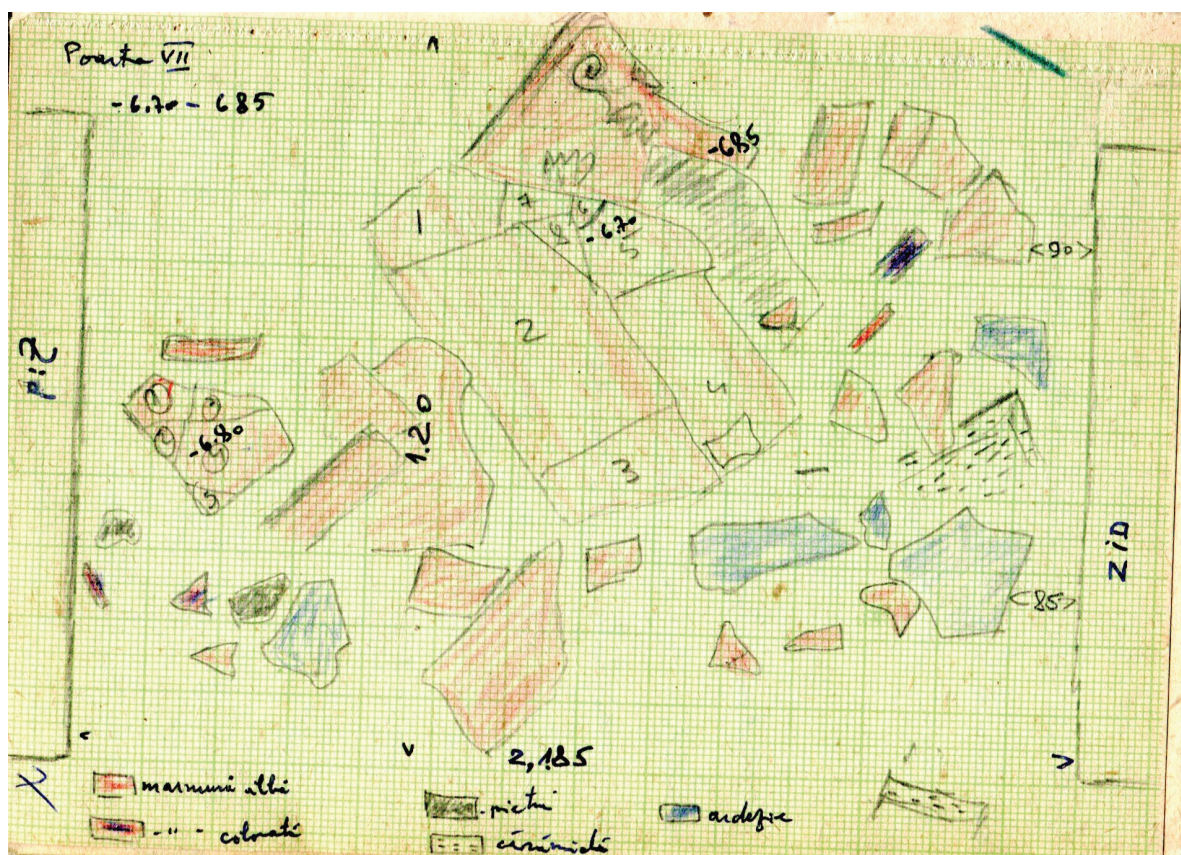

Fig. 62. Fragmente de placaj din marmură descoperite la intrare în B7 (desen V. Barbu, preluat din caietul de șantier V. Barbu 1961, inv 3751).

Fig. 63. a) Zidul de nord-est al B8 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1737/1); b) Zidul de nord-est al B3 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6999); c) Zidul dintre B7 și B8, vedere din B7 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 2987); d) B8-B10; se pot vedea zidurile care se prelungesc din spatele zidului de nord-est al încăperilor boltite până în nivelul inferior al celui de pe terasa cu mozaic (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 5982).

a

b

Fig. 64. a) Intrarea în B9bis (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3013); b) Peretele de sud-est al B9bis, cu fractura vizibilă în colțul de sud (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 5825).

a

b

c

Fig. 65. a) Cele două faze ale pavajului interior al B9bis (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6935); b) Pavajul superior, din cărămidă reutilizată, al B9bis (Arhiva fotografică MINAC, cl. inv. 6940); c) Pavajul inferior după înlăturarea celui din cărămidă (Arhiva fotografică MINAC, cl. inv. 6927).

a

b

c

d

Fig. 66. a) Zidul de nord-vest al B10 și șanțul trasat de-a lungul său într-o perioadă post-antică; în spate se vede zidul de sud-est al B12, perpendicular pe axul zidului timpan (Arhiva fotografică a MINAC, cl. nr. 2332); b) Același zid, după golirea șanțului – se observă fundația sa, de pe care s-a desprins fragmentul vizibil mai spre nord-vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1771); c) Spațiul din spatele zidului timpan și porțiunea de canal ce pare a fi dezafectată (nefinalizată?) înainte de ridicarea Edificiului cu mozaic; se observă zidul de sud-est al B12 în care se oprește cel din spatele timpanului bolților (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6929); d) Porțiune reparată în zidul de sud-est al B 10, în care este folosit și un fragment de placaj din marmură (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 2341).

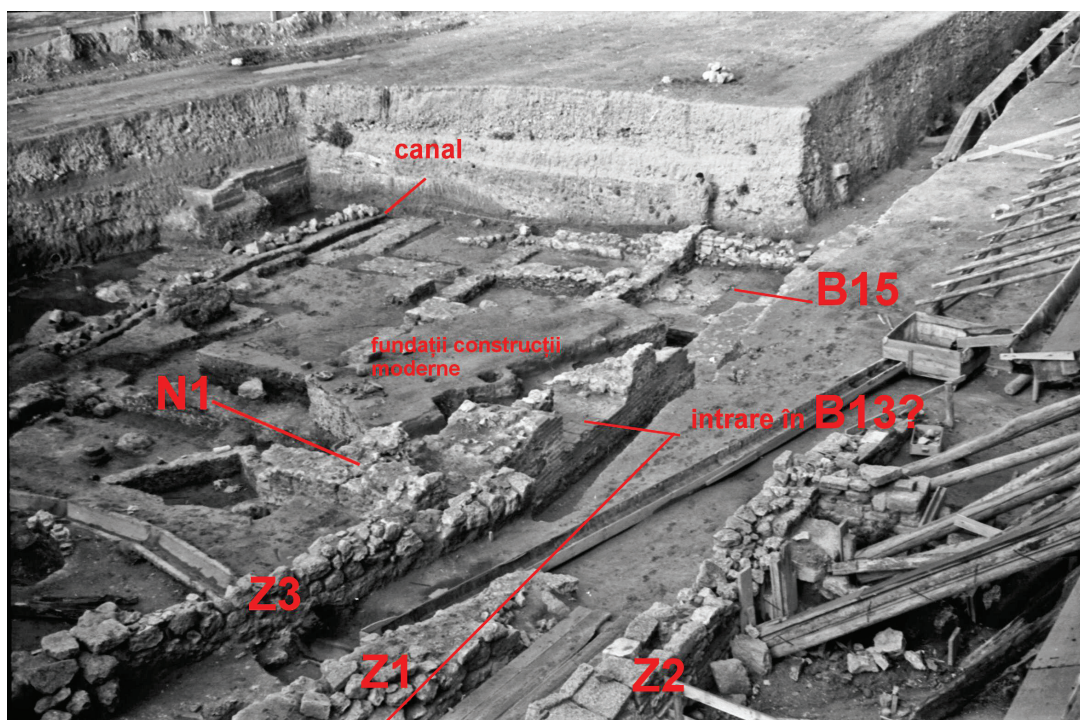
1

2

Fig. 67. 1) Zidul timpan al B10 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 2323); 2) B11-B12: a - ziduri despărțitoare dintre B10, B11 și B12; b - intrarea în B 12 dinspre nord-vest zidită într-o etapă ulterioară de funcționare; c - nașterea bolții din zidul de nord-est al B 12, orientată nord-vest / sud-est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6920/1).

Fig. 68. Intrarea în B12 zidită în același moment în care partea de sud-vest a zidului de nord-vest a fost refăcută (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9272).

a

b

Fig. 71. a) Terasa inferioară (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1745/2);
b) B 13 văzută dinspre sud--vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3442/2).

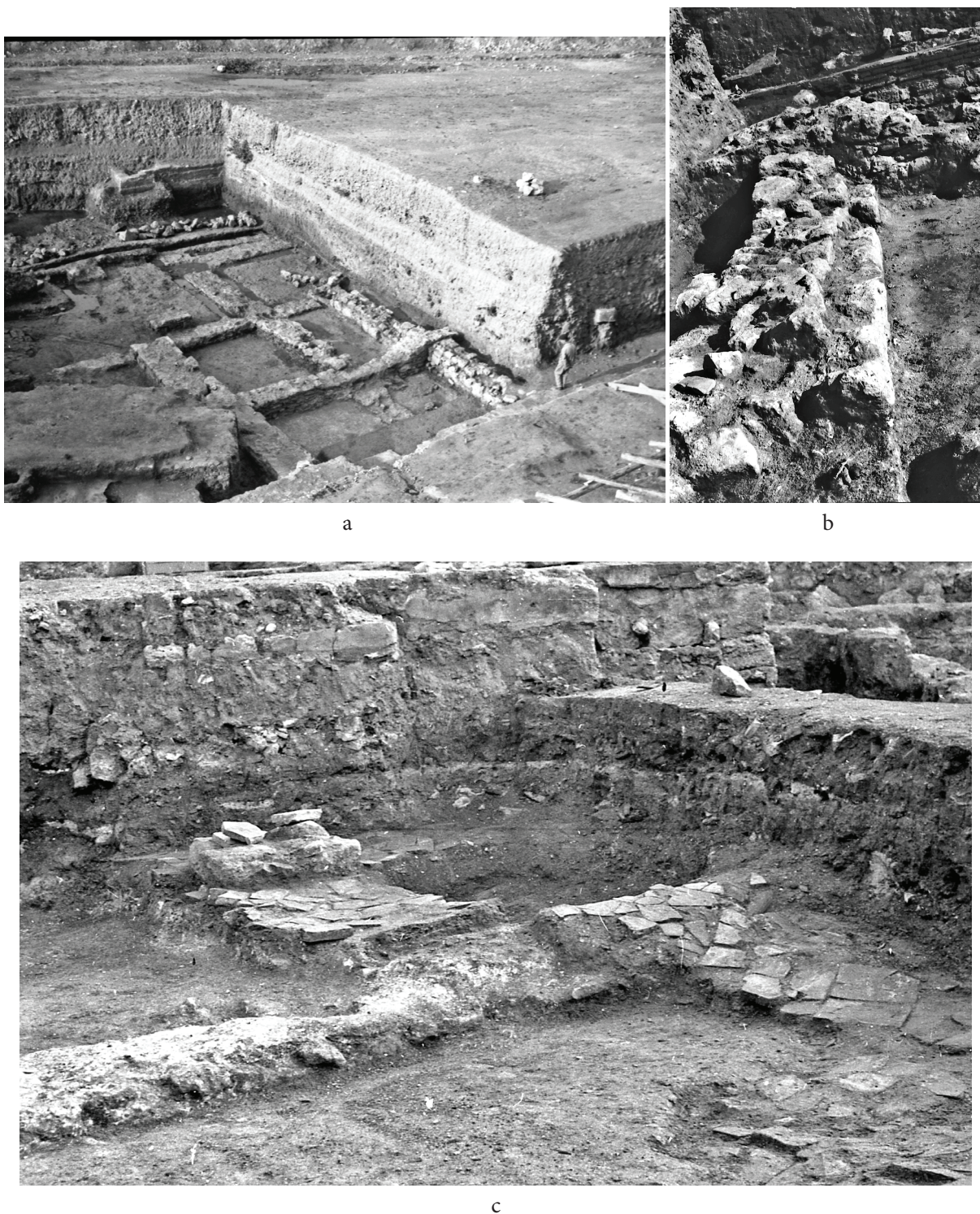

Fig. 72. Terasa inferioară – a) B 15 și recompartimentările târzii – pământul închis la culoare este stratul pe care s-au aflat depozitate amforele, iar sub el se vede un zid anterior demantelat (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1745); b) Zidul de nord-vest al B15 cu ultimele două refaceri – detaliu (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1744); c) pavajul din cărămidă al B14 care trece peste zidul structurii anterioare, vedere dinspre B15 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3838/2).

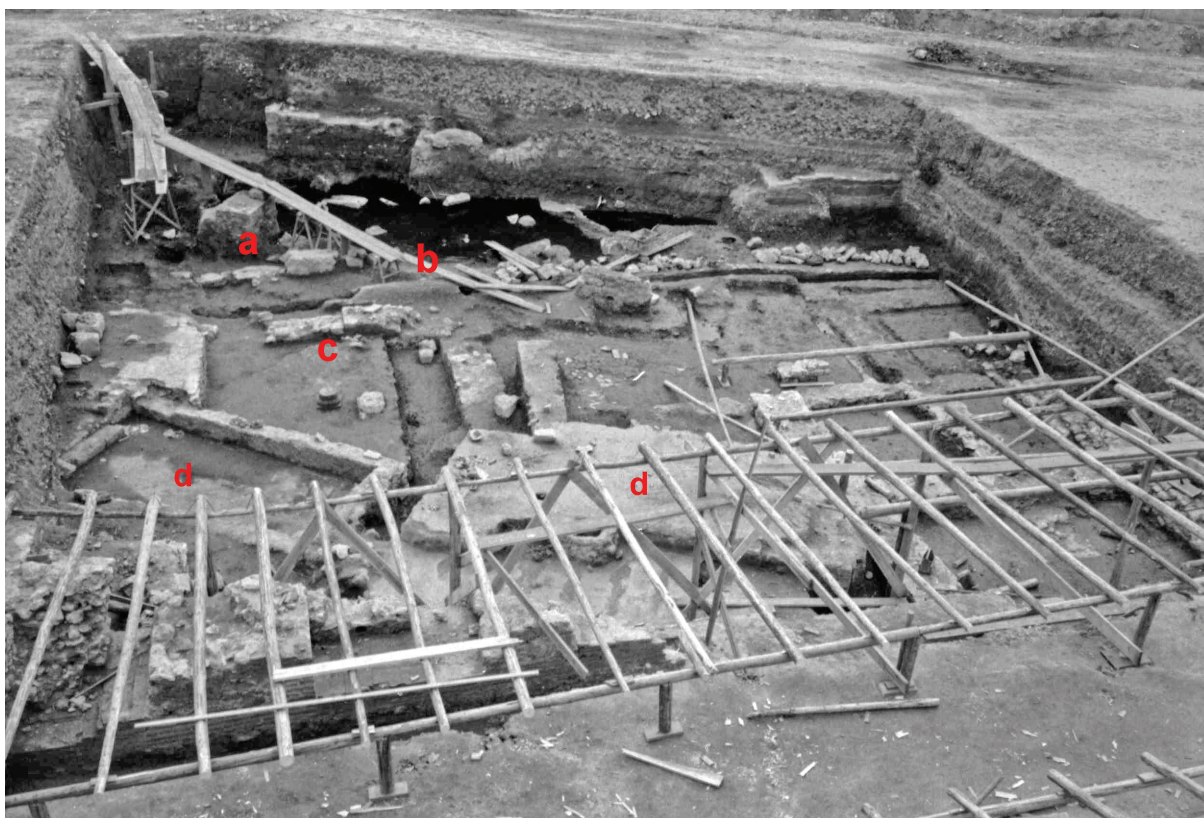

Fig. 73. Terasa inferioară, vedere dinspre nord-est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1747): a) trei blocuri din bordura străzii *n*; b) coama bolții canalului de scurgere din exterior; c) intrarea dinspre sud-vest; d) clădiri moderne.

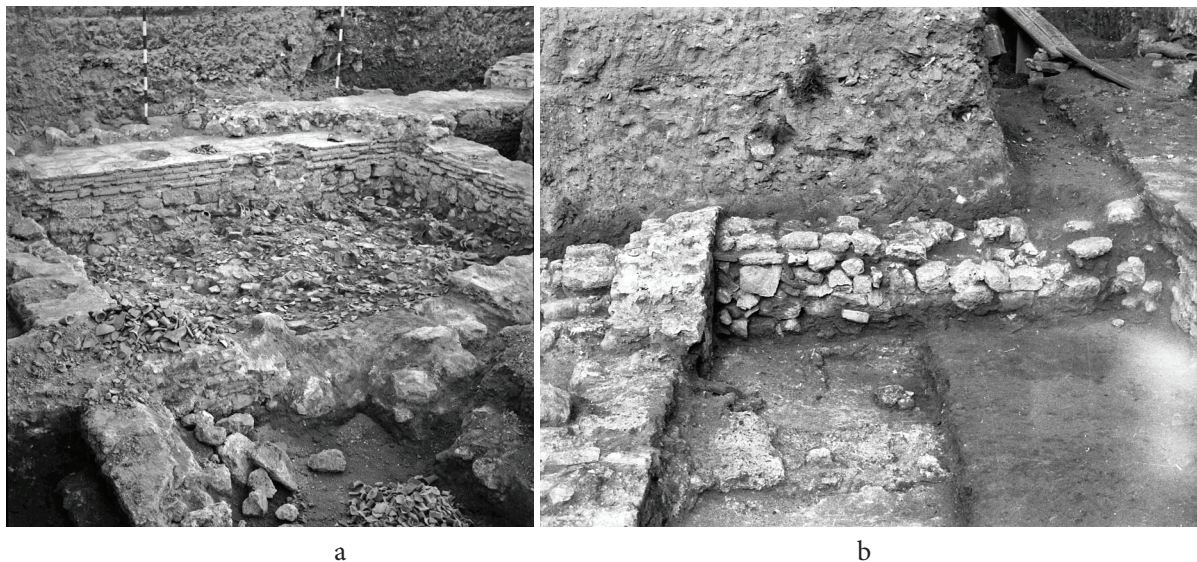
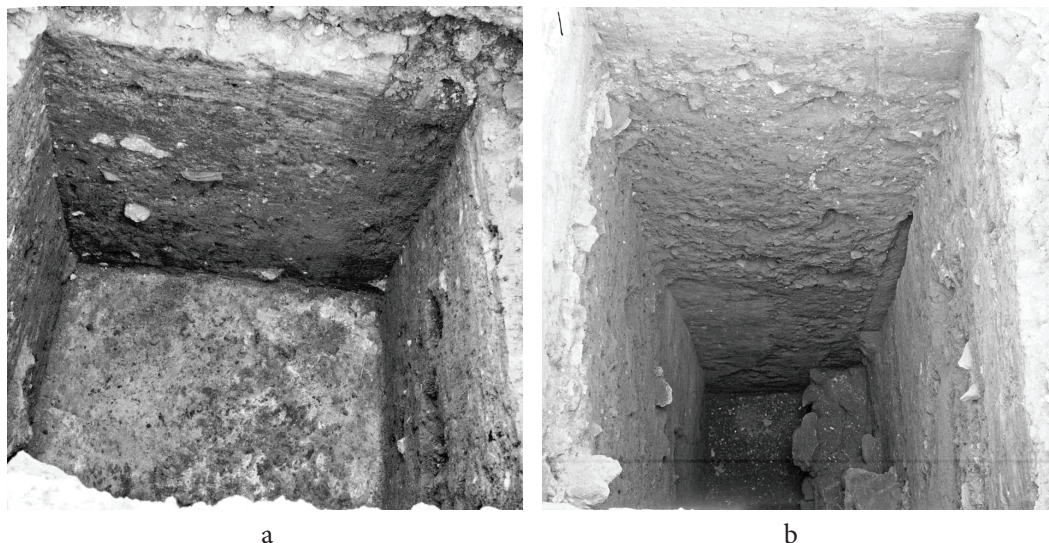

Fig. 74. a) „Camera cu amfore” amenajată în interiorul B 15 într-o etapă ulterioară de funcționare (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1743); b) B15 după recoltarea materialului ceramic – în dreapta se observă stratul de pământ brun pe care au fost așezate, în stânga zidul suprapus de acest strat (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 3493).

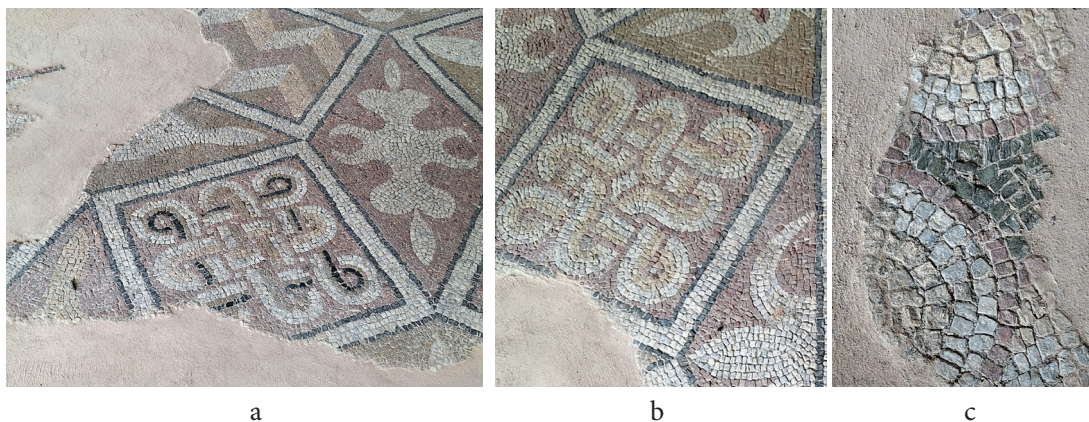
a

b

Fig. 75. a) sondaj sub nivelul pavajului cu mozaic, a cărui poziție exactă nu a putut fi identificată (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6733); b) sondajul 2 efectuat sub nivelul mozaicului (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1826).

Fig. 76. Monedă prinsă în mortarul în care erau implantate *tesserae* (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 10898)

a

b

c

Fig. 77. Intervenții punctuale pe suprafața mozaicului în primul câmp dreptunghiular (foto I. Sodoleanu): a) Motiv din primul dreptunghi cu urme de refacere; b) motiv identic, însă în redarea inițială; c) reparație realizată cu *tesserae* din ceea ce pare a fi șist verde.

Fig. 78. Diferențe în redarea unor motive decorative: motiv floral care apare neconturat (varianta inițială), parțial conturat și conturat în totalitate; frunze în cadrul aceluiași motiv, cinci redată cu contur negru, una, neconturată; funia refăcută, cu o evidentă lipsă de proporții (foto O. Țiței).

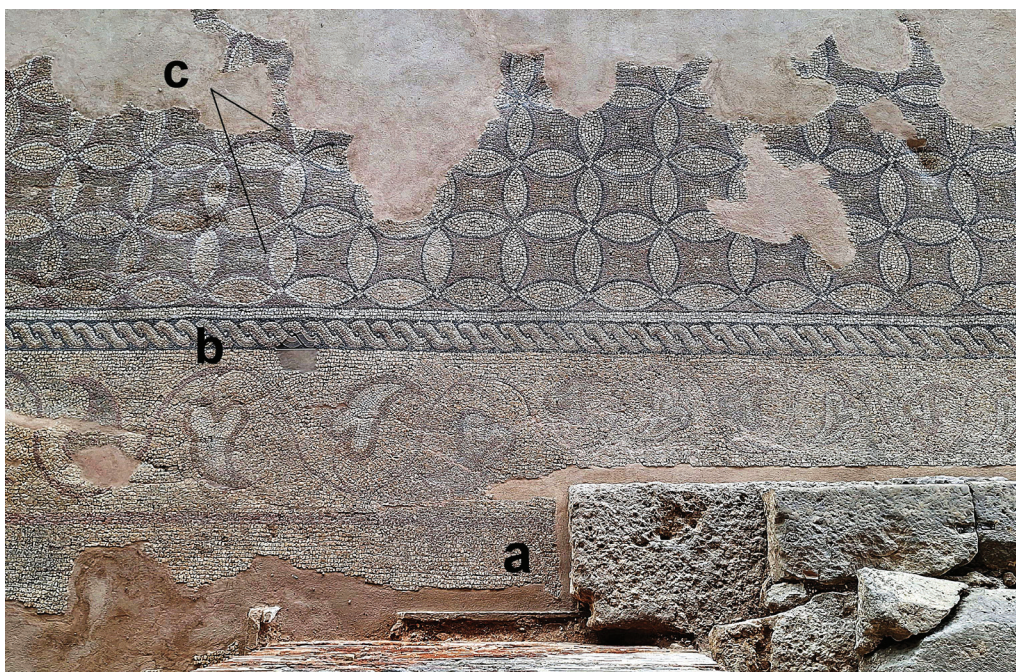

Fig. 79. Modificări în zona podiumului (foto I. Sodoleanu): a) linia pe care s-a decupat vechiul motiv și plinta în fața căreia a fost plasat podiumul; b) punctul din care începe înlocuirea vrejului; c) zona din care începe conturarea cu negru a cercurilor intersectate.

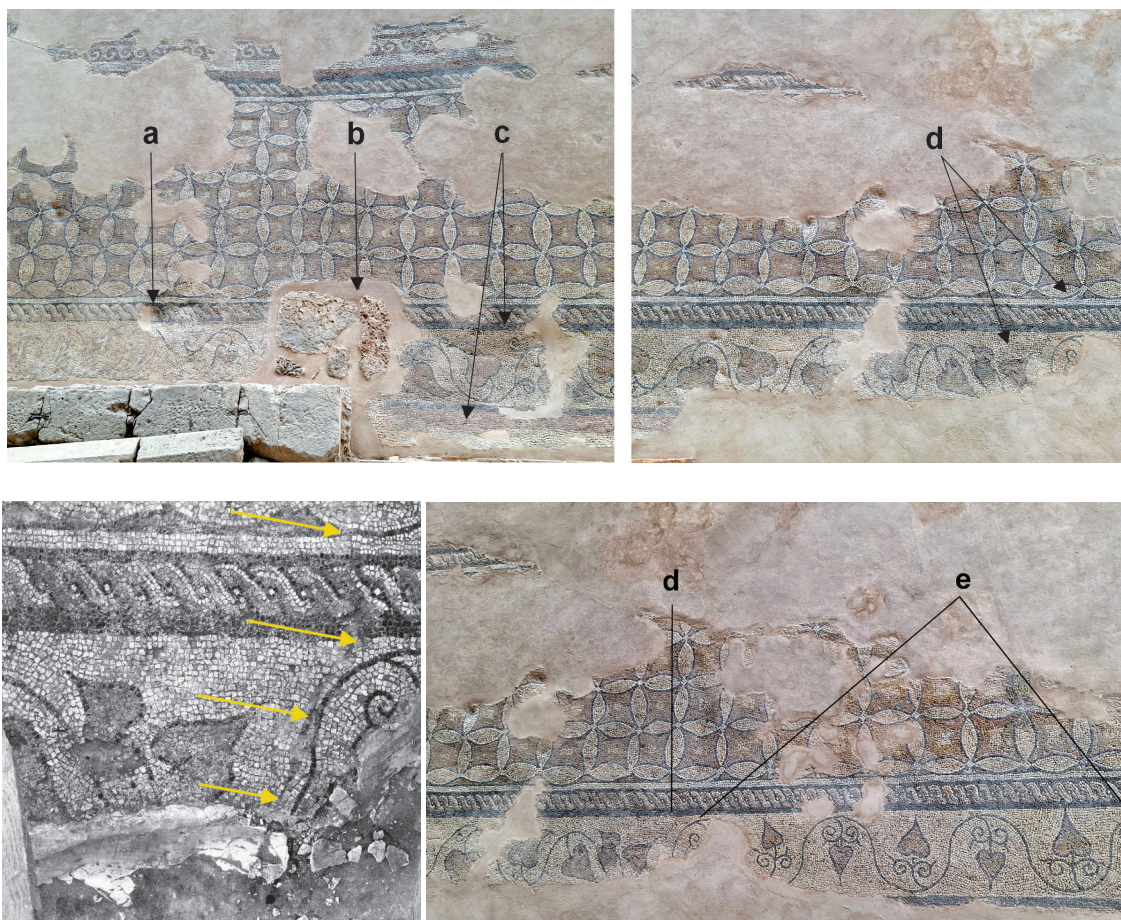

Fig. 80. Reparații pe latura de nord-est a mozaicului: a) punctul în care începe a treia intervenție; b) a cincea și probabil ultima reparație; c) lățirea benzilor de încadrare pentru a îngusta banda cu vrejul; d) zona în care începe a patra reparație (detaliu înainte de restaurare, cl. nr. 4363); e) a patra reparație (foto color I. Sodoleanu).

Fig. 81. a) Ampretele placajului cu marmură în mortarul din colțul de est al terasei superioare (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 1140/2); b) Placă din marmură cu trei registre descoperită la baza zidului de SV al terasei superioare (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 6959)

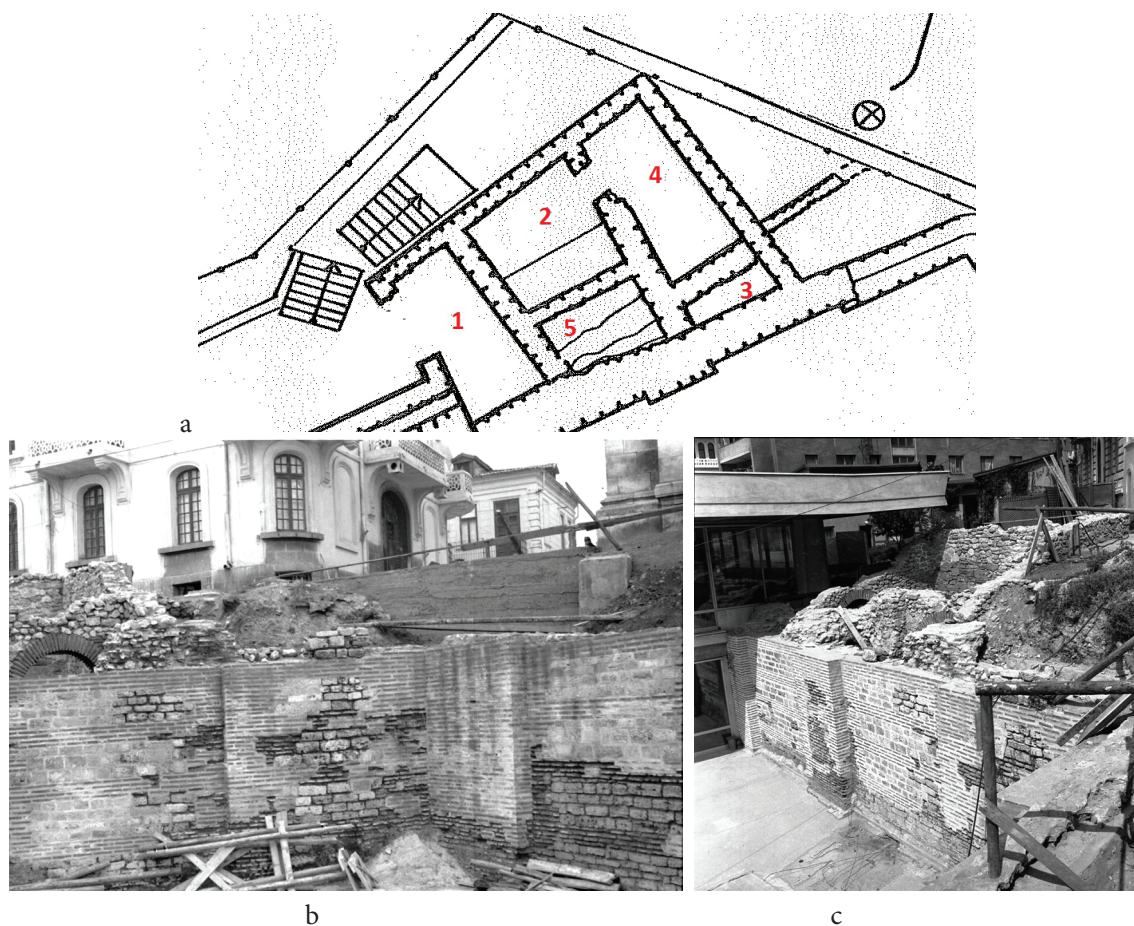

Fig. 82. Clădirea din colțul de est al Edificiului cu mozaic, distrusă odată cu ridicarea acestuia:
 a) detaliu din *Planul general faleză vest cu construcțiile existente*, alcătuit de arh. A. Sion și arh. G. Sion, octombrie 1999; b) vedere dinspre sud-vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 16283/2); c) vedere dinspre sud (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 17831).

Fig. 83. Cuptorul de var din fața intrării în B2 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 859/2).

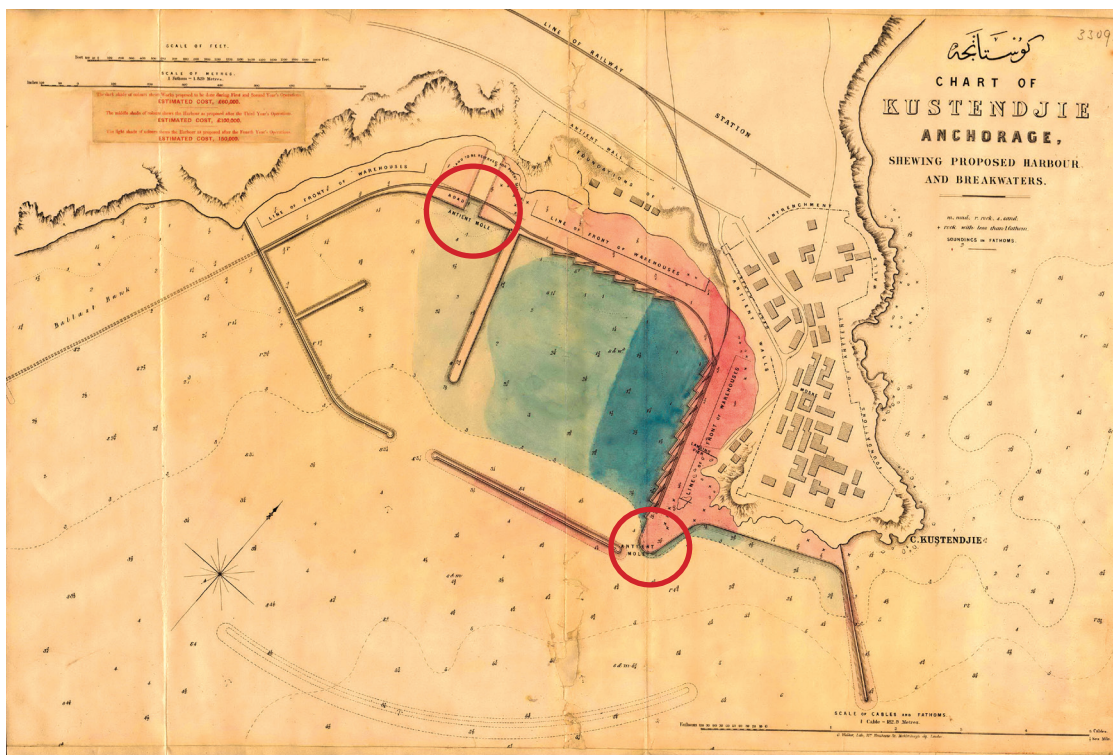

Fig. 84. Punctele încercuite reprezintă zonele în care pe plan sunt înregistrate diguri antice, fiecare notat cu „Antient mole” (apud Catalogul expoziției 150 ani de la inaugurarea căii ferate Cernavodă Constanța, 4 Octombrie 2010, I, planșa 34).

a

b

Fig. 85. Pământ din săpătura de la mozaic și materiale de construcție depozitate în zona în care se aflau C1-C5, încă necercetate: a) vedere dinspre vest; în plan secund căminul de bătrâni, dărâmat în anii '70 al secolului XX (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9250); b) vedere dinspre est (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 9565).

Fig. 86. Anexele C1, C2 și parțial C3 după restaurare.

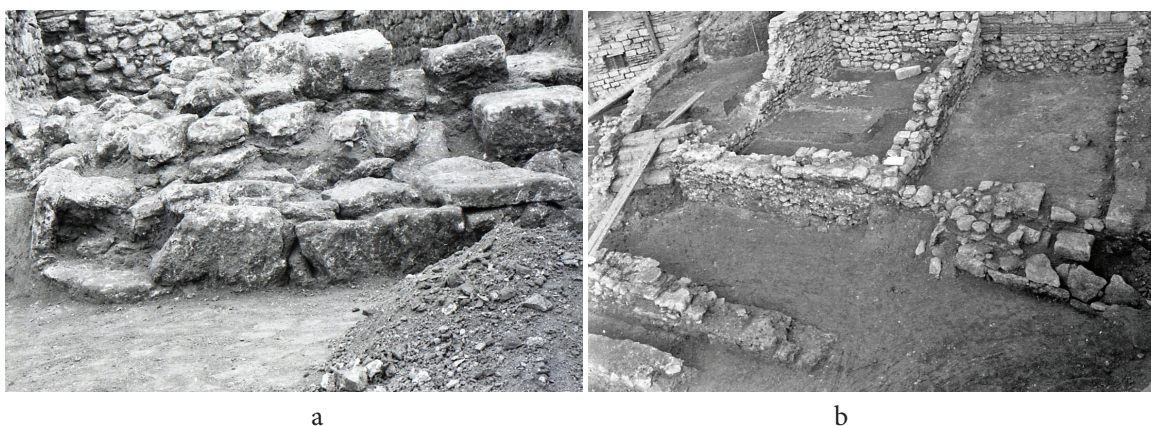

Fig. 87. a) Canalul care iese din C2 văzut dinspre vest (Arhiva fotografică MINAC, cl.nr. 4627); b) C1 și C2, canalul, treptele care urcă spre terasa cu mozaic, strada *m*, al cărei nivel de călcare se situa la nivelul dalelor care acoperă canalul și baza unei coloane din colonada care mărginea strad *m* spre port (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 2660).

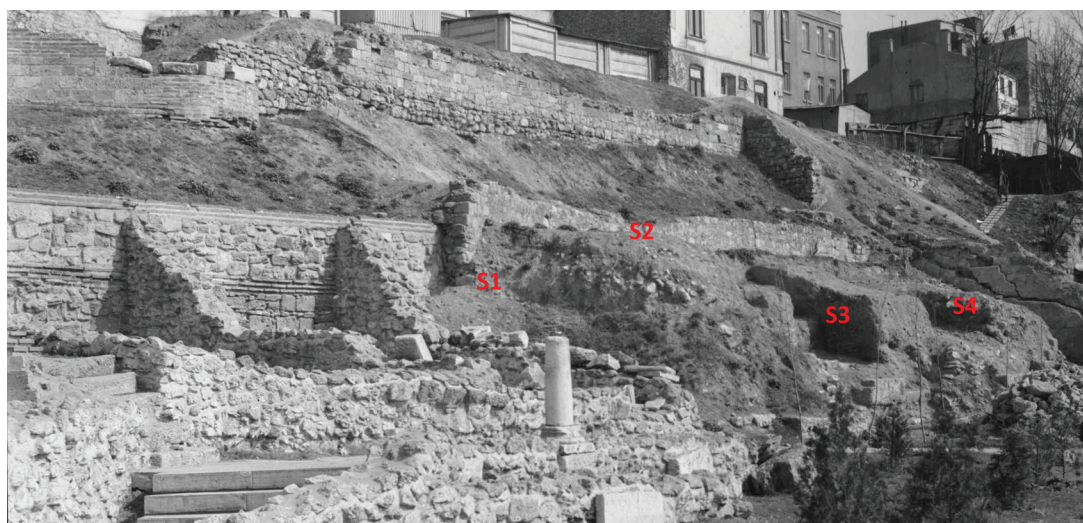

Fig. 88. Secțiunile trasate pentru cercetarea spațiului dintre Edificiul cu mozaic și căminul de bătrâni; sus se observă zidurile moderne de susținere a falezei A, cel de sus și B, cel care se sprijinea pe zidurile C1-C3 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 23864).

Fig. 89. Zona C4-C5 înainte de deschiderea secțiunilor
(Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 10942)

Fig. 90. Spațiul dintre C1-C3 și C4-C5 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 30984).

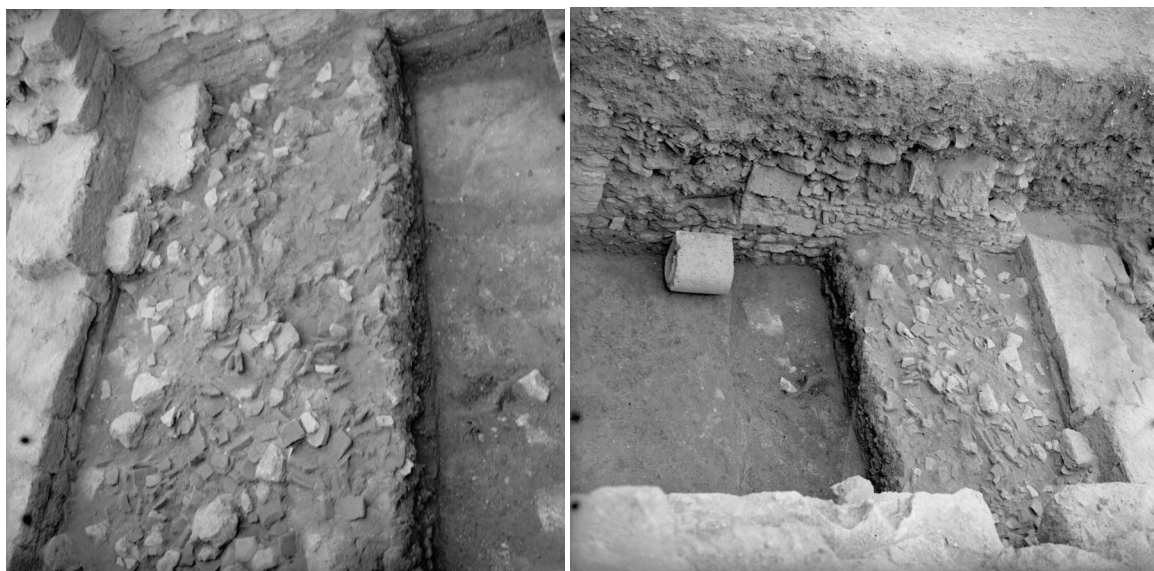
Fig. 91. Peretele de est al C4 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 30994).

a
b
Fig. 92. Zidul care desparte C4 de C5: fața de nord văzută din C4 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 30994); b. Suprapunerea feței în *opus mixtum* peste zidul din blocuri de piatră (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 24172).

Fig. 93. C4 și C5, vedere dinspre vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 37791).

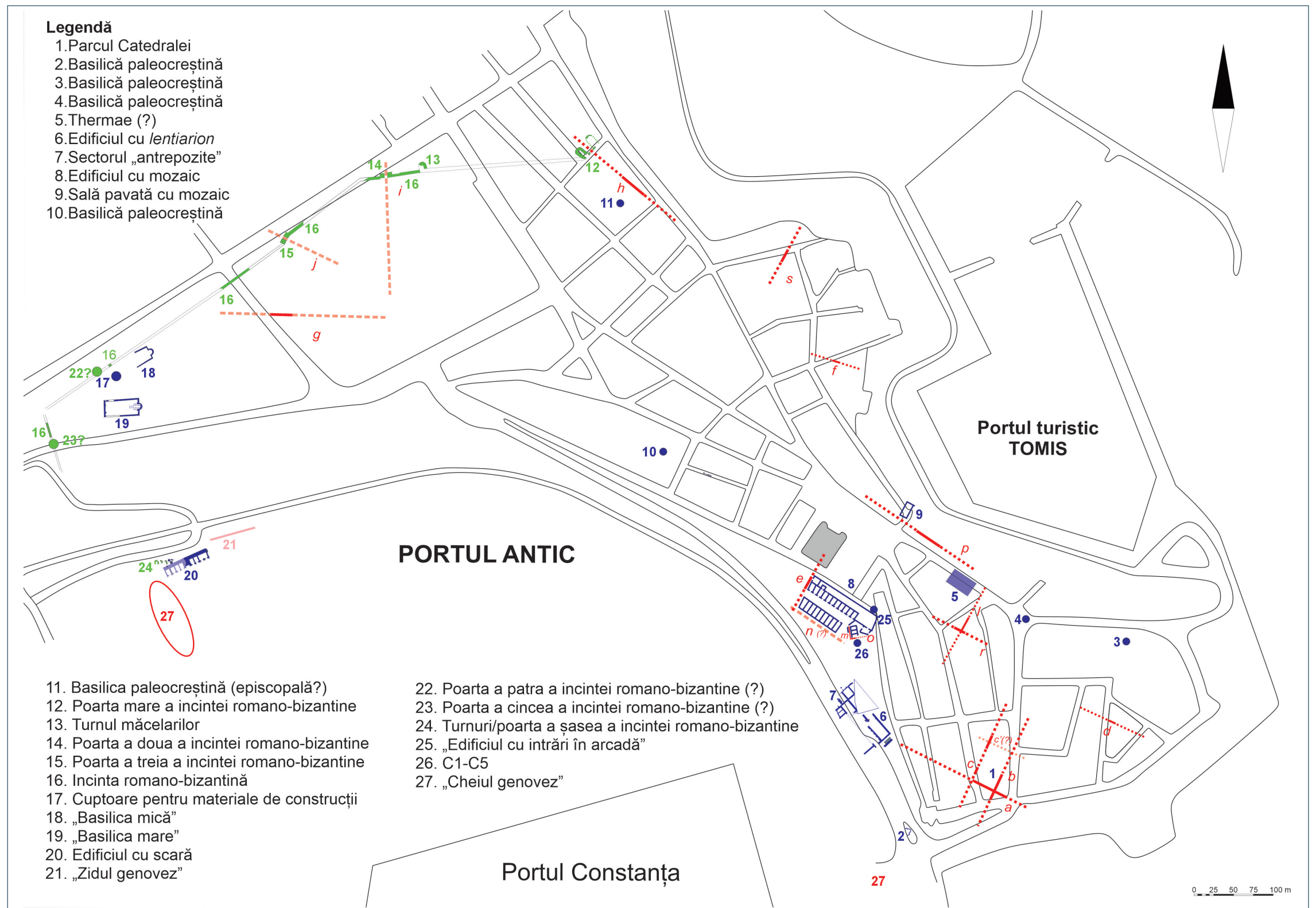

a

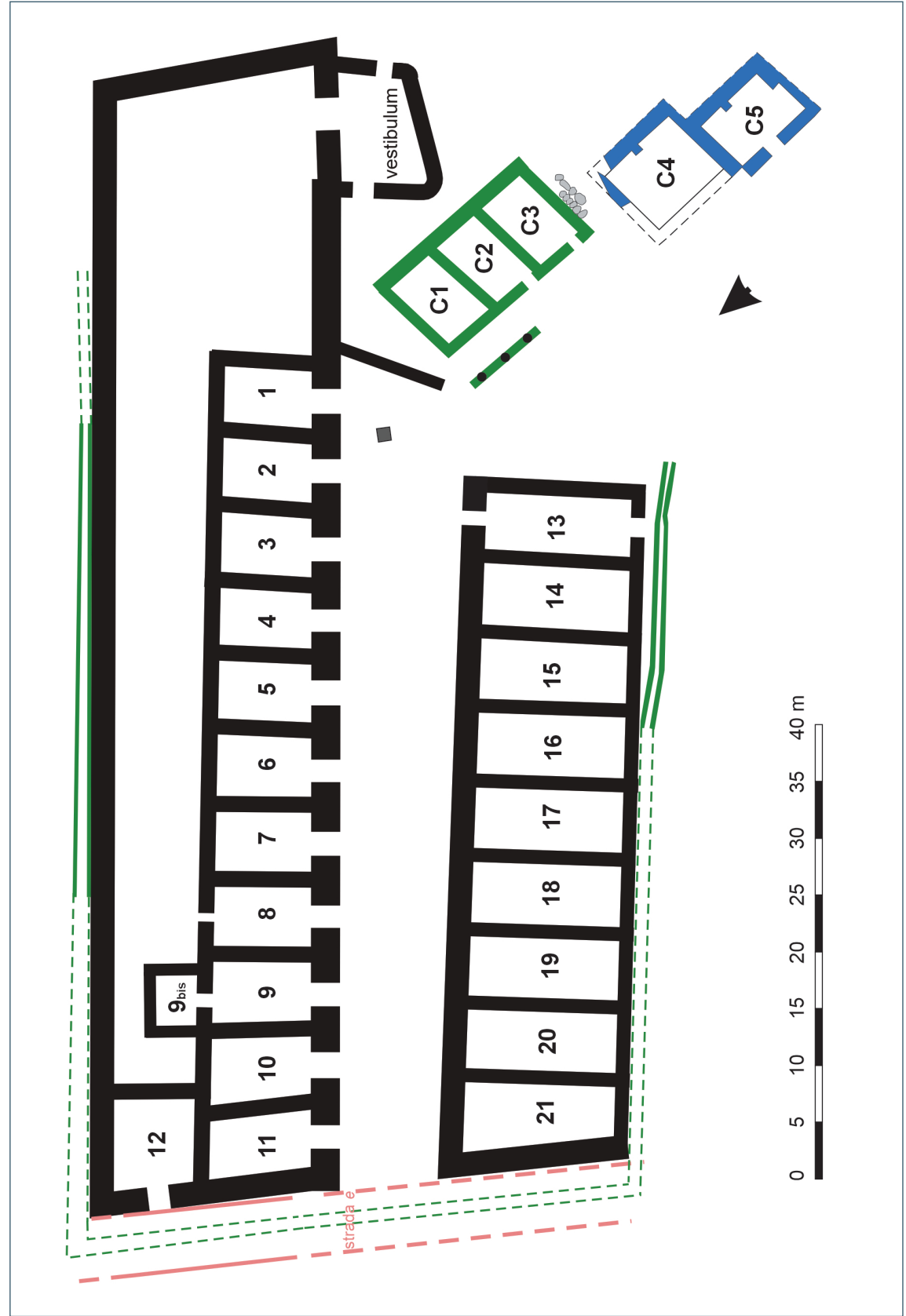
b

Fig. 94. Nivel de dărâmatură în interiorul C5: a) În colțul de nord-est se observă nivelul de călcare târziu (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 31001); b) Intrarea de pe latura de vest (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 31012).

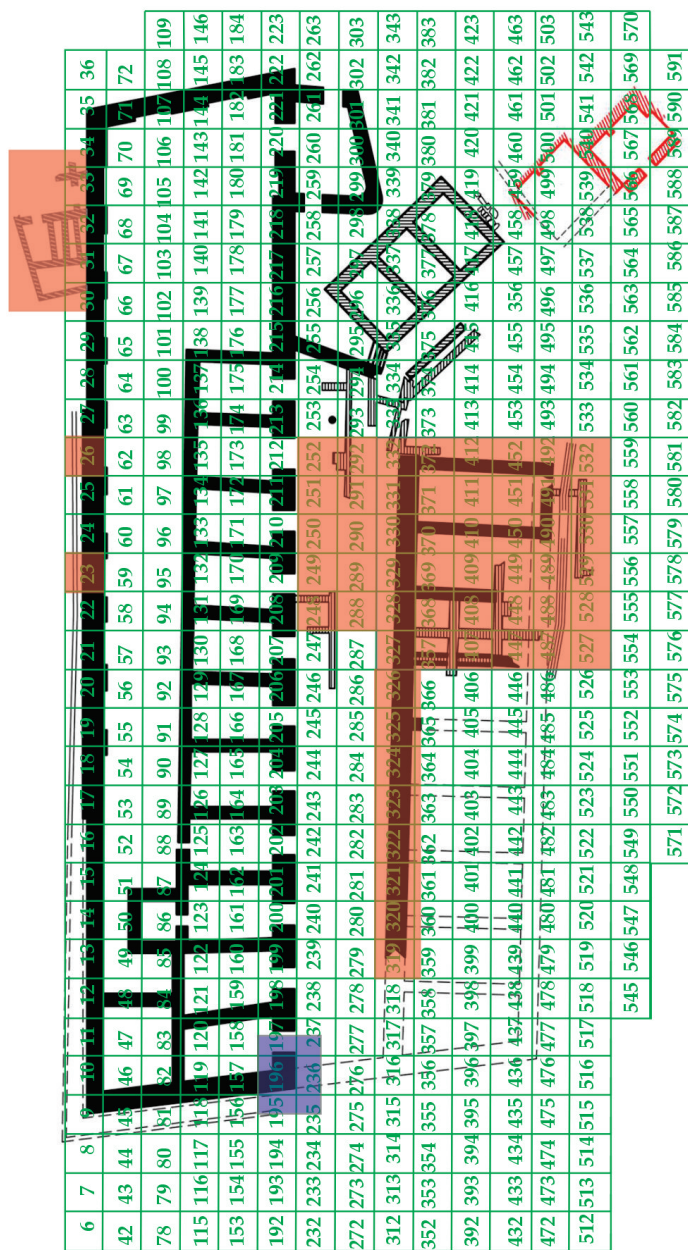
PLANŞE

Pl. I. Plan al Constanței cu principalele puncte de interes arheologic menționate în text (I. Sodoleanu după: Papuc, Lungu 1998, fig. 2; Rădulescu 1995–1996, fig. 5; Rădulescu, Scorpan 1975, fig. 1; Bucovală 1998; Stănică, Ciobanu 2023, fig. 2-3; CCA 2001, p.108-110; Canarache 1970; arhiva MINAC Plan *Antrepozite. Sectorul II – zona căminului de bătrâni*, octombrie 1961, nesemnat; Ortofotoplan Constanța 2018-2020)

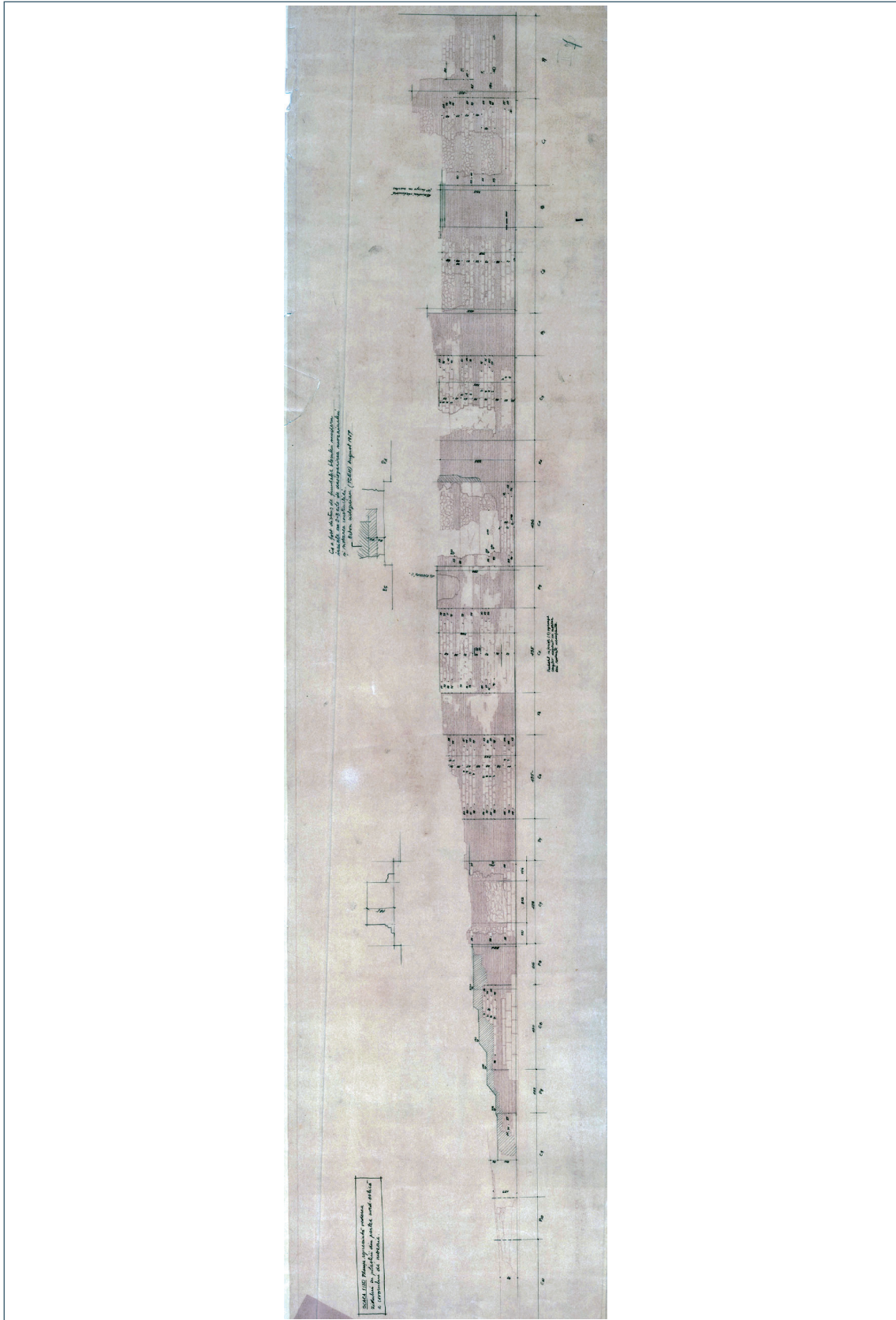

Pl. II. Propunere de reconstituire a planului Edificiului cu mozaic din Tomis.

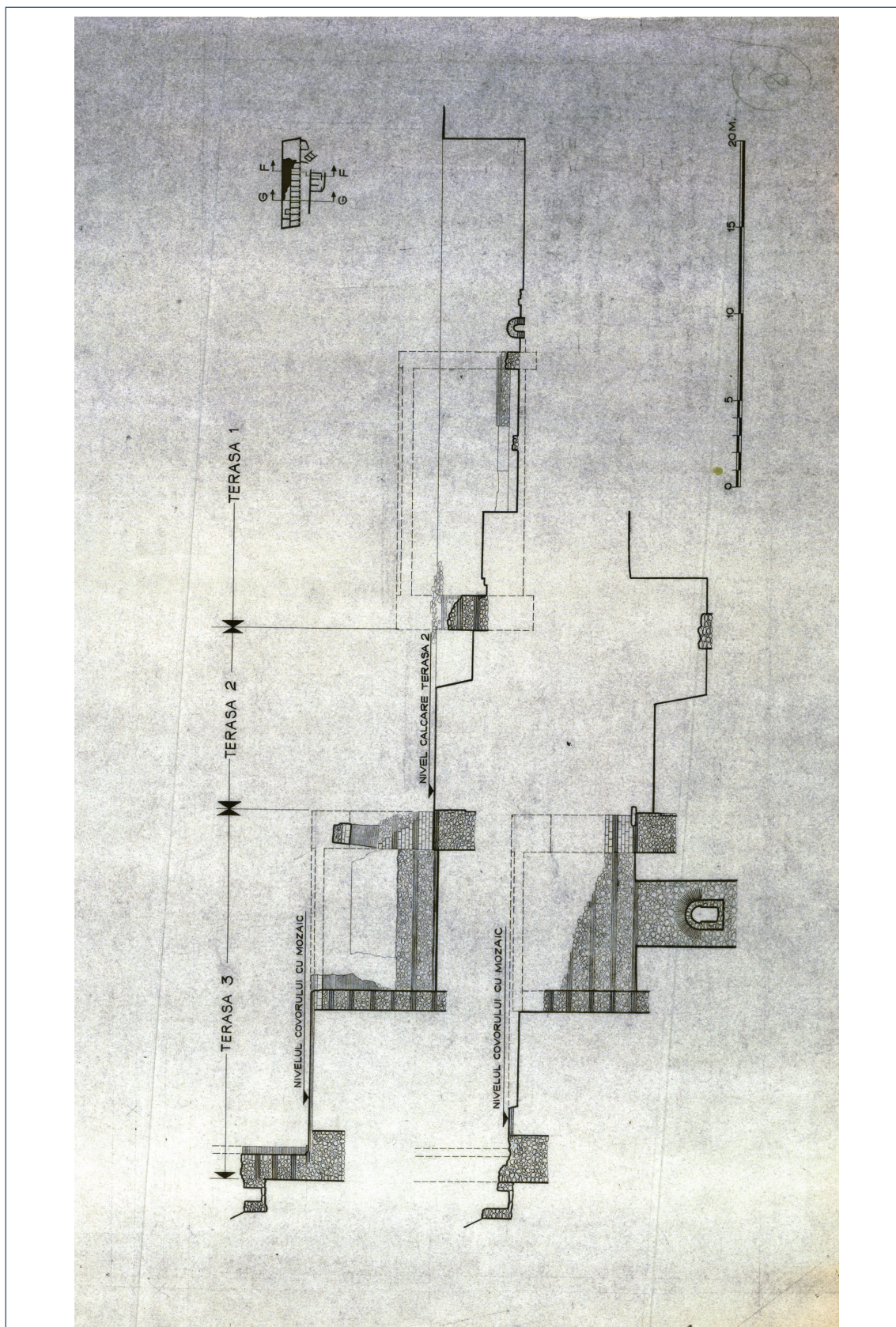

aprilie-august 1961, V. Barbu
 toamna anului 1961, G. Poenaru

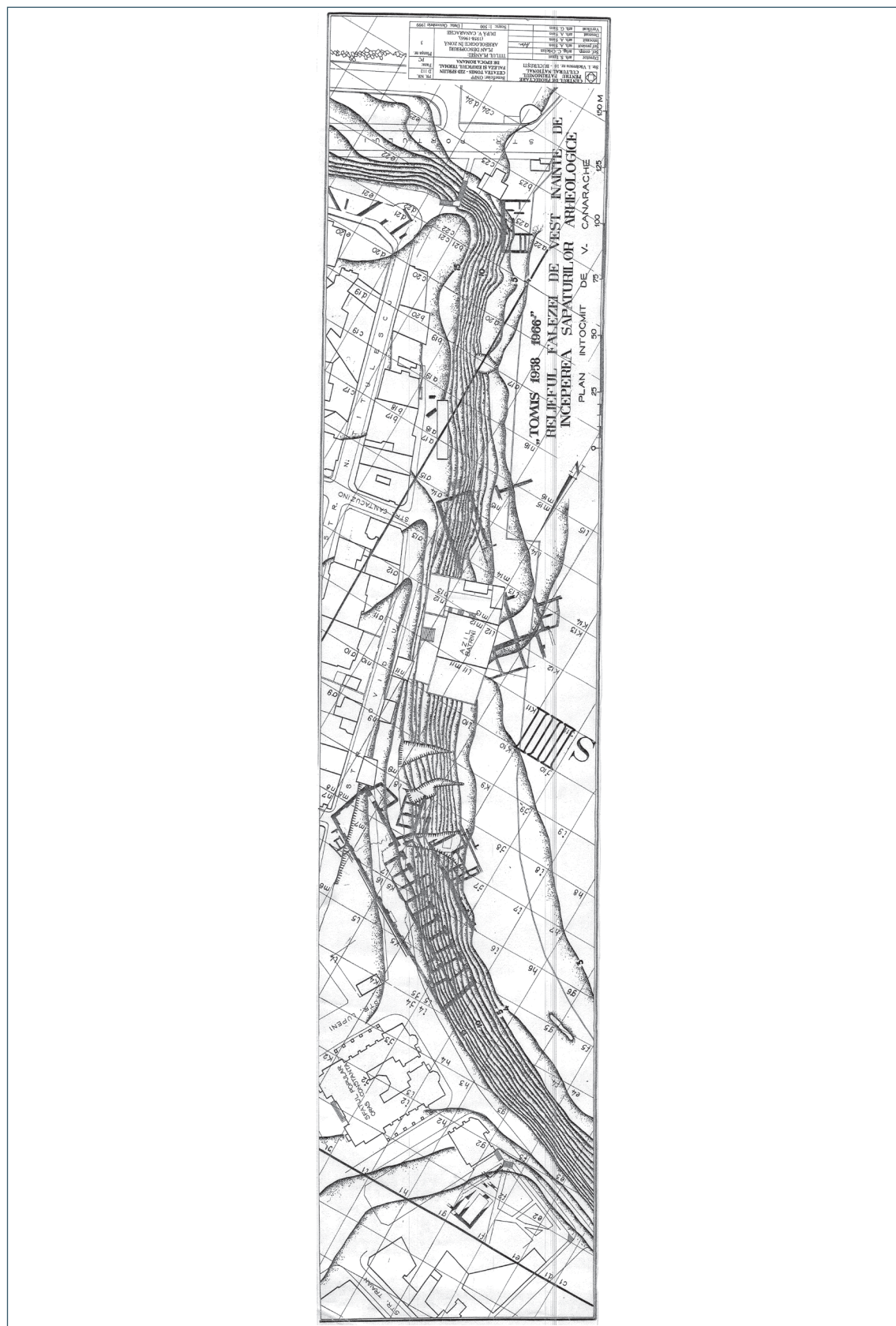
Pl. IV. Zone cercetate în campaniile din anul 1961 pe șantierul „Edificiul roman cu mozaic” (V. Barbu 1961, carnet de șantier inv. 3751).

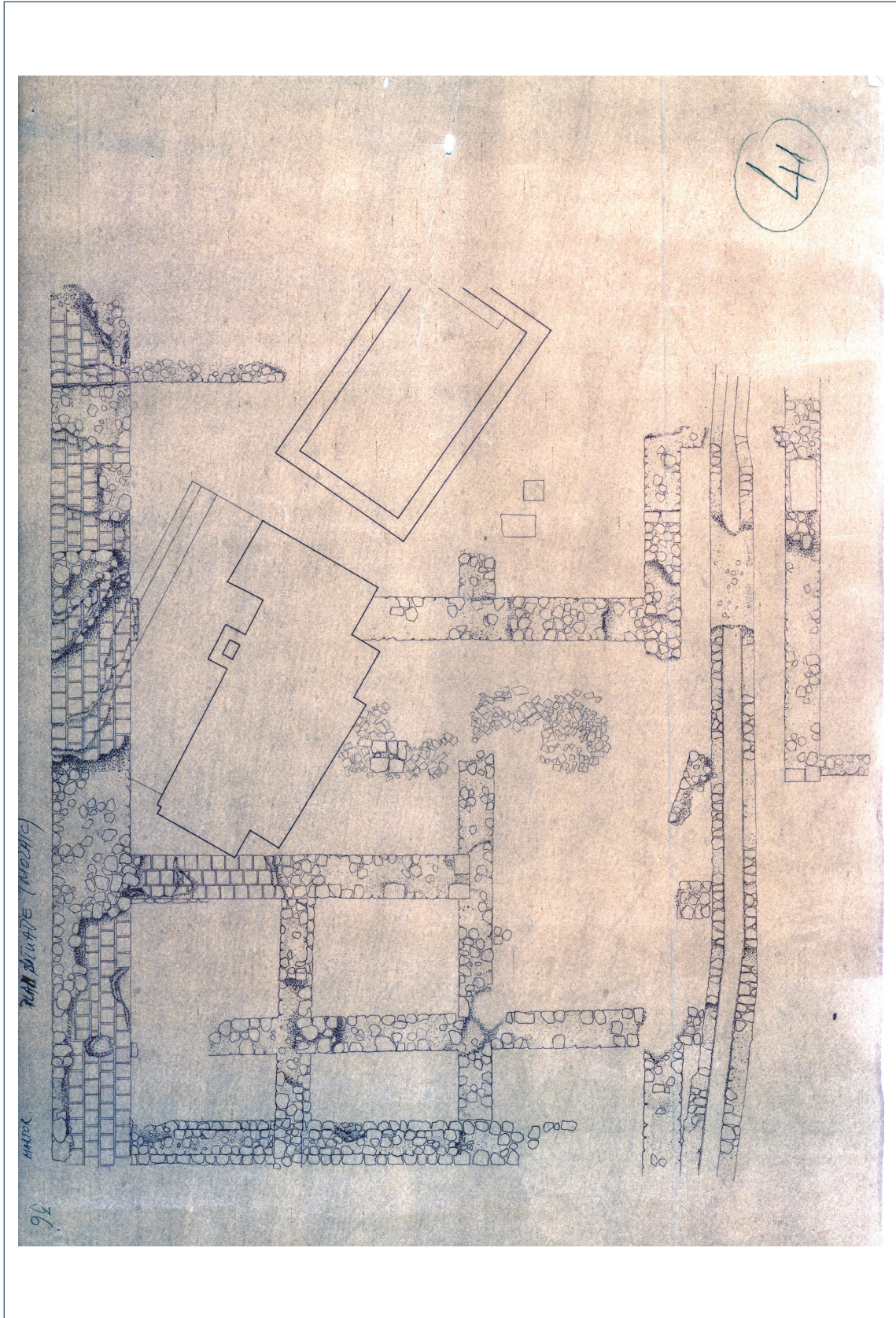
Pl. V. Relevu al zidului de nord-est (nesemnat, păstrat în Arhiva documentară a MINAC).

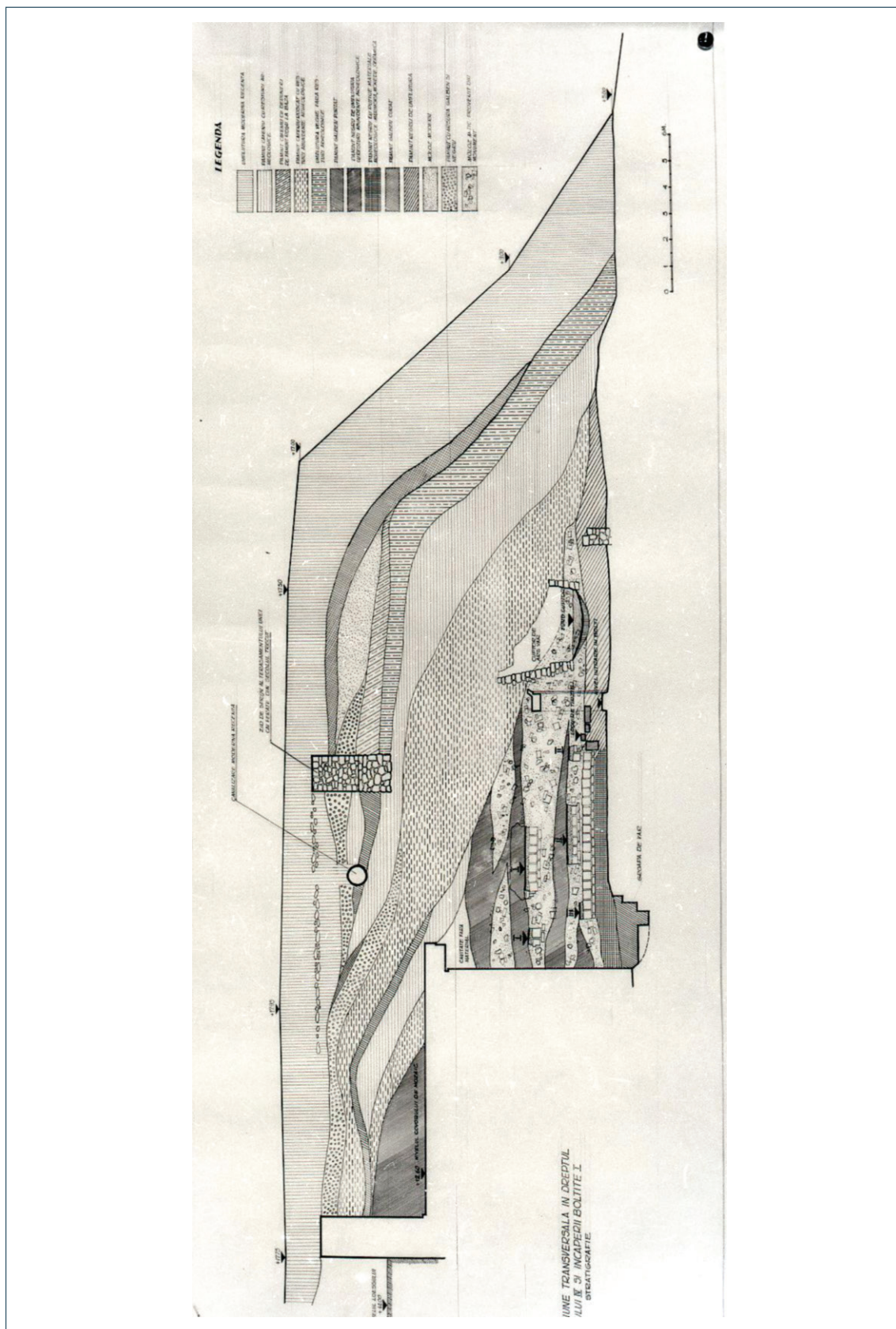
Pl. VII. Secțiuni prin terasele Edificiului cu mozaic: F - pe linia B2-B13 și G - pe linia B7-B17 (plan nesemnat, păstrat în Arhiva documentară a MINAC).

Pl. VIII. Descoperiri arheologice pe faleza de sud-est a Constanței (Arhiva documentară a MINAC, *Plan descoperiri arheologice în zonă* (1958-1966), arh. A. Sion, octombrie 1999, după V. Canarache).

Pl. IX. Terasa inferioară a Edificiului cu mozaic (plan neesenat, păstrat în Arhiva documentară a MINAC).

Pl. X. Secțiune transversală pe linia C4-B1 (Arhiva fotografică a MINAC, cl. nr. 3863).

Pl. XI. Plan al Edificiului cu mozaic pe care este redat pavajul surprins în fața B14 (Plan nesemnat Tomis. Agora. Terasele I-II-III-IV. Sectorul scârilor. Edificiul cu mozaic. Construcții anterioare, posteroare și moderne. Octombrie 1961, Arhiva fotografică a MINAC, cl. nr. 5922/2).

